

GL SANS 491.35
RAM

125492
LBSNAA

त्रि राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

अवधि संख्या

Accession No.

वर्ग संख्या GL Sans

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

— 125492

~~14746~~

491.35

RAM रामश

BIBLIOTHECA INDICA

WORK NO. 278

PRĀKṚTA-KALPATARU

WITH INTRODUCTION, ENGLISH TRANSLATION, NOTES,
AND APPENDICES

RĀMAŚARMAN'S
PRĀKṚTA-KALPATARU

WITH INTRODUCTION, TRANSLATION AND NOTES

and also with

PURUṢOTTAMA-DEVA'S PRĀKṚTĀNUŚĀSANA,
LAṆKEŚVARA'S PRĀKṚTA-KĀMADIHENU, AND THE
PRĀKṚTA-LAKṢAṆA IN THE VIṢṆUDHARMOTTARA

EDITED BY

MANOMOHAN GHOSH, M.A., Ph. D.

THE ASIATIC SOCIETY

1 PARK STREET

CALCUTTA.

1954

P R E F A C E

The publication of a new edition of Rāmaśarman's *Prākṛtā-kalpataru* was contemplated by the Asiatic Society as early as 1950, and the present editor was asked to undertake the work. But as he was then busy seeing through the press the first volume of the translation of the *Nāṭyaśāstra* (*Bibliotheca Indica* ; No. 272) the work had to be postponed. Sometime afterwards the press copy of the text was prepared. Professor Suniti Kumar Chatterji, when he came to know of this, suggested that the text should be provided with a translation. Very gladly and thankfully the editor accepted his valuable suggestion and began to work. Though he was helped in this matter by the previous translators of the work, it took some more time to prepare a completely revised translation of the text which was considerably changed in a good number of passages due mostly to the help it received from a newly discovered manuscript and hence the work could not be sent to the press before the beginning of 1953.

In preparing this volume the editor has been greatly helped by Professor S. K. De who very kindly lent him a printed copy of the *Prākṛta-sarvasva* of Mārkaṇḍeya. Authorities of the India Office Library are to be thanked for lending a manuscript and also an incomplete printed copy of the same work. The editor would also like to record here his most sincere thanks to Professor J. M. Sen, General Secretary of the Asiatic Society.

The editor apologises to the readers for some misprints that have crept into this volume. The readers are requested to kindly note the corrections.

ABBREVIATIONS

AMg. = Ardhamāgadhī.	M. = Mahārāṣṭrī.
AMSV. = Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes.	Mg. = Māgadhī.
Ap. = Apabhraṃśa.	Mk. = Mārkaṇḍeya.
Ābh. = Ābhīrī.	n. = The ms. of the <i>Prākṛtakalpataru</i> as read by Nitti-Dolei.
Āv. = Āvantī.	Nitti. = Nitti-Dolei.
Beng. = Bengali.	OB. = Old Bengali.
Cā = Cāṇḍālī.	Pś. = Paisācī
g. = The ms. of the <i>Prākṛtakalpataru</i> as read by Grierson.	PSM. = <i>Pūiasaddamahāṇavo</i> —by Haragobinda Das Seth.
Geiger. = Pali Literature and Language by Geiger.	Pu. = Puruṣottamadeva.
He. = Hemacandra or his Pkt. Grammar.	NS. = <i>Nāṭyaśāstra</i> .
<i>I Ant.</i> = Indian Antiquary.	RT. = Rāmaśarman Tārkavāgīśa Bhaṭṭācārya.
<i>JRAS.</i> = Journal of the Royal Asiatic Society.	Ś. = Śaurasenī.
m. = The new ms. of the <i>Prākṛta-</i> <i>kalpataru</i> .	Śāb. = Śābarī
	Śāk. = Śākārī.
	Tāk. = Tākkī.
	Vr. = Vararuci or his Pkt. grammar.

C O N T E N T S

	Page
Preface	VI
Abbreviations	VII
INTRODUCTION	
I. Earlier studies on the work	IX
II. Discovery of a New Manuscript ...	IX
III. The Author and his Date	XII
IV. The Source of his Work	XV
V. Importance of the Work	XVIII
VI. The Present Edition	XXIII
Sanskrit Text with the Commentary ...	1
English Translation and Notes	84
APPENDIX	
I. PURUṢOTTAMA-DEVA'S PRĀKṚTĀNUŚĀSANA	156
II. LAÑKEŚVARA'S PRĀKṚTAKĀMADHENU	170
III. PRĀKṚTALAKṢAṆA WITH TRANSLATION	174
INDEX	177
Corrections and Additions	197

Introduction.

I. Earlier Studies on the Work

Though the *Prākṛta-kalpataru* was utilized by Lassen¹ as early as 1837, its real worth was not understood at that time.. Pischel² too did not attach more value to it than any other work of its class. But in 1922 the late Sir George A. Grierson in his article on the “Apabhraṃśa stavakas of Rāma-śarman” laid stress on the importance of this work³. Since then he went on working most patiently on the (till then) unique ms. of the *Prākṛta-kalpataru* in the India Office Library⁴, which was full of gross blunders and was very difficult to read. But with the help of Prof. H. Jacobi and Prof. Suniti Kumar Chatterji he published gradually excellent critical editions (with notes and translation) of the different parts of the work⁵, comprising only its half, and the chapters which did not receive such attention were 1-7 and 9 of the first śākhā, which treated the Mahārāṣṭri dialect. These chapters, however, were later on carefully studied and edited by the late Madame L. Nitti-Dolci⁶ whose death in the prime of her life deprived Pkt. scholarship of one of its most devoted and promising votaries.

II. Discovery of a New Manuscript

These were the means at the disposal of Prakritists for studying the contents of the *Prākṛta-kalpataru* till 1944 when

¹ *Institutions Linguae Pracriticae*, p. 19ff. and 489ff. Ref. Nitti.

² *Grammatik*, § 41.

³ *I. Ant.*, Vol. 51, 1922, pp.

⁴ See the *Catalogue of the Skt. Mss.* in the Library of the India Office, Part II, p. 268, London, 1889.

⁵ Śākhā I, chapter VIII, (*Dhātuvādeśa*) *Memoirs of the Asiatic Society of Bengal* No. VIII. 1924, Śākhā II, (Bhāṣā and Vibhāṣā) in the *I. Ant.*, 1927-1928, Śākhā II, chapters 1-2 (Apabhraṃśa) in the *I. Ant.* 1922-1923, chapter 3 (Paśāñi) in *Sir Asutosh Mookerjee Silver Jubilee Volumes*, III, Part 2, pp. 119-141, Calcutta, 1925,

⁶ Edition de la Premier Śākhā du *Prākṛta-kalpataru* des Rāma-śarman,

the present editor received from one of his pupils Sri Jitendra Nath Bhattacharya⁷, a newly discovered ms. of the work. On a careful examination of this ms⁸, it appeared that the existing edition of the different parts of the *Prākṛta-kalpataru* may be considerably improved with its help. This is the chief reason for undertaking the present work. Another source of improvement of the *Prākṛtakalpataru* has been the *Prākṛtānuśāsana* of Puruṣottamadeva⁹ discovered some years ago. Some of the sūtras of this work, seem to occur without any change in some stanzas of Rāmaśarman¹⁰. Considering the antiquity of this last-named author this help should be considered very valuable. Hence the present editor has made a fresh attempt to edit the *Prākṛta kalpataru*¹¹.

The m. or the newly discovered ms. of the *Prākṛta-kalpataru* having *lacunae* in common with the India Office ms.¹² appears to have descended from the same archetype, and both the mss. generally share the following graphic peculiarities¹³.

Bibliothèque de l'école des Hautes Etudes, Paris, 1939.

⁷He took his M.A., degree of the Calcutta University in Sanskrit (with Prakrit) in 1944. This ms. has been presented by the editor to the Asiatic Society, (Calcutta). ⁸It has been described below.

⁹This is now available in an excellent edition giving the romanized text and French translation; notes and introduction (Le *Prākṛtānuśāsana* de Puruṣottama, *Cahiers de la Society Asiatique*, No. VI. Paris, 1938). This has been reproduced (in Devanāgarī) in the Appendix. A part of the text (Ch. IX-XX) has also been reprinted with translation by D. C. Sircar in his *Grammar of the Prakrit Language*, Calcutta, 1943, pp, 106-120.

¹⁰The supposed relation of present work with the *Prākṛta kāmadhenu* of Lañkeśvara has also been verified here with the help of its first edition published in the *New Indian Antiquary*, Vol. VIII. (1946) pp, 37-39. This too has been reproduced (in Devanāgarī) in the Appendix III.

¹¹See II. 1. 11, 19 and 20.

¹²This has been indicated in this work by means of two symbols. The letter 'g' has been used for the portion used by Grierson, and 'u' for the portion used by Nitti-Dolci.

¹³See *I Ant.* Vol LI. (1922) pp. 14-15.

- (1) Little or no distinction between non-initial *ū* (॒) and non-initial *e* (॒).
- (2) The two characters *ई* (*i* (initial)) and *ह* (*ha*) are frequently confounded.
- (3) Similarly *उ* (*u* (initial)) and *ड* are confounded.
- (3a) And *उ* (*u* (initial)) and *ड* (*bha*) are similarly confounded,¹⁴
- (4) *ए* (*e* (initial)) is confounded with *त्र* (*tra*).
- (5) *ओ* (*o* (initial)) is confounded with *त* (*ta*) and again both often confounded with *ण* (*ṇa*).
- (6) *R* subjoined to a consonant often looks like *u* non-initial, and the latter may sometimes stand for non-initial *r*.
- (7) *क* (*ka*) and *ल* (*la*) are often confounded.
- (8) *न* (*na*) and *ण* (*ṇa*) are often confounded. So are *ण* (*ṇa*) and *ल* (*la*).
- (9) *प* (*pa*) and *द* (*da*) are often so written that it is not easy to distinguish between them.
- (10) *व* is employed indiscriminately for *ba*, *va*, *ra*, *ca* and *tha*¹⁵.
- (11) *स्त्र* (*stra*) is invariably written as *वस्त्र* (*stra*).
- (12) *श्* (*sha*) is also used for *ह* (*hu*). (13) *द्रु* (*dra*) indicates *hra* also.
- (14) In a few cases *सु* (*su*) and *पु* (*pu*) and *मु* (*mu*) are interchangeable¹⁶.

Though there are points of similarity, m. as we have said is better than the India Office ms. Besides giving better readings of the text, it gives in complete form the colophon which is as follows :

भाषिर्भवेद् यस्य कलेस्कनेत्वा (कलश्च नत्वा)

-वौ स्वादु काव्यस्य गिरं च बोद्धुम् ।

तस्यैव तुष्ट्यै फलवान् सुपद्यै-

रारोपितः कल्पतरुस्त्रिशाखः ॥

जनम्य लम्बोदरपादपद्मं दम्पत्यभ्रभूपालमिन्दुशकाब्दे ।

श्रीरामकृष्णोऽभ्यलिखत् प्रयत्नात् त्रिशाखिनं प्राकृतकल्पवृक्षम् ॥

The first half of the first stanza and the second half of the second stanza of the colophon are wanting in the India Office ms. And fresh light on the date of Rāmasaṁman and his work comes from the completed second stanza which records the date of writing of the archetype of the two ms. In the absence of the second half

¹⁴This has not been noticed by Grierson.

¹⁵Confusion of *व* with *ca* and *tha* has not been noticed by Grierson.

¹⁶This also has not been noticed by Grierson.

of the second stanza one might consider the date given in it as indicating the time of its composition. In fact Nitti-Dolci in her introduction to the edition of the first śākhā of the *Prākṛtakalpataru* adopted such a view¹⁷. Her predecessors, Lassen and Sir George Grierson were however not inclined to attach the date *daṇṭyabhṛa-bhūpālamite śakābde* (1608 śaka, 1686 A.C.) to the writing of the ms., even when positive information, as we now possess, was then non-existent¹⁸.

III. The Author and his Date

The mistaken idea that the author of the *Prākṛtakalpataru* is Rāma Tarkavāgīśa (instead of the real name Rāmaśarman Bhaṭṭācārya) has been refuted by Grierson on the basis of the colophons of the three main divisions of the work¹⁹. But he could not say, anything more about the time of Rāmaśarman than that our grammarian "probably flourished not later than the end of the sixteenth century²⁰." It seems that Grierson did not consider it worth while to pursue the question any further, though he made *inter alia* some remarks about relation between the works of Rāmaśarman and Mārkaṇḍeya²¹, and these remarks may well be turned to advantage in tackling the same question. Grierson says of Mārkaṇḍeya that, "He quotes it from an unnamed author possibly Rāmaśarman.²²" Even if one cannot give any definite evidence on this point, relation between the two authors' works seems to be pretty close, and it is probably for this reason that Grierson says "his (Rāmaśarman's) grammar offers a most valuable control on the grammar of Mārkaṇḍeya²³." Now there being some positive information about the date of Mārkaṇḍeya this hint seems to be very useful. From the colophon of Mārkaṇḍeya's work it is learnt that he had for his patron Mukundadeva, a king of

¹⁷p. VII.   ¹⁸*I Ant.* Vol. L VI. (1927) p. 1.   ¹⁹*ibid.*   ²⁰*ibid.*

²¹*I Ant.* Vol. LI. (1922), p. 14, Vol. LVI. (1927), p. 2. AMSJV. Vol. III. ph, 2, (1925) p, 122,

²²*I Ant.*, Vol, LV. (1923), p. 5.   ²³*I Ant.*, Vol, LVI. (1927), p. 2.

Orissa. But unfortunately for us there are two kings of this name in the history of Orissa, and one of them flourished about 1664-1699 A.C. and another much earlier²⁴. Though the later Mukundadeva has been often identified as the patron of Mārkaṇḍeya Nitti-Dolci does not accept this view and she seems to have favoured an earlier date for the grammarian on the following grounds²⁵ :

(1) As remarked by Pischel (Grammatik, § 40) none of the authors cited by Mārkaṇḍeya is later than Śaka era 964 = 1042-43 A.C., except Vasantarāja, whose date (15th century) is very uncertain. (2) Mārkaṇḍeya attributes to himself the authorship of a Sattaka named *Vilāsavatī*. And the same work is mentioned in the *Sāhityadarpaṇa* by Viśvanātha of the 13th century.

But these arguments do not appear to be strong. For according to Nitti-Dolci herself Mārkaṇḍeya quotes from the *Rasagāṅādhara*²⁶. This is to be placed in the middle of the 17th century²⁷ and hence the assumption about Mārkaṇḍeya quoting only very early authors is not correct. As for the second argument, the *Vilāsavatī* mentioned in the *Sāhityadarpaṇa* is different from that which Mārkaṇḍeya himself composed. For we learn from the *Sāhityadarpaṇa* that the *Vilāsavatī* mentioned in it was a Nāṭyarāsaka, whereas Mārkaṇḍeya's work was a Sattaka. Viśvanātha himself defines Sattaka (542) and cites the *Karpūra-maṇḍjarī* as its example, and then he defines the Nāṭyarāsaka (543) as an one-act play consisting of two or four Junctures (sandhi), and cites the *Vilāsavatī* as a play of this kind having of four Junctures²⁸.

From the above discussion it is found that Mārkaṇḍeya cannot be earlier than the seventeenth century, and Grierson's view about his borrowing from Rāmaśarman seems to be plausible. For

²⁴ L. Nitti-Dolci, *Les Grammairiens Prakrits*, Paris, 1938, pp. 90-91.

²⁵ *ibid.*

²⁶ *op. cit.* p. 104.

²⁷ S. K. De. *Skt. Poetics*, Vol. I. p. 276.

²⁸ See the *Sāhityadarpaṇa* published in *Bibliotheca Indica*.

having been cited by Durgādīśa Vidyāvagīśa in the commentary on the *Mugdhabodha* written in 1639 A. C. ²⁹Rāmaśarman cannot be later than the end of the sixteenth century. This is the lower limit to his date.

As for the upper limit to Rāmaśarman's time one has to consider the relation of his work with that of Puroṣattomadeva. The following are the relevant facts :

(1) Rāmaśarman treats of the different dialects of Pkt. (including Apabhraṃśa and Paisāci) in the same order as does Puroṣottama.

(2) In his treatment of Bhāṣās and Vibhāṣās Rāmaśarman follows almost in the footsteps of Puroṣottama, and leaves out very few sūtras. Following are the number of sūtras which appear to have been ignored by Rāmaśarman in his treatment of the less important Bhāṣās and Vibhāṣās :

Prācyā 3 out of 14 (X. 6,10,11), Āvanti 2 out of 10 (XI, 9,10), Māgadhi 5 out of 38 (XII. 9,11,20,28,38), Śākārī 4 out of 15 (XIII. 3,4,7,8), Cāṇḍālī 1 out of 9 (XIV. 7), Śābarī 2 out of 7 (XV. 3, 4), Tākki 2 out of 10 (XVI. 6,7), Nāgaraka Apa. 39 out of 90 (XVII 2-4, 6-12, 17. 22-40,44,50,51,53,58,59,68, 72,89), Vrācaḍa Ap. 4 out of 23 (XVIII. 5,11,13, 16), Kaikeya Paisācika 6 out of 24 (XIX. 6,7,13,17,23,24), Śaurasena Paisācika 9 out of 20 (XX. 4,6-8,16,17,18-20). Here the largest number of omission, is from the ch. XVII (Nāgaraka Ap). But it seems that these sūtras have been deliberately omitted, for unlike Puroṣottama Rāmaśarman considered the Apabhraṃśa as a sort of Prakrit and hence these sūtras were considered superfluous. There are similar cases of omission in case of Bhāṣās and Vibhāṣās. And some of the omissions have perhaps been due to Rāmaśarman's using a recension or version of the *Prākṛtānuśāsana* different from the one that has come down to us.

(3) After considering the facts mentioned above it seems significant that sūtras in some chapters of Puroṣottama's

²⁹S. R. Belvalkar, *Systems of Skt. Grammar*, Poona, 1915, p. 107 (Ref. Grierson's).

grammar, have been followed by Rāmaśarman in his metrical work, in almost the same order as they stood in their source. The following are typical instances of such similarity. Pu. XVII. 42-49 correspond to R.T. III. 1. 12-17 ; Pu. XVII. 54-57, 60-68, 71, 73-88, 90 to R.T. III. 1. 19-30.

But even if it may be said that we have here some evidence of Rāmaśarman's debt to Puruṣottama, it gives us only an upper limit to the date of the former, that is, Rāmaśarman who is not earlier than the end of the 11th century, the earliest date assigned to Puruṣottama. Hence Rāmaśarman must have flourished between the beginning of the 12th and the end of the 16th century. In the absence of any positive evidence regarding this, we cannot assign a precise date to him.

IV. Source of the Work

The introduction to the *Prākṛtukalpataṃ* seems to give us some indication of its source. Found in a very bad state of preservation in both the mss., this introduction in its reconstructed form, is as follows :

[भाषाश्च या] प्राच्यभवापि वा[इलिकी] आभीरकर्णाटकमध्यदेशजाः ॥९(?)॥

स्युरगु र्जर द्राविडपश्चिमे [याः] [चैतालिकी] काञ्चीभवा च तत्मात् ।

[तासां च] भूयांस इतीह सूर्योपादिशान्त्यत्र * * * * ॥१०(?)॥

[पैशाचि]कम् केकय-शूरसेनपञ्चालगौडप्रभवक्रमेण ।

समागधश्चावडसुक्ष्मभेदं भाषाविशुद्धं मतमर्घशुद्धम् ॥११॥

तथा चतुष्पादविशुद्धमन्यद् अशुद्धमेकादशधा तदित्यम् ।

तेषां स्थितानामविशेषमादौ न सन्ति बोधे लघ्वोऽप्युपायाः^{१०} ॥१२॥

एतासु लङ्घेऽपरभाषिताषु भाषासु कौतूहलशालिनो ये

तेषां प्रमोदाय कृतिर्ममैषा सेत्वादिकाव्यानि पदार्थकारी ॥१३॥

सबाण वाचासु इह हेतुभूतां भाषां महाराष्ट्रभवां पुरस्तात् ।

निरूपयिष्यामि यथोपदेशं श्रीरामशर्माहमिमां प्रयत्नात् ॥१४॥

इति प्राकृतकल्पतरौ चतुर्दशकुलमैः स्वरूपनिरूपणम् ।

^{१०}Grierson reads छकरा धुपायाः for लघ्वोऽप्युपायाः (AMSJV. Vol. III, pt. 5. p. 125) and so does Nitti-Dolei (Introduction to *La premier śākhā du Prākṛtā-kūlpataṃ*, p. VIII,

It is apparent that the introduction is incomplete and it lacks the first eight *kuṣumas* (stanzas) and a half. Rajendralal Mitra identified Lañkeśvara mentioned in this introduction, with the author of the *Prākṛtakāmadhenu*, who bears the same name³¹. Lassen and after him Grierson too agreed with R. Mitra. As, some years ago the *Prākṛtakāmadhenu* has been edited and published³², it seems that we are in a position to verify the conclusion of the scholars named above. From a glance over the text of the *Prākṛtakāmadhenu*, (reprinted in the Appendix II for the facility of reference) it however appears that this short work could not have been the source of Rāmaśarman's grammar. For, the *Prākṛtakāmadhenu* in spite of its very pretentious name, does not treat more than one dialect of Prakrit and that also very inadequately. And in the couplet following the *maṅgalācaraṇa* the author says :

विस्तराद् गदितं पूर्वं संक्षेपाद्धुनोच्यते ।

बालबोधकरं सूत्रं दध्मो यादृह्नबोद्धृतम् ॥

Tr. I have spoken before in details [about this] and now I shall give briefly these sūtras which the less intelligent people may [easily] understand and they (the sūtras) will be like butter churned out of curd.

Hence it may be possible that a bigger work on the subject, written by Rāvaṇa³³ once existed, though we know neither its name nor the extent to which its teachings were reflected in the later work. Another work, a vṛtti (gloss) on the Pkt. section of a Skt. grammar written by Śeṣanāga has also been ascribed to Rāvaṇa³⁴. For obvious reasons, this could not have been the source of Rāmaśarman's work. Another fact which may be

³¹ *Notices of Sanskrit Manuscripts*, Vol, IX, Nos. 3157, 3158, (Ref, Grierson's),

³² "*Prākṛtakāmadhenu of Rāvaṇa Lañkeśvara.*" A lost work Re-discovered) *loc. cit.*

³³ One need not see in this author the mythical Rākṣasa hero of the Rāmāyaṇa, For we find Kumbhakarna also to be the name of a Rajput chief related to the famous Mīrābāī,

³⁴ R. L. Mitra, *Notices of Sanskrit Manuscripts*, *loc. cit.*

remembered in this connexion, is that though Rāmaśarman has several times mentioned Śākalya-Māṇḍavya, as an old authority³⁵. But in no other place he has referred to Laṅkeśvara. From all these facts it may be permissible to assume that the expression *Laṅkeśvara-bhāṣitā* in Rāmaśarman's introduction may not be taken to mean 'explained by Laṅkeśvara', but as meaning 'mentioned by Laṅkeśvara.' If our assumption is correct, Laṅkeśvara named by Rāmaśarman might not have been a grammarian of Pkt. at all, and his enumeration of Pkt. dialects might have been made in a different context about which the lost portion of the introduction to the *Prākṛtakalpataru* in all probability, contained some reference³⁶.

V. Importance of the Work

From Sir George Grierson's several discussions³⁷ on the contents of the *Prākṛtakalpataru* it appears that he considered the work important because it helped him to classify the grammarians of Prakrit into two schools, Eastern and Western. To him the most important part of it, was the chapters on Apabhraṃśa and Paisāci of various kinds, and to the rules on Śauraseni Pkt. also he attached some importance, while its chapters on Mahārāṣṭri except that dealing with the *Dhātva-leśas* were considered by him to be of less value. The late Madame L. Nitti-Dolci who edited the last-named chapters however very rightly differed³⁸ in this matter from Sir G. Grierson. Hence there can never be any question about the special importance of the *Prākṛta-kalpataru*.

Except in minor details it is not possible to disagree with Grierson regarding his theory of the two schools of Prakrit grammarians. Discovery of Puruṣottamadeva's *Prākṛtānuśāsana* has given an additional support to it.

But Grierson's identification of Bhāmaha the commentator of Vararuci's grammar, with the Kashmirian author of the

³⁵ I, 5, 19, 23 ; 6, 23 ; 7, 14,

³⁶ Cf. Nitti-Dolci, Introduction p. IX.

³⁷ See note 5 above.

³⁸ Her Introduction to the first Śākhā, p. V.

Kāvyaālamkāra,³⁹ does not seem to rest on a secure basis. It was Peterson who first expressed such a view⁴⁰ and Pischel followed him⁴¹, and since then it gained considerable currency. But doubt has been expressed some years ago about its validity,⁴² though no specific reasons were advanced in this connexion. But it is now possible to give such reasons, for example, the Kashmirian Abhinavagupta commenting on the Chapter XVIII (on Pkt.) of the *Nāṭyaśāstra* does not mention the *Prākṛtaprakāśa* or its commentary by Bhāmaha, though he mentions the *Prākṛtadīpikā*,⁴³ a work which is otherwise quite unknown, and has not come down to us. This fact becomes inexplicable, if one is allowed to assume that Bhāmaha's writing on *Alamkāra* and the Pkt. grammar, were the same person. It cannot be possible that Abhinavagupta did not know Bhāmaha the writer on *Alamkāra*, and this being the case, he had every chance of mentioning Vararuci's work or its commentary by Bhāmaha if such were in vogue before him among the Kashmirian scholars. Thus, in the absence of any evidence to the contrary, Bhāmaha too may be taken as an Easterner belonging to the Eastern school of Prakrit grammarians. The doubtful position of Laṅkeśvara mentioned by Rāmaśarman, in this school has already been pointed out.⁴⁴ Even without him the position of the school remains superior. Grierson has very justly stressed on the relative importance of this school for the study of Pkt. Herein lies the great value of the *Prākṛta-kalpataru* which treats all the different dialects of Prakrit, Apabhraṃśa and Paisāci with a degree of fullness which is scarcely available in any other work written before it. Moreover its treatment of the various Apabhraṃśas seem to be based on

³⁹See *The Prakrit Dhātuvādeśas* (Memoirs of the Asiatic Society of Bengal, Vol, VIII, no, 2) p. 82, and also see AMSJV, III, Part 6, p, 880,

⁴⁰*Subhāsiṭūvali*, p, 79 and Aufrecht's Catalogus Catalogorum, under Bhāmaha's *Kāvyaālamkāra*.

⁴¹Grammatik der Prakrit-Sprachen, p. 35.

⁴²*Kāvyaālamkāra* of Bhāmaha, ed. by Batak Nath Sarma and Baladev Upadhyaya, Benares, 1928, Introduction, p. 57.

⁴³See the NŚ (Baroda Ed.) Vol. II. p. 271. ⁴⁴See p. XVII. before.

observation ; for example, Rāmaśarman describes Prācya Apabhramśa as having *padās* including *so* and *vattā* (*so-vattā-padā-valambā*, III. 3 10)⁴⁵. The *so* seems to have been preserved the ablative termination *-so* in modern Bhojpuria and Maithili,⁴⁶ all Eastern dialects, and *vattā* (= Skt. *ṛt*) similary has been retained in forms like *bātoṃ*, *bāteṃ*, *bāṭa*, *bāṭās* (verb substantive) of the modern Bhojpuria and Avadhi.⁴⁷ The Pāñcālīkā Apabhramśa, according to Rāmaśarman, has frequently the termination *ḍi*. As Grierson has pointed out⁴⁸, this still survives in the dialects of Rajputana which in ancient times was included in the Pāñcāla region.

Another important aspect of the *Prākṛtākāṣṭhī* is its commentary written by the author himself. In it some examples look like genuine quotations from some Prakrit works. As these quotation were available to Grierson in a very corrupt form, he could not read them properly and failed to realise their value. Of them he says, "The case is different with regard to the numerous Prakrit verses and short sentences quoted in the commentary (of ch. VIII.). Most of these are plainly invented by the author as *ad hoc* examples." In a footnote to the remark he supports this statement by saying that Hemacandra too concocted his own very insipid examples in the *Deśināmamālā*. Grierson here unwittingly did an injustice to Hemacandra whose illustrations of the rules of Apabhramśa in his grammar were genuine folk-poetry, by not mentioning the fact in the present connexion. If Hemacandra acted differently in case of the *Deśināmamālā*, it was not to mislead anybody, but to help the readers to memorise the rules with greater facility. The same thing may not be said with regard to metrical passages irregularly scattered throughout the prose commentary to the *Prākṛtākāṣṭhī*.

⁴⁵ Sir George Grierson has wrongly read this as *so-vattā-padā-valambā*.

⁴⁶ See S. H. Kellog, *A Grammar of the Hindi Language* (Third Edition) Table II. Post-positions.

⁴⁷ *Ibid.*, Table XVIII. Dialectic Conjugation of the Substantive Verb,

⁴⁸ *I Ant.* Vol. 52, 1923, p. 6.

One special feature of the Pkt. quotations, is that they are mostly on the various exploits of Kṛṣṇa, and quite a number are on his relation with Rādhā and the *gopīs* (cowherd maidens). Considering the great popularity which the Rādhā-Kṛṣṇa legend enjoyed among medieval poets of Bengal, it seems possible there existed earlier Pkt. poems treating all episodes of Kṛṣṇa's legendary career. The metrical passages quoted in the commentary seems to be quotations from such works now lost.

Some of the quotations are given below with their translation :

करइ करसरोभं वच्छत्यलम्बि कण्ह, Kṛṣṇa puts his lotus-hand on the region of (her) breasts (4).

पसणमि गोसे जम्भाभन्तं माहवं भरेमि, I remember Mādhava yawning in the fair dawn (5).

मं माहवो ण सहइइ, Mādhava does not rely on me (7).

यिण्णइ माहवं, (She) pleases Mādhava (7).

कण्हो विक्कण्णइ पसूणं बहूणं, Kṛṣṇa sells flowers to wives (of cowherds) (9).

णिहम्भामि हं पि रासप्पबन्धे, I shall detain (her) in connexion with the Rāsa dance. (12)

कंसो जिण्णइ समरम्मि माहवेण, Kāṁsa is conquered in battle by Mādhava (19).

बहइ किं दुक्खइ कण्ह पेम्मं णेसेण जइ तुइ वड्ढइ णेइभारो णेसेण जइ तुइ लिम्भइ देइसोहा, O Kṛṣṇa, will love be extracted (from you) by the wife (of a cowherd) if her eyes carry off the burden of your affection and lick the beauty of your body (20) ?

ण जइ सहि कीरए पणअकेलिभङ्गी णवरं हीरइ विवभ पिआइ दामोभरो,

Friend, if only she will not interrupt the love-sport, the beloved girl will almost carry off Dāmodara (20).

दिण्णं पसूणं तइ रुपिणीए भासइ कण्हं वभणं पि सुखं, Then he gave (*Parijātā*) flowers to Rukmiṇī and she speaks happy words to Kṛṣṇa (21).

भूरइ सो कुड्ढं विळम्बसे अजवि कीस गोवी, He is getting angry in the bower. O Gopi, why are you tarrying even now (22) ?

गोवाङ्गणाणां विरहो विलकेह कण्हं, Separation from the cowherd-maidens afflicts Kṛṣṇa (22).

गेहस्मिं सो चुडुह तुज्ज राही खुप्पसे पेम्माण रसे तुमं किं, Rādhā is immersed in your affection. Are you also drowning in the water of her love (23) ?

सो तुज्ज राही कहाव मग्गा, He, O Rādhā, is engrossed in a discourse about you (23).

अवक्ख कण्हं पुल्ल प्पओसं । णिअच्छ कासं पुल उअ अम्भं ॥

Look at Kṛṣṇa and look at the evening. Look at the Kāśa flowers and look at the clouds (23).

छक्कामि णाहं सिविणे-वि कण्हं, I do not touch Kṛṣṇa even in dream (25).

सो कण्ह सक्कह कुडङ्गवरं तुमं किं सिग्घं ण सप्पेसि पसीअ विमुच्च कोवं,
He, Kṛṣṇa enters the bower. Are you not quickly, moving to it ? Be gracious and give up your anger (26).

कमलणभणो रेहह रासमज्जे, The lotus-eyed one shines in the Rāsa dance (28).

अवणेण छिवह हरिं छलेण सा, On some pretext, she touches Hari with her hip (29).

उल्लभह क्लू हरिणो चरिएण हक्खो, The (*jamālārjuna*) tree falls down by the movement of the (child) Hari (33).

अजजत्थन्तं सच्छन्दा पेच्छप्पं तं आलिहण्डी कुडुगेहस्मि राही, In the bower is seen Rādhā freely embracing him who is upset (by her love) (34).

छमुहि ओत्थाह वसन्तं दामोअरं णिअवरस्मि राही, O fair one, Rādhā is detaining Kṛṣṇa (Dāmodara) who is living in her own abode (35).

The examples quoted above are all from the commentary to the ch. VIII. of the first śākhā^{4 5}. In other chapters there are

^{4 5} Numerals given after the translation of the quotations represent the serial number of stanzas of the ch. VIII, under which such quotations occur.

passages which look like quotations from some Prakrit grammars. These are as follows :

लक्ष्यानुरोधादिह कश्चिदाह लक्खिज्जए एस गदा हरिस्स ।

स्यादेतत् स्त्रीविषयेऽपि एस नतन्मतं प्राकृतशासनानाम् ॥ (I. 6. 19)

To illustrate the rule that “*etad* in feminine becomes *esa* too” some said, *lakkhijjæ esa gadā Harissa*. But this is not supported by the Prakrit grammars.

अता सणेहो-वि इता सिणेहो पक्खे-वि ण्हो चिह्णं होन्ति चिण्हं ।

अता सणाणं इता सिणाणं ण्हाणं पि साकल्लमतं वित्तिणं ॥ (I. 3. 18)

With the separating vowel *a*, [*sneha*] will be *saṇeha*, with *i*, it will be *sinēha*, and it may alternatively also be *ṇeho*, and *cihna* will be changed to *ciṇha*. With the separating vowel *a*, [*snāna*] will be *saṇāna* and with *i*, it will be *siṇāna*, and it may alternatively be *ṇhāna*. This is the expressed opinion of Śākalya.

Besides these there are similar illustrative passages in chapters on Ś. and Mg. etc. Some of them might be quotations from lost dramatic works.

The commentary of the *Prākṛtakalpataṛu* contains also, some Prakrit words which are not commonly met with. They are जभकार, जभकार, जोकार (the cry of victory). The last form has survived in जोकार of the East Bengal dialects meaning हनुमान्. The word थोरुअ (= bull) occurs in the example ओक्खणइ कुसुरो थोरुएण. The elephant together with the bull, is making a vocal noise. It is a good Indo-European word and goes back to Latin, *taurus* (*staurus), cf. Skt. स्थर. It does not occur in the PSM.

VI. The Present Edition

Unlike Sir George Grierson who used a single ms., I have generally given the important variant readings only, and simple scribal errors have been silently corrected. Written by a scribe who had no pretension to Prakrit scholarship, the mss. present mistakes sometimes affording sure clues of their correction. In this matter I received some help from my predecessors, though

in quite a number of cases their readings and emendations had to be revised with or without the help of the new ms. The *Prākṛtānuśāsana* of Puruṣottamadeva also was utilized with profit in dealing with some doubtful readings. Typical examples of these are the fourth foot of II. 1. 13 and the first foot of II. 2. 26. And in one case the confirmation of a doubtful reading came from some strange quarters. The sketch of Prakrit grammar embedded in the *Viṣṇudharmottara* gave support to the corrected reading of the fourth foot of II. 1. 38. For the facility of reference this grammar has been printed (with a translation) in the Appendix III.

Though in about half a dozen cases it was not possible to be sure of the absolute correctness of the readings offered, it may now be hoped that the text just now published represents Rāmaśarman's original work better than the edition of its different parts made on the basis of a single corrupt ms.

In dealing with difficult ms. readings I always tried to remain conservative, except when important considerations went against such an attitude. One such reading was, *garbhita* written throughout as *garvita* which I had to emend as *garbhita* because in a quite a number of cases the scribe systematically wrote *bh* (भ) for *va* (व) and that was erroneous⁵¹.

In the present volume, the commentary of the work also has been given in a re-edited form. Its important features have already been pointed out.

Along with the translation of the text I have given in notes besides other matters, references to corresponding sūtras of Vararuci, Puruṣottama and Mārkaṇḍeya. Hemacandra who belongs to the Western school of Pkt. grammarians, has been mentioned only in rare cases. Anyone interested in what Hemacandra says on a particular point may easily take the help of different editions⁵² of this Pkt. grammar printed with good indexes.

⁵¹ Such a mistake was also committed in the model of the Newari ms. of Puruṣottamadeva's *Prākṛtānuśāsana*. For in it too, we find *garvita* instead of *garbhita*. See Nitti-Dolci's ed. of this work IX, 9. See also notes on the translation to II. i. 5 (p. 119).

⁵² Pischel's edition of Hemacandra's Grammar, and Hemacandra's *Prākṛtānuśāsana* in Bombay Skt. and Pkt. Series, No. LX (Appendix).

विविधपदोऽभिप्रेक्ष्य मठमाकः प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 (७) पाठ्यपद्याविशुद्धयच्छ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 मीनानसम्पत्त्यान् च प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 कोऽप्यनोऽभिप्रेक्ष्य मठमाकः प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥

कन्याप्रवर्तयन्तः प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥
 प्रवर्तयन्तः ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥ ५८५६६५ ॥

The colophon of the new Ms. to fac. Pl. c. I

रामशर्मकृते प्राकृतकल्पतरौ

प्रथमशाखा

[प्रथम-स्तवके अञ्-विधानम्]

तत्रामे वक्ष्यते । अदन्तान्^१ सोर् ओत् । नपुंसकात् सोर्बिन्दुः ।
इदुन्तयोः सोर्दीर्घः । पदान्तस्य हलो लोपः । अनाद्युक्तानां कगचजतदपयवां लोपः ।
युक्तस्याधस्तान् नमयाम् उपर्यधस्ताद् रलवाम् । ऊर्ध्वस्थितानां कगडतदपयसां^२ च
लुक् । लुक्शेषाणां द्वित्वम् । दीर्घस्य युक्तस्य परस्य च ह्रस्वता अन्यानि विशेष
कार्याणि इत्यादि ।

आदेः समृद्ध्यादिषु वात आत् स्यात्

के ते समृद्धिः प्रकटं प्रसिद्धिः ।

तथाभिजातिश्च मनस्विनी च

तद्वत् सद्वत् प्रतिप्रसिद्धिरत्र ॥१॥

आदेरित्यधिकारोऽच्स्तवकं यावत् । आदेरत आत् स्याद्वा । सामिद्धी अत
आत् ऋत् इत् । धस्य^१ लुक्शेषस्य द्वित्वं । पुनः प्राग् धस्य दः । अन्त्यस्येतो^२
दीर्घः । सोर्लोपः । एवं परत्रोहनीयम् । पाअडं । रेफस्य लुक् आदित्वाद्बृद्धिः
कस्य लोपः टस्य डः सोर्बिन्दुः । प्राग्वत् पासिद्धी । आहिआई । भस्य हः जतयो-
लोपः दीर्घस्य सोर्लोपः । माणंसिणी । बिन्द्यागमः नयोर्णः वस्य लोपः । सारिच्छं
ऋतो रिः दस्य लोपः क्षस्य छः पाडिसिद्धी । रेफस्य लुक् तस्य डः प्राग्वत्^३ ।

1 n. अदन्ता, 2 n. उपययाम्, m. दपययाम्, (१) 1 n. टस्य for धस्य, 2 n. सेति,

3 n. रेद for प्राग्.

तथा प्रसुत-प्रतिपद्वपरे च

सस्याश्वयो नित्यमिहायुते^१ च ।

इदीषदङ्गार-मुदङ्ग-पक्वे

स्वप्न्येप्यतो^२ वेतसकादिकेषु ॥२॥

पासुतं रेफस्य ल्युक् अत आत् पस्य लुक् तस्य द्विः सो बिन्दुः । पडिवआ रेफस्य लुक् तस्य डः पस्य वः हलन्तात् स्त्रियाम् आत् अन्त्यहलो लोपः सोर्लोपश्च । समूह्यीत्यादिराकृतिगणः^३ । पक्षे समिद्धीत्याशूहनीयं^४ । सस्याश्वयोर् आदेर् अतो^५ नित्यम् आत् स्यात् अयुक्ते परे । सासं आसो युक्ते तु सस्सं असो । लुक्पि^६ सेवादित्वाद् द्विः । केचिद्^७ अद् इच्छन्ति । इङ्गालो रस्य लः । मुङ्गो ऋत उ दस्य लोपः । पिक्कं वलुकि कस्य द्विः सो बिन्दुः सिविणो अत इद् वस्य विप्रकर्षः । पस्य च वः सोर् ओत् । वेडिसो तस्य ड सोर् ओत् । आदि शब्दाद् व्यञ्जनं विभणं इत्यादि ।

पर्यन्त शथ्योत्कर-बलीवल-

'याश्चर्य-सौन्दर्यसमे तु एत् स्यात् ।

त्रयोदशश्चात्र गणे^२ निविष्टाः

प्रयोगतोऽन्यत्र समूहनीयः ॥३॥

पर्यन्तादेर अतो नित्यम् एत् स्यात् । परन्तं, सुन्देर्^३ औत उत् र्यस्य रेफः सोर्बिन्दुः^४ तेरह * * * * आदिशब्दात् त्वैति^५ र्यस्य रेफः सोर्बिन्दुः । सेज्जा व्यस्य^६ जः नीडादित्वाद् द्विः । चक्केरो तलुकि कस्य द्विः । वेल्ली अन्त्यस्य दीर्घः । एवं वेल्लीरी । अण्ठेरं श्रस्य छः^७ द्विः र्यस्य रेफः ।

ओत् देन सार्धं वदरे च नित्यं

स्याद् वेन सार्धं^१ लवणे तथातः ।

विकल्पितो ग्वा तु सभं मयूर-

मयूखयोरत्र यथाक्रमेण ॥४॥

बोरं लोणं मोरो मउरो^२ मोहो मउहो खस्य हः ।

(२) 1 n. °हायते (°हापरे). 2 n. स्वप्येप्यतो (स्वप्रतिपदा). 3 n. समूह्यीरेद (समूह्यीत्यादिर्). 4 n. समिद्धीत्पूहनीयं. 5 n. लुक्पादि. 6 n. केचिद्. 7 n. इशस्य for षत इद् वस्य. (३) 1 m. र्याश्चर्यं, n. व्याश्चर्यं. n. य*मणे for यात्रगणे. 3 n. सुन्देर्. 4 n. om. सविन्दुः. 5 m. तैति for इति. 6 n. हंस्य for हंस्य. 7 n. यस्य. 8 n. छ for कः. (४) 1 n. सार्धं for सार्धं 2. m. मउरौ for मउरो.

भवेन् चतुर्थीति पदे तुना ओच्
चतुर्दशीत्यत्र पदे निरुक्तम् ।

नित्यं च पञ्चादिषु चाविकर्षे
निर् ओ विकल्पेन च निर्भरे^२ सः ॥५॥

अत ओत् स्यात् चोत्थी चउत्थी रलुकि थस्य द्विः प्राक् थस्य तः । चोद्दही
चउद्दही रलुकि दस्य द्विः शस्य हः । पोम्भं पउमं ओज्झरो णिज्झरो ।

अतोऽपित-स्वस्ति-वहित्र पक्षम-

स्वोद्^१ वाथ लोपश्च सदाप्यरण्ये ।

वातोऽद् यथादौ^२ स गणो विधेयो

यथा-तथा-चामर-तालवृन्तम् ॥६॥

^३एषु अत ओद् वा स्यात् । ओप्पिओ रेफस्य लुकि द्विस्तस्य लोपः । सोत्थी
वलुकि नादि द्विः स्तस्य थः । प्राक् थस्य तः । अन्त्यदीर्घः । 'बोहितं रेफलुकि तस्य
द्विः । पोम्हो क्षम[स्य] म्हः । पक्षे अप्पिअ सत्थी^४ वहितं पम्हो । रण्णं । यथादेर्
आतो अत् स्याद्वा । जह् थस्य हः । एवं तह चमरं तलविण्ठं न्तस्य ण्टः कृत इत् ।

प्रस्तार-मार्जार-कुमारिकाश्च

^१प्रहार-हालाहल-हालिकाश्च ।

उत्खात-दावाग्नि-मराल-तालं^२

संस्थापित-प्राकृत-चाटु-तानम्^३ ॥७॥

एते यथादौ पत्थरो रेफस्य 'लुक् स्तस्य थः थस्य द्विः प्राक् थस्य तः । मज्जरो
'पूर्वाकारस्य ह्रस्वत्वे 'पराकारस्यादित्वात् पक्षे मज्जारो । कुमारिआ कस्य लोपः ।
'पहरो रेफस्य लुक् हलाहल एवं हलिअ कलोपः । उक्खअं कलुकि खस्य द्वित्वे
प्राक् खस्य कः तस्य लोपश्च । दवग्गी युक्ते ह्रस्वः । मअलो रो लोपः सोर् ओत् ।
तथा संथविअं सस्य लुक् बिन्दुपरत्वान् न द्विः पस्य वः तस्य लोपः । पअअं
कतयो लोपः । 'चडू उत अन्त्यस्य दीर्घः टस्य डः । तणं नस्य णः । आदि
शब्दात् वहु अन्त्यस्य दीर्घः । पक्षे जहा इत्यादि उहनीयम् ।

(५) १ n. दही (पदे). m. पदी. २ n. विभरे च सः (निर्भरे च). (६) १ n. चोद्
for खोद्. २ n. य × दौ. ३ n. om. एषु अत ओत् वा स्यात्. ४. m. बोहि. ५ n. सत्थि
for सत्थी. (७) १ n. प्रवारत्तालाहल (प्रहार-प्रवाहण). २ n. वताणा ; m. वताणम्.
३ n. चाटुराणम्. ४ n. लुकि. ५ n. पूर्वकारस्य. ६ n. परा कास्यादित्वात्. ७ n. om. पहरी...
कलोपः. ८ n. om. चडू, and has इत before अन्त्यस्य.

इत् स्यात् सदादौ तु सदा यदा च
तदा कचिच् क्काल्मलीमात्रयोर् पत् ।

इतश्च पिण्डादिषु पिण्डविष्णु-
धम्मिल्ल^१ सिन्दूरम् इहादि बिन्दुः ॥८॥

आत इत् स्यात् सइ दलोपः । एवं जइ यस्य जः । तइ पक्षे सआ इत्यादि ।
आत एत् स्यात् । सेम्मली ललुकि मस्य द्विः । मेत्ता रेफस्य लुकि तस्य द्विः ।
सम्मली मत्ता संयुक्तपरत्वात् ह्रस्वः । पिण्डादिषु इत् एत् स्याद् वा । पेण्डं वेण्ह
णस्य ण्हः दीर्घश्च । धम्मेल्लं^२ सेन्दूरं वेन्दु अन्त्यदीर्घश्च । पक्षे पिण्डं इत्यादि ।
आदि शब्दात् णेहा निहा वेल्लं विल्लं इत्यादि ।

सदा हरिद्रा-पृथिवी-पथिष्वद्
इतस्तथा तेस्तु इतेः पदादेः ।
इत्तौ प्रवासिन्यपि वृश्चिके चोद्
ओच् च छिर् इत्यत्र कृञः प्रयोगे ॥९॥

हरिद्रादिषु नित्यम् इतो अत् स्यात् । हलहा रेफस्य लुकि दस्य द्विः । पुहवी क्रन
उत् स्यात् । एवं पहो । पदादेर् इतेः 'तेर् इतो अत् स्यात् । इअ चिरं इअ 'मती(?)
इत्यादि । इक्ष्वादेर् इत उत् । उच्छ्रक्षस्य [छः छस्य] द्विः । प्राक्] छस्य च अन्त्य-
दीर्घः । 'पवासुओ रेफस्य लुक् अनेन इत उत् अन्त्यहलो लुक् दीर्घश्च सोर् लोपः ।
विच्छु ओ इत उत् कलोपः सोर् ओत् । द्विधा-शब्दे इत उद् ओच् च 'कृञः प्रयोगे
सति । दुहाकअं दोहाकअं धस्य हः ।

इत् सिंह-जिह्वादिषु^३ ते तु जिह्वा
'निःश्वाम-विश्वासेष्वपि ऊहनीयः ।
आर्पाड-नीडेहः-कीटशेषु

स्याद् इत एद् अत्र च^४ वा तु पीठे ॥१०॥

सिंह-जिह्वादिके च इत् ईत् स्यात् । सीहो जीहो । णीसासो^५ वीसासो^६
[वलोपः] श्वस्य सः आमेलो पस्य मः डस्य लः । णेड्डं नीडादित्वाद् द्विः ।
एरिसो क्रतो क्रः दलोपश्च एवं केरिसो । पेढं पीढं ठस्य ढः ।

(८) 1 ms. धम्मिल्ल. 2 m. सेन्दूरम् (९) 1 n. तिर्. 2 n. om. मती. 3 m. पवासु
4 n. कजतः. (१०) 1 n. ते तु जिह्वा (तु विंशति). 2 n. ०यसो विनित्याम् (वीसा-विंशत्याम्).
3 n. [च] for च omitted. 4 n. तीसासी for णीसासी. 5 n. वीसासा उत् इजस्य सः for
वीसासी [वलोपः] श्वस्य सः.

इह ईतो ^१ विकल्पो गभीरादिषु स्यात् ^१

क एते गभीरं व्यलीकं तदानीम् ।

इदानीम् अलीकं द्वितीयं तृतीयं

^२ करीषा-गृहीतं पानीयन्तथा च ॥११॥

गभीरादेर् ईत इत् स्यात् । गहिरं भस्य हः । वलिअं यस्य लुक् नादि द्विः । कस्य लोपः । तआणि दस्य लोपः । इआणि प्राग्वत् । अलिअं कलोपः । दुइअं वलुक् तययो लोपः तइअं ऋतोऽत् तययोर्लोपः । करिसो षस्य सः । गहिअं ऋतो अत् तस्य दः । पाणीअं यलोपः पक्षे गहीरं इत्यादि ।

उतो भवत्य् ओद् इह पुष्कगादौ

ते पुष्करः पुस्तक-लुब्धकौ च ।

मुक्ता तथा कुट्टिम-तुण्ड-मुण्ड-

कुण्डानि खण्डं च तथाऽप्ये च ॥१२॥

उत् ओत् स्यात् । पोक्खरो ष्कस्य ख द्विः प्राक् खस्य कः । पोत्थओ स्तस्य थः द्विः प्राक् थस्य तः । लोद्धओ वलुकि धस्य द्विः प्राग् धस्य दः कलोपः । मोत्ता कलुकि तस्य द्विः । कोट्टिम तोण्डं मोण्डं कोण्डं रोण्डं ।

उतो भवत्य् अन् मुकुटादिकेषु

युधिष्ठिरादौ तु विकल्पितोऽयम् ।

उदूखले द्वा सह वा भवेद् ओद्

रोर् रिर् निरुक्तः पुरुषस्य नित्यम् ॥१३॥

उतो अत् स्यात् मउडं कलोपः ढस्य डः सो बिन्दुः एवं मउलं आदेर् एव उभयत्र कलोपः । अगरू अन्त्यदीर्घः गरुई 'विप्रकर्षः' । जहिट्टिलो यस्य जः धस्य हः षलुकि ठस्य द्विः प्राक् ठस्य टः रेफस्य लः । पक्षे जुहिट्टिलो । ओक्खलं द्वा सह उत् ओद् वा । पक्षे उदूहलं वररुचिस्तु ओक्खलं उदुक्खलं नीडादित्वाद् द्विः । युते ह्रस्वः । पुरुषस्य रु-शब्दस्य उत् इत् नित्यं पुरिसो ।

उतो मधूकेषु खलु नित्यम् उत्

स्याद् एन् नृपुंरे तु सताम् अभीष्टः ।

ताम्बुलकेऽप्यत्र सदा भवेद् ओद्

ऋतस्तु अद् रिस्त्वपि केवलस्य ॥१४॥

(११) १ n. विकल्पितो, and स्यात् in the next foot. 2 n. करीषगृहीतं पाणीय.

(१३) १ n. विप्रकर्ष.

महुअं धस्य हः कलोपश्च । गेउरं पस्य लोपः । तम्बोलं 'बोर् ओद् अन्त्य-
कलोपः । ऋतोऽन् स्यात् तृणं तणं घृतं घअं इत्यादि । केवलस्य ऋतो रिः स्यात् ऋणं
रिणं ऋद्धिः रिद्धीत्यादि ।

तदा कचित् तादृश थादृशादाय्

अकेवलस्यापि भवेद् ऋकारः ।

^१ ऋष्यादिषु त्विन् स गणो विधेयः

ऋषि-कृपा-दृष्टि-मृगाङ्क-गृध्रः ॥१५॥

ऋत एव रिः स्यात् । तारिसो दस्य लोपः । एवं जारिसो आदि शब्दात्
ईदृशो इरिसो सदृशो सरिसो इत्यादि । ऋष्यादिषु ऋत इत स्यात् । इसी अन्त्यदीर्घः ।
किवा पो वः । दिट्ठी रलोपे द्वि अन्त्यदीर्घश्च मिअङ्को गलोपः । गिद्ध रेफल्कि धस्य
द्विः प्राग्धो दः ।

शृङ्गार-भृङ्गार-शृगाल-भृङ्गाः

कृपाण-गृष्टी-पृथुल-कृषिश्च ।

कृतिश्च कृष्टि-वृष-वृंहिते च

कृताकृते वृश्चिके सृष्टि-कृत्याः ॥१६॥

एते ऋष्यादयः । सिङ्गारो भिङ्गारो सिआलो गस्य लोपः । भिङ्गो किवाणो
पस्य वः । गिट्ठी पल्लुकि टस्य द्विः दीर्घश्च । पिहुलो थस्य हः । किसी षस्य सः
दीर्घश्च । किदी तस्य दः दीर्घश्च । किट्ठी गिट्ठीवत् विसो षस्य सः । विहिअं त-
लोपः । किअं अइअं विच्छुओ इत ओत् कलोपः । सिट्ठी किट्ठीवत् ।
किञ्चा तस्य च-द्विश्च ।

हृष्टि-समृद्धि-प्रकृतिषु चान्ये

ऋत्वादिषु स्याद् उद् इहैव नित्यम् ।

ऋतुर्मुद्ङ्गो निभृत-प्रवृत्तिर्^१

प्रावृण्-मृणालं पृथिवी मृतं च ॥१७॥

हिट्ठी सिट्ठीवत् समिद्धी उक्ता [प्राक्] पङ्दी रेफ लुक् कलोपे तस्य दः दीर्घश्च
अन्य इति आकृतिगणोऽयम् । ऋत्वादिषु ऋत उत स्यात् उद् तस्य दः अन्त्यदीर्घः ।
मुद्ङ्गो अत इत दलोपः पिहुअं भस्य हः । पउत्ती रेफलुक् वलोपः दीर्घश्च । पाउसो
पुंस्त्वं वलोपः अन्त्यषस्य सः । मुणालं पुह्वी थस्य हः इतो अत । मुअं तलोपः ।

(१४) १ m. लोरोद अन्त्य. n. लोवोद अन्त्यः. (१५) १ n. ऋष्यादिष्वित एव.

(१७) १ n. प्रवृत्ति. २ n. अचिति for अन्य इति. ३ n. दुस्वम् for पुंस्त्वं.

वृत्तान्त-वृन्दावन संवृतानि

जामातृक-भ्रातृक-मातृकश्च ।

स्यात् प्राभृतश्चात्र गणे निविष्टो

रुक् वेण वृत्ते सह वा निरुक्तः ॥१८॥

वृत्तान्तो अयुते ह्रस्वः । वृन्दावणं वस्य स्थितिः । संवृदं तस्य दः । जामातृको कतयोर्लोपः । भातृको रेफस्य लुक् तकयो लोपः । एवं मातृको पाहुडं रेफस्य लुक् भस्य हः तस्य डः । 'प्राभृतान् उ ऋत्वादौ । आकृतिगणोऽयं । तेन निवृदो । रुक्खो पक्षे वच्छौ क्षस्य च्छः ।

इलिर् लतो लिम् त्विह केवलस्य

वा वेदना-देवरयोर् इह एतः ।

स्याद् ऐत एच् च तु ^१बुधैर्निरुक्तो

दैत्यादिके नित्यम् अइ प्रदिष्टः ॥१९॥

क्लृप्तं किलितं ल कारस्य इलि पलुकि तस्य द्विः । केवलस्य लृ कारस्य लिआर कस्य लोपः । एत इत् स्यात् "अनयोः । विअणा दलोपः दिअरो वलोपः । ऐत एत स्यात् । केवटो ऐत एत्तस्य टः द्विः सोर् ओ । सेवालो वस्थितिरित्यादि । दैत्यादेर् ऐत अइ स्यात् ।

सवैत्य-वैतालिक-कैतवानि

वैशाख-वैदेहक-कैरवानि^१ ।

वैराग्य-वैदेशक-वैशिकानि^२

स्वैरं च वैरः पर ऊहनयः ॥२०॥

स दैत्यादि । दइच्च त्यस्य च द्विः । वइआलिओ कतयोर्लोपः । कइअवो तवयो-र्लोपः । वइसाहो शस्य सः खस्य हः । वइएहओ दकयोर्लोपः "सोर्ओत् । कइरओ वलोपः । वइरगं यलुकि गस्य द्विः युते ह्रस्वः । वइएसओ दलोपः युलुकि शस्य सः सद्विः कलोपः सोर् ओत् । वइसिअं शस्य सः कलोपः । [सइरो] वइरो आकृति-गणोऽयम् ।

दैवे तथा भैरव-वैय-चैत्र-

कैलास-वैत्यादिषु वा निरुक्तः ।

इत् सैन्धवे चात्र तथा परत्र

नैयोगिकादेर् इति तद्वदेव ॥२१॥

(१८) १ n. puts this just after १८ and reads it as प्राभृतानो ऋत्वादौ. Confusion of *va* and *bha* should be marked. (१९) १ n. वधो for बुधैर्, २ n. स्वताया for अनयोः, (२०) १ n. कैसवाणि and m. कैसरणि for कैरवाणि, २ n. वैरेकाणि and m. वैरिकाणि for वैशिकानि, ३ n. omits from सोर् ओर् till वइरो.

दैवादिषु अइ वा स्यात् । दइवं वस्थितिः । भइरवो वस्थितिः । वइज्जो यस्य
जः द्विः । चइत्तो रेफस्य लुकि तस्य द्विः । कइलासो चइत्तो स्य द्विः ।
पक्षे देवं इत्यादि पद् एव । सिन्धवं ऐत इत् णिओइओ यगकानां [लोपः]
नस्य णः ।

ईद् धैर्यं ^१ ऐतोऽप्यथवा प्रकोष्ठे

ओतो भवत्यत् खलु वक्ष कस्य ।

ओद् औत एवं नियमाद् अभीष्टः

सौन्दर्यकादिष्वपि नित्यम् उत् स्यात् ॥२२॥

धीरं ऐ ई र्यस्य रः । पवट्ठो रेफस्य लुक् ओतोऽत् कस्य वः षलुकि टस्य द्विः
सोर् ओः । पक्षे पओट्ठो । औत ओत् स्यात् । कौस्तुभः कोत्थुहो स्तस्य थः द्विः
भस्य हः । कोमुई दस्य लोपः इत्यादि ।

सौन्दर्य-द्वौवारिक-पौष-शौण्ड-

कौत्तेय-कौशेयक-शौण्डिकादयः ।

पौरादिके स्याद् अउर् औत ^१ एवं

स्याद् ^२ गौरवे व्याप्येवम् अउस्तथा च ॥२३॥

सुन्दरं अत् एत् र्यस्य रो । दुआरिओ वस्य लोपः । सोर् अत् कलोपः ।
पुसो शस्य सः । एवं सुण्डो । कुम्बेओ क्षस्य खः द्विः यलोपः । कुसेअओ
षस्य सः । यकयोर्लोपः सुण्डिओ शस्य सः कलोपश्च । पौरादिर्यथा —

पौरस्तथा पांरुव-गौड-मौनम्

औचित्यक-क्षौरित-कौशलानि ।

मौलिस्तथा कौरवकादिकानि

योऽयानि पौरादिषु कोविदानाम् ॥२४॥

^१ औत अत् उत् स्यात् । पउरं पउरुसं षस्य सः । गउडो मउणं नस्य णः ।
अउइच्चओ चस्य लोपः त्यस्य चः द्विः कलोपः । खउरिअं क्षस्य खः नाक्त्वात्
द्विः तलोपः । कउसलं शस्य सः । मउली अन्त्यदीर्घः । कउरवो गारवो गउरवो ।

इति प्राकृतकल्पतरौ चतुर्विंशतिभिः कुसुमैरचस्तवकः ॥

(२२) १ n. इत्यप्य for ऐतोऽप्य.

(२३) १ n. एव. २ n. गौरवोप्यसवमयोस (गौरवे वापा

etc. (२४) १ n. औत उत् स्यात्. २ n. कौ × गा × वो गउरवो.

[द्वितीय-स्तवके हल्-विधानम्]

नादावयुक्तेषु न वान्तराणां

चजो कगौ तो दपया व एषां ।

भवेदपायो यमुनापदे मः

कुत्रापि तेषां ¹स्थितिरप्यभीष्टः ॥१॥

नादावित्यधिकारः । आदेर् इत्यतः प्राक् अयुक्तेष्वित्यधिकारः आस्तबकम् । सउणो णअरो वअणं विअणं सुरअं मअणो विउलं णअणं जअणो जंउणा । कुत्रापि स्थितिरिष्टा सुगमं अतुलं अयणं इत्यादि । 'अस्ति स्थितिर्यत्र सुखप्रयोगो लोपो न 'तस्मिन् कविभिर्विधेयः' । अनादाविति किं कालो गआ-चामर-जाल-ताल-दीहो । 'विपोम्मा जमुणा वह्निं । अयुक्तेषु इति किं चन्दो चन्दणं इत्यादि ।

मरकते ककारस्य गकारो मदकले च ।

तुर्ध्वैर्विधीयते नित्यम् इतो लोपस्य बाधकः ॥२॥

मरगअं मअगलो दलोपः । इतः परम् आदिप्रलोपो नास्ति ¹ ।

वा यस्य जः 'सम्मत उत्तरीयेऽ

नोये द्वितीयेऽथ ड एव ढस्य ।

तथा पताका-प्रति-वेतसादौ

'तस्य प्रतिज्ञादिषु [चास्य] लोपः ॥३॥

एषां यस्य जो वा स्यात् । उत्तरिज्जं नाडादित्वात् द्वि ³जस्य दीर्घस्य युक्तपरस्य ईतो ह्रस्वता एवं परत्र अनीयः प्रत्ययः तथा करणिज्जं पठणिज्जं इत्यादि । दुइज्जं वलोपः ⁴इत उत् । पक्षे उत्तरीअं करणीअं दुइअं यलोपः । ढस्य अनादेर्डः स्यात् । णडा फडा इत्यादि । [जैन-] ग्रन्थादिष्वपि क्वापि प्रतिष्ठित इत्यत्र परिद्विअ । ⁵प्रतिज्ञा इत्यत्र ⁶पइण्णा । वेडिसो अत इत् । आदि शब्दात् प्राभृतं पाहुडं ऋत उन् वावडो ऋत अत् पस्य वः । ⁷हरितको हरडई इत्यादि ।

इह भवति ¹ठकारस्यापि नित्यं ढकारः

शकट इह शटायां कैटभे ²चापि ढस्य ।

- (१) n. स्थितिरित्यभीष्टा, 2 n. इत्यत्र लृक्, 3 n. तस्मिन् for तस्मिन्, 4 n. विपोमं, 5. n. वह्निं. (२) 1 n. reads this as a foot of (२). (३) 1 n. सचत (संघट), 2 nm. तस्य प्रतिष्ठा: पिचा सलोपौ, 3 n. संयुजि शीलः सत्वता for जंस्व...इतो ह्रस्वता, 4 n. इत् च, 5 n. प्रतिष्ठा, 6 n. पडाया for पडंया, 7 n. हरकि for हरितको
- (४) 1 n. ठकारस्यादि. 2 n. मादि for चापि.

प्रथम-शिथिल-मध्ये थस्य नित्यं का^१

प्रवदति निषधे धस्यौषधे चापि धीरः ॥४॥

ठस्य ढो यथा । मढं कढोरं इत्यादि । टस्य ढो यथा शकटः सअढो शटा
सढा कैटभः केढवो । थस्य ढो यथा पढमं सिढिलं । धस्य ढो यथा णिसढो ओसढं ।

तथा 'गभिनेऽस्त्रीविषयेऽपि तो णोऽ

प्यैरावने चापि तथैव तो णः ।

दः स्यात् किरातादिषु^२ तस्य के ते

किरात-सम्पद्-रजतनु^३-ताताः ॥५॥

तस्य णः^४ गभिणो स्त्रियां^५ गभिणी ।^६ एवं एरावणो तस्य च णत्वमित्यादि ।

किरातादेस्तस्य दः स्यात् ।^७ के ते इत्याह किरानेत्यादि । चिलादो कस्य च तु
रेफस्य लः । सम्बदा पस्य वः स्त्रियाम्^८ आत् दादेशात्त्वादन्त्यत्वाद् अ-दलोपश्च ।
रअदं उदू ऋतः उन् अन्त्यदीर्घः । तादो आदित्वान्न पूर्व-तस्य दः ।

सुसङ्गतः सम्प्रति-संस्कृतौ च

सुसंयतः-संवृति-निर्वृती च ।

तथेह साम्प्रत-हतागतानि

प्रयोगतोऽन्येऽपि समूहनीयाः ॥६॥

इमे च किरातादयः । सुसङ्गतो सम्पदि सक्कदं^९ सुसंअद संवुदी निव्वुदी
संपदो हदो आअदो इत्यादि आकृतिगणोऽयम् ।

पमो कबन्धे भवतोऽपि^{१०} बस्य

^{११}पस्य वकारः खलु कैटभे भः ।

भः शीकरे कस्य तथात्र फस्य

शेफालिकायां तु भवेद् विभाषा ॥७॥

कपन्धो कमन्धो च । पस्य वो वा स्यात् कलावो कलाओ कविला कपिला
कइला इत्यादि । केढवो भस्य वः । हस्य बाधकः ऐत एन् टस्य ढः । शीकरे कस्य
भः स्यात् सीभरो । तथा फस्य भः सभरी सभलं इत्यादि । सेभालिआ-विण्ट-
^{१२}विमड्देहा पक्षे सेहालिआ^{१३}गन्धविमोहिदा सा ।

(५) 1 mss. गभिने, 2 n. कोऽन्न * * 3, mss. गव्विणो, 4 mss. गव्विणी, 5 n.
एरावासारणधनम् इत्यादि, 6 n. की तो, 7 m.n. आइ (m. आत्) दादेशाद् अत्त्वाद् दशलोपश्च.

(६) 1 n. सुसंवाद अदम् for सुसंअद. (७) 1 n. पस्य for वस्य, 2 n. om,
3 n. विमड्देहा, 4 n. गन्धविमोहिदो.

मश्चन्द्रिकायां भवतीह कस्या-

पीडे पकारस्य समूहनीयः ।

रो गद्गदे दस्य तथा ^१दशानां

संख्याभिधेयानामप्युत्तरेषाम् ॥८॥

“चन्दिमा आमेलो । दस्य रेफः गग्गां दलुक् द्विः । एवं वारह तेरह शस्य ह इत्यादि ।

कदम्बके दोहदके प्रदीते

दो लो हरिद्रादिषु रस्य लो वा ।

ठोऽङ्कोठके द्वित्वमुपागतो लः

शषो सकारो भवतीह दन्त्यः ॥९॥

कलम्बओ दोहलओ पलित्तं हरिद्रादि र्यथा—

हरिद्रा-परिघाङ्गार-सुकुमार-युधिष्ठिरः ।

करणञ्च किरातश्च चरणं मुखरोऽङ्गुरी ॥१०॥

हलहा फलिहो इङ्गालो अत इत । सुउमालो कलोपः । जुहिठिलो धस्य हः षलुकि द्वित्वे प्राक् ठस्य टः । कलणं चिलादो कस्य चः तस्य दः । चलणं भुहलो थस्य हः अङ्गली आदि शब्दात् ^१परिहा फलिहा इत्यादि । डकारस्य लो वा स्यात् । दालिमं तलाअं पक्षे ^२दाडिमं तडागं इत्यादि । ^३अङ्कोलं ।

भवेत् खथो हो घधभां च नित्यं

तथा शकारस्य दशादिके च ।

बिन्दोः परेषां खलु ^४खादिकानां

नाथर्वणाधर्माधमादिकानाम् ॥११॥

खस्य हो यथा सुहं ^२मुहं सहीत्यादि । हस्य हो यथा गाहा सारहीत्यादि ।

वस्य हो यथा मेहो ^३णिआहो इत्यादि । अथव्वणं अधम्मिओ अधमो ।

वसति भरतयोः स्यात् तस्य नित्यं हकार-

श्चिकुर-निकषमध्ये कस्य चात्र प्रदिष्टः ।

विकटविकलयोः स्यात् तद्वदेवं सुधोभिः

^५स्फटिक-[चरमवर्णे] फस्य शेफालिकायाम् ॥१२॥

वसही भरहो चिहुरो णिहसो विहडो विहलो फलिहो ।

(८) 1 n. दशनोत् (दशनि), 2 n. संख्याविधेयान्यपि उत्तरेषां (उत्तरेषां), m. संख्या-विधेयानाम्. (१०) 1 n. परिख्ख परिख्ख (परिघ पलिह), 2 n. ताडिमं, 3 n. अङ्गुल्यः. (११) 1 m. खादि for चादि, 2 n. सुह for मुहं, 3 n. निआधे for निआहो. (१२) 1 n. प्रदिष्टः for प्रदिष्टः, 2 mss. स्फटिकी हस्यथा स्यात्.

^१तथा यकारस्य भवेच्च क्वाया

कान्तौ दशानाम् इह शस्य नाम्नि ।

विकल्पितम् स्याद् दिवसे च मस्य

क्वषापदे षो णशिरो हकारः ॥१३॥

छाही ^२दहमुहो दहवलो इत्यादि । दिअहो पक्षे दिवसो । सोणहा ।

आदेश्च जो यस्य तथा च णो नो

यष्ट्यां लकारः कथितः सुध्याभिः ।

कुञ्जे खकारो गडुरामिधाने

स्लेच्छामिधे चो विहितः किराने ॥१४॥

नादि निवृत्तं जण्णा ^१जोव्वणो इत्यादि नीडादित्वाद् द्विः । वस्य णअणं परस्य पूर्वस्य च नस्य णो इत्यादि । लट्ठी खुज्जो गडुरे किं कुब्जाङ्गं । चिलादो स्लेच्छात् किं किलादो ।

लाङ्गुलके ^१लाहले कंचनं

सदा तु णो लाङ्गुलके प्रदिष्टः ।

क्वः शावके षट्सु च समपणं

स्याद् दण्ड-डोला-दशने डकारः ॥१५॥

आदेरित्तेव णङ्गुलओ णाहलओ णङ्गलं युते हस्वः । ^२छावओ छट्ठी ^३छम्महो खस्य हः इत्यादि । छत्तपण्णो छत्तिपण्णो च अग्रे । डण्डो डोला डसणं ।

वो मन्मथे स्यान् परुषादिके फो

भकार इष्टो विसिनोपदे च ।

स्याद् विहले ^१युक्तपरे च नित्यम्

इतस्तु एकारः इह प्रदिष्टः ॥१६॥

वम्महो ^२फरुसो आदि शब्दान् परिख-परिघयोरपि । फलिहो फलिहा । हरिद्रादि । भिसिणी वेब्भलो युक्ते किं विहलो ।

इति प्राकृतकल्पतरौ षोडशकुसुमैर्द्वितीयस्तवकः ॥

(१३) १ n. तकारस्य भवेद् धकार आदौ दशने निह शस्य नाम्नि (यकारस्य भवेद् धकाराया-
कान्तौ दशनाच्च च शस्य वासि), २ n. दहमुहो पण्डवतो. (१४) १ n. विजण विति for जोव्वणो
इत्यादि (१५) १ n. लाङ्गलः २ n. सविता m. लावणो, ३ n. छम्महो for छम्महो.

(१६) १ n. युक्त * * , m. युक्तपदे २ n. फुरिही.

[तृतीयस्तवके द्वित्वविधानम्]

युक्तस्य लुक् स्यान् नमयाम् अधस्ताद्

उपर्यधस्ताद् रलवाम् अपीह ।

ऊर्ध्वस्थितानां कगडां तदोः पः

गणेश्व 'सर्वज्ञ-मनोज्ञ-जस्य ॥१॥

युक्ताधिकार आ स्तवकं ^१षोडशकम् रुग्णो विलग्णो इत्यादि । लुक् शेषस्य द्विः । तिग्गं रस्सीत्यादि जोग्णो सोम्णो इत्यादि मव्वो विप्पो इत्यादि । उक्का सुक्कं इत्यादि । लुद्धओ पिकं इत्यादि । ^३भुत्तो ^१मुद्धो खग्णो उप्पलं मुग्गरो सुत्तो ^५पज्जत्तो ^६सेट्ठो ^७खलिआदिकेषु । मव्वज्जो मणोज्जो इत्यादि ।

*मथ्रो *मज्जाने च भवेत्त जस्यादेः

स्मेरं स्मरं लुक् खलु वस्मरे मः ।

मध्याह्ने हस्य विहले वा

दं रश्च, नित्यं तु धनस्पतो पः ॥२॥

मस्सू शलुक् आदित्वान् न द्विः परस्य द्विः स्याद् एव अन्त्यदीर्घश्च । मसाणं सेरो सरो घस्सरो मज्झणअं मेब्बलो आदि वस्य भः इत् एत् पक्षे विहलो । रुट्ठो पक्षे रुट्ठो एवं चन्दो चन्दो इत्यादि । वणस्सइ ।

भवत् ककारः कुसुमे मृदूत्वे

स्तम्भे स्तकारस्य मतः खकारः ।

^२स्कक्तयोस् स्फोटक एव नित्यं

स्थाणावशम्भौ स पुनर्निरुक्तः ॥३॥

मउक्कं कुसुमे किं मउत्तणं मउत्तमं । खम्भो जहा वराइ खम्भेण थिराइ होन्ति । खस्य बाधकः । कस्य सुक्खं पुक्खरो इत्यादि । स्कस्य खन्दो खन्धो इत्यादि । क्ष[त]स्य खदो किरातादित्वात् तस्य दः । युक्तस्येवायं विधिः । खोडओ स्कस्य खः । खानू सेवादित्वात् खणू च । युते हस्वः शम्भौ तु ^३थाणू ।

(१) 1 n. मनो-मर्व सनीट्ट (समेषु), 2 m. omit षोडशकम्, 3 n. भुत्तप्य 4 n. सुद्धप्य for सुद्धोखग्णो and om. उपगलं मुग्गरो सुत्तो. 5 n. पज्जत्तो, 6 n. सेट्ठो for सेट्ठ 7 n. कख् खलिआदिकेषु. (२) 1 n. स्कक्तयोस् (स्कक्त ०) 2 mss. खस्सन् खिवाड for खम्भेण थिराइ 3 mss. खानू for थाणू.

कचिन्न निष्कम्प-तुरुष्क-मुष्क-
 नमस्क्रिया-संस्कृत-तस्करादौ ।
 च स्त्वत्ययोरत्र भवेत् कचिन्न
 चैत्यादिके सत्वर-गत्वरदौ ॥४॥

निष्कम्पो षलुकि द्विः एवं तुरुष्को मुष्को गमस्क्रिरिया विप्रकर्षः । सक्कअं बिन्दु-
 लुकि द्विः । तकरो । सर्वत्र षसयोलुकि । चञ्चरो इत्यादि । ^१सक्कं ^१असक्कं
 इत्यादि । चैत्यादौ तु चइत्तो सत्तरो गत्तरो इत्यादि ।

क स्थस्य नातिथ्यपदे प्रदिष्टः
 अ-तस-प्स एषाम इह च च्छ इष्टः ।
 लक्ष्म्यादिषु क्वापि भवेत् स्पृहायां
 स्याद् चोत्सवेऽपीह तथोत्सुके च ॥५॥

मिच्छा रच्छा इत्यादि । आतिथ्यादौ तु आतिथ्यं पच्छिमं अच्छेरं इत्यादि ।
 मच्छो मच्छरो इत्यादि । जहा-पञ्चच्छं^१ विप्पस्स ण मच्छलिच्छा । उस्सओ उस्सुओ ।
 लक्ष्यादि र्यथा --

^१लक्ष्मीः सदत्तः खलु मत्तिकादि-
 रूत्तत्तिमा-ऋत्तोऽत्त इह प्रदिष्टः
 त्तणे त्तमायामपि वा च्छकारः
 अह्यादि वृत्तेष्वपि दृश्यते च ॥६॥

लच्छी सरिच्छो मच्छिआ ^२उच्छित्तो रिच्छो अच्छा आदिशब्दात् छेत्तं छीरं
 वच्छो इत्यादिग्रहः । कापीति ^३स्पृहा [*छिहा] । क्षणादौ छणं छमा ^४कुच्छी
 अच्छी वच्छो पक्षे खणं खमा कुक्खी अक्खी रुक्खो ।

स्याद् धर्ययो जो नियमेन नित्यं
 शय्याभिमन्योरपि ऊहनीयः ।
 भोः ध्यहायोः प्रत्तरिते तु इष्ट
 ष्टो मृत्तिका पत्तनयोः प्रदिष्टः ॥७॥

(४) I n. चच्चं 2 n सुनच्चं for असच्चं. (५) I mss. पञ्चच्च । विष्पस्स.

(६) I n. लक्ष्मी, 2 n. उच्छित्त. 3 mss. स्पृहा-मिच्छा (?) 4 n. कुक्खम् for कुक्खी.

एस्य जो र्यथा विज्जा वेज्जो इत्यादि । र्यस्य कज्जं मज्जाभा इत्यादि ।
सेज्जा अहिमज्जू उतो दीर्घः । ध्यस्य सज्झो अज्झासो इत्यादि । एस्य वज्झो
दज्झो इत्यादि । प्रक्षरितः पज्झरिओ मृत्तिका पत्तनयो युक्तस्य टः मिट्ठिआ ऋत
इत् कलोपः पट्ठणं ।

धूर्तादिभिन्नेषु भवेत्तथा -

ष्टो ष्टः ष्टकारो गदितः सुधीरैः ।

स्युर्धूर्त मूर्तार्त-मुहूर्त-वार्ता

संवर्त-संकीर्तन-वर्तिकाश्च ॥८॥

तस्य टः स्यात् णट्ठओ वर्तन् वट्टो नान्तत्वात् पुंसि हलो लुक् न लुक् सोर्
ओ । केवट्टो ऐत एत् इत्यादि । धूर्तादिस्तु धुत्तो मुत्तो युते ह्रस्वः । एवं परत्र अत्तो
मुहुत्तो वत्ता संवत्तो संकित्तणं वत्तिआ ।

आवर्त-कीर्त्ति अपि वर्त्तमानः

पूर्तिस्तथा वर्तिक कर्तरीदृक् ।

वृन्ते टवर्गान्त स्तत ष्टकारोऽ^२

स्थिनान्वितो डः खलु भिन्दिपाले ॥९॥

^२धूर्तादौ आवत्तो कित्ती वत्तमाणो पुत्ती वत्ति ओ कत्तरी आकृतिगणोऽयं ष्टस्य
टो वा यथा यष्टिः लट्ठो मुष्टिः मुट्ठी अस्थिशब्दस्य स्थः टुः अट्ठी अन्त्यलोपः ।
^३विण्टो तालविण्टो इत्यादि । भिण्डिवालो ।

स्याद्गर्त-सम्मर्दन-गर्दभे डो

वितर्दि-विच्छर्दि-रुपर्दके र्दः ।

ढो र्धग्धयोः स्यादिह चैषणियो

न स्निग्ध-गावर्धन-निर्धनादौ ॥१०॥

गङ्गो सम्मड्ढणो गड्ढ- [हो] विअड्ढी विच्छड्ढी कवड्ढओ वर्द्धते वड्ढड्ढ
प्राग् ढस्य डः । विदग्धः ^१विअड्ढो । स्निग्धादौ तु सिणिद्धो दुद्धो इत्यादि ।
गोवद्धणो णिद्धणो ।

(९) १ mss. ष्टकारो for ष्टकारो. २ mss. दयाधं, धूर्ता. ३ n. वेगटो तालवेगटो.

(१०) १ mss. विण्डडो.

पञ्चाशतः पञ्चदश स्रो च णो

णो न्यज्ञयोर्हस्य तथैव चिह्ने ।

स्तः 'वस्तम्बभिन्नेऽत्र भवेत् | थकारः]

पतौ विभाषात्मनि च प्रदिष्टौ ॥११॥

पण्णासा स्त्रियाम् आत् हलो लोपः । पण्णरह । मनस्य पज्जुणो । रावण्णा (?) इत्यादि । न्यस्य धण्णो 'अण्णो इत्यादि । ज्ञस्य पण्णा सण्णा इत्यादि । चिण्णं ॥ स्तस्य स्तुतिः थुइ हस्तः हत्थो इत्यादि । 'स्तम्बं तु तम्बो मस्य लुक् । आत्मा अप्पा अत्ता च । पक्षे अप्पणो णो रक्ष्यते^४ ।

माहात्म्य-तादात्म्यपदे तु नित्यं

पः कुट्मले कमस्य च साधनीयः ।

फः षस्पयोः स्पस्य च सिः कचित् स्यात्

गोजिह्विका-गह्वरयो-र्भकारः ॥१२॥

माहृप्यं ताअप्यं । कुट्मले ट्मस्य पः स्यात् कुप्लं तथा कमस्य पः रुप्पिणी रुप्पं इत्यादि । षस्पयोः फः स्यात् पुप्फं प्राक् फस्य पः सप्फं इत्यादि । स्पस्य फसो फन्दणं इत्यादि । कचिदिति प्रतिस्पद्धेः 'पडिसिद्धीति । गोजिम्बिआ गब्भरो ।

रस्तूर्य-पर्यन्तक-धैर्यं शौटी-

र्याश्चर्य-सौन्दर्यं समे खलु र्यः ।

सूर्यं विभाषा कथितः सुधीरैः

रिअस्त चौर्यादि- [णु] नित्यमत्र ॥१३॥

तूरं पेरन्तं धीरं सोडीरं अच्छेरं सुन्देरं 'सम-प्रहणम् आकृतिगणत्वसूचनाय । सूरु सुज्जो । चौर्यादिर्यथा—

चौर्यं च शौर्यं च तथैव वीर्यम्

आश्चर्यमप्यत्र 'पठन्ति केचित् ।

पर्यस्त-पर्याणक सौकुमार्यं

लोर्यस्य पर्यङ्कपदे विभाषा ॥१४॥

र्यस्य रिअं स्यात् चोरिअं सोरिअं वीरिअं अच्छेरिअं इति केचित् । पर्यस्तादेर्यस्य लः स्यात् पल्लत्थो पल्लणओ सोडमल्लो पल्लङ्गं पक्षे पज्जङ्गं ।

(११) 1 mss. सप्तभिन्ने, 2 n. सुणो for षणी, 3. mss. साषणी. 4 n. वक्ष्यते.

(१२) 1. mss. प्रति for पडि ।

(१३) 1. n. समयहणेन ।

(१४) 1. n. परन्ति (बदन्ति),

हो वाष्पे कार्षापणके हकारः

कुष्माण्डके स्त्रीविषये सदा ^१[स्यात्] ।

ष्मस्मक्ष्म एषां ^२मपरो हकारश्

^३स्नेः ण-स्नयो क्षणस्य च सत्यतो णहः ॥१५॥

हस्य जीहा विहलो इत्यादि । वाष्पः वाहो अश्रुणि विषयेऽभिधानं ^४ तेनान्यत्र वण्फो । ^५काहावणो कोहण्डी । ष्मस्य ग्रीष्मः गिम्हो इत्यादि । [स्मस्य] विस्मयः विम्हो इत्यादि । [क्ष्मस्य पक्ष्मः] पोम्हो पम्हो । श्रस्य प्रश्रः पण्हो । णस्य कृष्णः कण्हो विकर्षे कसणो । विष्णु वेणू इत्यादि स्नस्य स्नानं ण्हाणं विकर्षे ^६ सिणाणं इत्यादि । क्षणस्य श्लक्ष्णं सण्हं कलोपः । तीक्ष्णं तिण्हं युते ह्रस्व इत्यादि ।

युक्तेषु पूर्व[स्य] भवेद् विकर्षः ।

श्लाघा-क्ष्मयो जाद्वपदे च रत्ने ।

^१अतत् स कृष्णे तु पुनर्विभाषे-

ष द्वारपर्यन्तम् इहोपदिष्टः ॥१६॥

युक्तस्य पूर्ववर्गस्य अता सह विकर्षः स्यात् । सलाहा खमा सारङ्गो रक्षणं कसणो पक्षे कण्हो द्वारपर्यन्तं विकर्षाधिकारः ।

श्री-ह्री-क्लान्त-क्रिया-क्लेश-स्नान-स्वप्नेऽर्ह-वर्षयोः ।

स्पर्शगर्हे च हर्षे च नित्यं स स्याद् इता सह ॥१७॥

एषाम् इता सह विकर्षः स्यात् । सिरी ^१किलन्तो युते ह्रस्वः । किरिआ किलेसो । मिलाणं सिविणो ईषदादित्वात् । अत इन् अरिहो वरिसो फरिसो षस्य फः रेफस्य विकर्षः । [गरिहा] हरिसो ।

भार्यादिके वाथ हलुग् ^१ दशार्हे

कचिन्नवर्षारजनीमुखे तु ^२ ।

स्नेहे विभाषा च भवत्यदिद्भ्यां

स्नाने तथा वहिपदे इता वा ॥१८॥

(१५) 1 n. [च] m. ष 2 n. मपरो हमासरो कारश् (मपरो हकारश्) 3 n. च अ नयो m. न्ने indistinct. 4 mss. विधानं. 5 n. कहोवण. (१६) 1 n. अतोत् [अतत्].

(१७) 1 n. किलितो for किलितो, (१८) 1 mss. ०ङ् for ०ग्. 2 mss. ष.

भार्यादौ इता वा विकर्षः स्यात् । भारिआ पक्षे भज्जा दसारो हलुकि न रेफस्य द्विः । वस्सा-रवणीमुहं अन्यत्र वरिसा इता विकर्षः । “अता सणेहो-वि इता सिणेहो ^१पक्खे-वि णेहो ^२चिह्न होन्ति ^३चिण्ह” । अता सणाणं पि इता सिणाणं ^४ण्हाणं पि ^५साकल्लमतं ^६वितिण्णं ॥” वरिही पक्षे रलुकि वही हस्य न द्विः ।

ईता सह ज्या पदे एवं वाच्यो
वा पञ्चतन्वीसद्विशे सहोता ।

कश्मीर-वेश्म-स्मर-घस्मरादौ
द्वारे पुनर्वा द्वयोरुगत्र ॥१६॥

जीआ पद्मादेरुता विकर्षः स्यात् । वा शब्दा[त्] प[द]मं व्यवस्थितविभाषया पञ्चमं पक्षे पोम्म अत उन् । तणुई गुरुई पडुई वलोपः । कसुमीरो वेसुमो ^१नामत्वात् पुंसि सोर् ओत् हलो लोपः । सुमरो ^२घसुमरो दुवारं पक्षे दलुकि वारं वलुकि दारं ।

इति प्राकृतकल्पतरौ [एकोन]विंशतिकुसुमैयुक्तस्तवकः ॥

[चतुर्थस्तवके द्वित्व-विधानम्]

^१लुकशेषवर्णस्य भवेद् अनादे-

द्वित्वं तथा ^२कादिविधेरपीह ।

नीडादिके चाथ पुनर्बिभाषा

समास-सेवादिषु साधनीया ॥१॥

एषां द्वित्वं स्यात् । भत्तो पसत्तो इत्यादि । ^३कादिविधेस्तावत् मल्लं ^४हत्थो इत्यादि । अनादेः किं ^५थम्भो मसाणं नीडादेस्तावत् णेड्डं जोव्वणं

I n. पक्षे 2 n. चिष 3 n. चिषम् 4 n. ण्हाणं 5 n. साकल्लमतं 6 n. वितिण्णम् ।

(१८) I n. नामत्वात् पुंसि वत् हलो लोपः 2 n. वेसुमरो ।

(१) I n. वगस्य. 2 n. कोऽधि 3 n. कादिविधेस्तावत् 4 m. हल्लो n. हल्लो 5 n. खल्ल मसाणम् for यम्भो मसाणं.

इत्यादि । यत्र यत्र पूर्वलक्षणविषयो द्विरुक्तिर्दृश्यते तत्र [तत्र] नीडादित्याद् द्विरुक्तिः ।
उत्तरिज्जं करणिज्जं इत्यादि । समासे यथा ^५णइस्सोत्तं णईसोत्तं णइग्गामो णईग्गामो
इत्यादि । सेवादिर्यथा—

सेवेश्वरो ^१पूष्यमिहैकमत्र

विश्वास-पकाशिव-दुःखिता स्युः ।

त्रैलोक्य-दैवाश्वक-कर्णिकाराः ^२

सस्यं च कौतूहलम् एवमादि ॥२॥

सेवा सेवा इस्सरो ईसरो पुस्सो पूसो एकं एकं विस्सासो वीसासो पिक्कं
पिअं । अत इत् असिक्कं असिक्कं दुक्खिअं दुहियं तेलोक्कं तेलोक्कं देव्वं दइव्वं अस्सओ
आसओ अयुते आन् नित्यं कणिआरो काणिआरो सस्सं सासं अयुते अत आत् ।
^३कोउहलं कोउहलं आदिशब्दात् ^४खाणू खण्णु इत्यादि कचिदप्राप्तिप्राप्तिविधिरयम् ।

द्वित्वं मतं प्राकृतशासनानां

पदात् पदादावपि ^१लक्ष्य-दृष्ट्या ।

न स्यात् पुनस्तद् ^२रहयोरभीष्टं

ज्ञादेश्च ^३आङोऽथ परस्य बिन्दोः ॥३॥

[द्वित्वम्] ^३प्पिअप्पित्तप्पसुद्धप्पाणं इत्यादि । धीरं ^४जोहा लुक्-शेषस्य
न द्विः एवं संखा सुंखं आणा आणत्तो इत्यादि ।

^१द्वितीयस्य द्वितीये च वर्गस्य प्रथमो भवेत् ।

^२चतुर्थस्य चतुर्थे च तृतीयस्तत् क्रमादिह ॥४॥

रक्खो वग्घो वच्छो वज्झो छट्ठी ^३वड्ढो इत्थो ^४इद्धी पुप्फं गब्भो
इत्यादि ।

इति प्राकृतशासने चतुर्भिः कुसुमैर्द्वित्वस्तवकः ॥

5 m. णईसोत्तं णईसोत्तं णईग्गामो णईग्गामो.

(२) 1 mss. पूष्यमिहै (है. m.) कमिहै 2 mss. मे (m. दे) वार्ककर्णिकायां (n. दैवाश्वकर्णिकारः)

3 m. कोउहलं कोउहलं. 4 m. खाण्ण.

(३) 1 n. लक्ष्यदृष्ट्या (लक्ष्यदृष्ट्या). 2 n. परिनिष्टं (रभीष्टम्), 3 n. चाङ्गा [×]

3 mss. एप्पिएतत्तो (m. त) सुद्धप्पणम् 4 mss. जहा (४) 1 n. द्वितीयः स द्वितीयस्य

2 n. चतुर्थस्य चतुर्थी च (चतुर्थः स चतुर्थस्य) 3 n. वड्ढो. 4 n. इद्धी for इद्धी

[पञ्चमस्तवके सन्धिविधानम्]

¹अज्लुग् विभाषाबहुलं भवन्ति
सन्धावचां रूपमिहाभिधास्ये² ।

ह्रस्वोऽपि दीर्घं कचिदप्यभीष्टो
ह्रस्वोऽपि दीर्घः कचिदूहनीयः ॥१॥

³जहसुहं ³जहसुहं जउणअडं जउणाअडं णईसोत्तं णइस्सोत्तं कण्णउगो
कण्णऊरो इत्यादि । वेणूवणं वेणुवणं इत्यादि--

उत्तं मभिन्ने प्रथमे क्रमेण
द्वयोश्च वातो न पुनर्द्वयोश्च ।

ध्ये मध्यमे स्तेऽपि च सप्तपर्णे
वदन्ति धीराः खलु तद्वदित्थम् ॥२॥

प्रथमे मभिन्ने प्रथे अत उत्तं क्रमेण धीरा वदन्ति । पुढमं पढुमं पुढुमं न पुनर्द्वयोश्च
पढमं । मध्यमं मज्झिमं पक्षे मज्झमं । सप्तपर्णं छत्तिवण्णो छत्तवण्णो पस्य वः
रेफलोप इति ।

परेण पूर्वैण च ¹सार्धमाहु-
रिक्तो ²गुणं क्वापि ³पदेषु धीराः ।
दीर्घस्य संयुक्त-परस्य ह्रस्व
⁴पओऽपि संयुक्त-परे च ह्रस्वः ॥३॥

⁵कण्णआरो [कण्णेरो] कण्णऊरो कण्णेऊरो⁷ । राएसी राअइसी इत्यादि ।
किन्ती अप्पा इत्यादि । वररुचिस्तु दीर्घादिषु विकल्पयति । दिग्घो दीहो वग्घो वाहो
⁸इत्याद्युदाजहार च । तन्नेच्छन्ति अपरे । [भोत्तव्वं] मुद्धप्पणं इत्यादि ।

¹सकारसंयुक्तलुकीह दीर्घं
पूर्वस्य नित्यं विदुरुत्सुकादौ ।
निरुत्सुकादौ स्थितिरेव तस्य
पुनः पदे बापि र उक्त ²वादौ ॥४॥

ऊसुओ निरुसुओ ³पुणरुत्तआ पुणोत्तआ च ।

(१) 1 n. यङ् (चञ्) 2 n. °विधास्ये, m. °भिधास्ये 3 n. °संखं for °सुं
(३) 1 n. °मात् for °माह् 2 n. गुणः 3 mss. पदेषु for परेषु 4 mss. णि (एचोदि)
5 n. कश्चरणी 6 mss. add कश्चरणी कश्चरणी 7 n. इत्याद्युदाजहार. 8 m. तुत्तप्प,
n. तुत्तप्पं (४) 1 n. संसार (शकार) 2 n. भादौ for वादौ. 3 mss. पुनरुत्तमा (m. चा) पुनरुत्तमा

अदुर्जनादौ तु विसर्जनीय-
 युतोपसर्गस्य वदन्ति दीर्घम् ।
 भवेद् दुकूलस्य दुअल्लअञ्च
 तथा दुऊलञ्च दुउल्लअञ्च ॥४॥

दूसिक्खिअं । दूसिविणं । दुर्जनादौ तु दुज्जणं ^१दुस्तरं दुत्तरं इत्यादि ।
 दुअल्लअं दुऊलअं दुउल्लअं ।

बहिः पदस्यापि तथा निरुक्तं
 वा बाहिरं स्याद् बाहिरं वही च ।
 अतो विसर्गस्य सरोजकादौ
 ओत्वं वदन्त्यत्र भवेद् विभाषा ॥५॥

बाहिरं बहिरं वही च । सरोजं सरजं सिरोविअणं [सिरविअणं]
 इत्यादि ।

इतेः पदान्तस्य सदा भवेत् त्तिस्
^१तस्मिन्ननुस्वारं लुगण्यभीष्टः ।
 अपेः पदान्ते ^२विम् उजन्ति नित्यं
 धीरा ^३अनुस्वारपरस्य पि च ॥६॥

^४कण्हो-त्ति गोवि-त्ति ^५धणं-ति ^६मज्झं-ति ^७अनुस्वारं लोपः । विप्पो-वि
 अग्गी-वि धणं-पि तुमं-पि ।

^१ऊत्वं ^२विकल्पेन भवत्युपस्य
 तथा भवेद् ओत्त्वमवापयोश्च ।
 रहो महाराष्ट्रपदे विवृत्ति
 वाराणसीत्यत्र रणोरपि स्यात् ॥७॥

उपहसितं ऊहसिअं उअहसिअं ऊहामिओ [उअहामिओ] उअहासाविओ
 उहासाविओ अवहसिओ ओहासाविओ ओहामिओ इत्यादि । ^३महारट्टो मरहट्टो
 [वाराणसी बाणा] रसी ।

(५) १ n. दुगु' for दुस्तरं. (७) १ n. तस्य द्वित्वं स्वरे १ गद्याभिष्टः for this foot,
 २ n. (विद्युजन्ति). ३ n. अनुस्वारपदस्य ४ n. कण्हा-त्ति गोपि-त्ति. ५ n. धण-त्ति. ६ n. मज्झं
 ७ n. खलु सारे for अनुसारे (८) १ mss. उत्तं २ n. विकल्पितं. ३ n. महाराटे महारसी.

तथा करेणवां 'च तयोर्विधेया

^२लनोस्तु आलाणपदे विभाषा ।

इलो भवेतां मलिने लिनोवां

दत्ते-डाहो ^३दक्षिणे आद्यतश्चात् ॥६॥

कणेरू आणालं पक्षे आलाणं मइलं मलिणं ^४डाहिणं दच्छिणं ।

घरं गृहस्याप्यतौ तु नित्यं

'वहो भंभावन्न बृहस्पतौ च ।

लोपो हरिश्चन्द्रसमेषु ग्रस्य

संख्यार्थके यस्य परेण सार्धम् ॥७॥

घरं पतौ गहवई भयप्पई हरिअंदो तेतीस तेरह ।

उडुम्बरे दोस्तु विभाषितोऽयं

तथा जकारस्य च भाजनेषु ।

कालायसे यस्य ^५किशालये च

भवेदच्चा वस्य च यावद्वादौ ॥८॥

उम्बरं पक्षे उडुम्बरं भाणं भाअणं कालासं कालाअसं किसलं किसलअं किशल्य
शब्दस्य य-लोपो यावतः जा जाव [तावतः] ता ताव ।

हलो लुगन्तस्य ततः स्त्रियाम् आत्

विद्युत्तडिद्भ्यां न पुनर्भवेद् आत्' ।

रा रः लुधो हः शरदोऽप्यकारो

दिक् प्रावृषोः संऽप्सर आयुर्षोवा ॥९॥

सरो वहिं जतिं (?) वाआ अप्पा जोई इत्यादि ततो हल् स्त्रियामात् । आभि
अन्त्यस्य हलो ल्क् पडिवआ विज्जू तडो गिरा धुरा । ल्व् वाध्यते एवं परत्र लुहा
मरओ तस्य ^६अकारः । दिसा पाउसो अच्छरसा अच्छरा चिराउसो चिराउ ॥

(२) १ n. नरयोर्विधेया for च तयोर्विधेया २ n. लनोस्तु आलाण० ३ n. दक्ष्वादी

४ n. आयतच्छात् (शब्दतय) ४ n. दाहिणं (१०) १ mss. वक्षोर्विधा for वक्षोभंषा २ n. साधे

(११) १ n. किसलय (१२) १ mss. om आत् २ n. कोवः for चकारः

प्रावृत् शरत् पुंसि तथा न-सान्ते

षण्डे नभः प्रेम-शिरो-धनूंसि ।

^२पुंषण्डयोः स्युर्गुण-लोचनाद्याः

प्रश्नावर्तो त्रिष्वपि ^३संप्रयोज्यौ ॥१३॥

पाउसो सरओ जक्खो ^४रक्खो इत्यादि । सरो पओ इत्यादि । णमं पेम्मं सिग्गं धणुं गुणो गुणं लोअणो लोअणं पण्हो पण्हं पण्ही अअडा अअडी अअडं इत्यादि ।

स्त्रियां ^१विभाषाति च रश्मिपृष्ठे

कश्मोर सीमेमनि च सदोप्ला ।

बिन्दोस्तु लुक् ^३विशसमेषु नित्यं

दीर्घस्तथादेरिह संविधेयः ॥१४॥

अच्छी अच्छि ^४रस्सीए ^५रस्सिणा पुट्टी पुट्टुष्टं कसुमीरी सीमआ ^६पडिमआ ^७उम्हआ वीसा तीसा विशत्रिशतो बिन्दुलोपे आदेर्दीर्घः ।

मो ^१बिन्दुरन्त्यन्तु भवेच्च नित्यं

बिन्दोरचि स्याद् इह वा मकारः ।

मांसादिके वा स्थितबिन्दुलोपो

नित्यं पुनः संस्कृत-सिंहतुल्ये^२ ॥१५॥

वच्छं मणिं इत्यादि । ^३मंसं मासं एवं कहं कहं णूण णूणं वच्छेहि वच्छहि वच्छेसु वच्छेसुं [फुरिसाण] फुरिसाणं वणाइ वणाइ इत्यादि । यत्र कुत्रापि वृत्तभङ्ग-भयात् क्रियमाणबिन्दुलोप्यो भवति, यत्र नास्ति तत्रापि भवति । संस्कृतं सककअं ^४सिहः सीहो ।

^१ङणोस्तु बिन्दुर्हलि नोऽपि अस्म्य

^२वर्ग्यान्त वा । स्याद्] ^३ययि ^४सम्भवादौ ।

ऋ ऋ लृ लृ ^५ऐङ तथा अओ च

शबौ विगर्गश्च न सन्त्यमुषाम्^६ ॥१६॥

ङ[ण] न जां हलि बिन्दुः स्यात् । अंगः संघः अंकः वंचणीयाइ विभ्रः पक्षे अङ्गः सङ्घः वञ्चणीआहं विभ्रश्च इत्यादि । ऋ ऋ लृ ऐ[ओ]चां विगर्गस्य च सर्वत्रा-प्रयोगः^७ । शेषानां स्वातन्त्र्येन संयोगादौ स्यादेव ।

(१३) १ n. न-सान्ते. २ n. पुंस्त्रयोः ३ mss. संप्रयोज्यौ (०योज्यौ). ४ n. वक्खो ५ n. एहं (१४) १ n. विभाषाची. ३ n. वंश समेष. ४ n. रस्सीए ५ n. रस्सिणा रसगि ६ n. पडिमा ७ mss. सदसुष्णा.

(१५) १ mss. भवत्यल भवेच्च (चलास्य भवेच्च) २ n. च न्ये for तुल्ये ३ mss. मास for मंस. ४ n. सिंह. (१६) १ n. ङसोस्तु for ङणोस्तु. २ mss. वर्ग्यान्त ३ mss. यदि. ४ n. सप्तरादौ ५ mss. ऐङअपरो (n. यवौ) ६ mss. सन्त्यामुष्यत् ७ सर्वत्र प्रयोगः.

बिन्द्वागमो वक्रपदादिमध्ये

वक्रं पशु-स्पर्शन-दर्शनाद्याः ।

तलस्तु दा त्वस्य त्तणं च भावे

कुत्रापि लुग् वस्य पुनर्विभाषा ॥१७॥

वंकं पंसु फंसणं दंसणं आदि शब्दात् माणंसिणी इत्यादि । पीणदा पीअदा
इत्यादि पीणत्तणं पीअत्तणं कुत्रापि कइत्तं कइत्तणं च ।

आल्विल्ववन्ता मनुपा निरुक्ता

^१आलेत्तमन्ता अपि षड् भवन्ति ।

हनुमदादौ हणुमादयः स्युस्-

तत्रैव क्वचिद्धणुमन्त ^२आदेः ॥१८॥

गेहालु गेहिल्ल गेहवन्त गेहाल गेहित्त गेहमन्ता हणुमा हणुमन्तो ।

लज्जालुकादावुदित स्त्रियामिन्

^१मालावई संस्कृतसंप्रदायात् ।

स्वार्थे मतौ केवलमल्ल-पल्लौ

शाकल्य माण्डव्यमते हकारः ॥१९॥

लज्जालुहणी ^१मालावई इत्यादि । स्वार्थे एकलं । पुत्र एव पुत्तहो ।

^१त्तत्रादिणी स्त्रीविषये निरुक्ता

लः ^२पीतविद्युद्गरितादितो वा ।

रः स्यात् ^३सुखादावपि ऊहनीयो

वृन्दे दकारस्य भवेद्धो रः ॥२०॥

खत्तिणी पीअलं पीअं विज्जली विज्जू हरिअलं हरिअं सुहरं सुहं वृन्दं वन्दं ।

^१सम्बन्धमात्रे इम-इल्ल एतौ

^२तस्येदमर्थे पुनरुल्लमाहुः ।

कुत्सानुकम्पादिषु को निरुक्तो

^३मय द्वित्वं स्यान् मइअं मअं च ॥२१॥

^४सम्बन्धे घरिमो घरिल्लो इदमर्थे घरुलं । कुत्सायां चण्डालओ ^५वल्लह्वा

^६मम । णारीमइअं णारीमअं ।

(१८) १ m. अवैत्तवन्ता. २ m. आदिः. (१९) १ mss. मालावई (माणावई)

(२०) १ mss. जेवादिणी (चवादिणी) २ n. पीतविद्युत् क्वचिदुतितो ३ n. सुखादयोऽपि

(२१) १ n. सङ्गजमात्रे २ n. कुत्सा कल्पितेषु [तु] ३ mss. मयजित्तो. ४ n. सङ्गजे

५ n. वल्लह्वो ६ n. मर्मणोवौसई णवौसअं.

^१अवन्तमत्र जरतो वदन्ति

शीले तृणं नित्यमिरं सुधीराः ।

^२तत्रा ल्यब्-विधौ स्याद् इअ तूण ऊणम्^३

^४उआणमप्यादिशतीह कश्चित् ॥२२॥

“गअवन्तो पढवन्तो इत्यादि । शीले “भमिरो स्त्रीयां भमिरो इत्यादि । घेतूण
^१काडण सोउआण इत्यादि ।

‘त्त्वार्थे [तु तुं] शंसन्ति केऽपि धीरा

शाकल्य-माण्डव्यमते विलोक्य ।

आरस्तु मध्यादिकेषु विभाषा

प्रयोगतः सन्धिविधौ निरुक्ता ॥२३॥

^२दट्ठूं खणं मे णअणं ^३फलिलं । मज्झआरो मज्झारओ ।

द्रष्टादिषु स्युर्बहुलं त्वमुष्मिन्

दाढादयश्चात्र निपातनेन ।

दाढा ध्रुआ एण्ह णडाल-गोसो

कन्दोढ-मामी पिउसी च गोला ॥२४॥

द्रष्टायां दाढा दुहितरि ध्रुआ इदानीं एण्ह ललाटे णडालं प्रत्यूषे गोसो उत्पले
कन्दोढं मातुल्यां मामी पितृस्वसरि पिउसी गोदावर्यां गोला इत्यादि ।

तत्तद्देशीय- ^१प्राकृतं निपातनात् सिद्धं । यल्लक्षणेनानुत्पन्नं तत् सर्वं निपातनेन
सिद्धमिति कात्यायनादयः । एवं ^२अशोकमाल्यं सोअमल्लं सोमल्लं अणुकारं अण्णुआरं
अण्णारं जयकारः जअकारो जोक्कारो जयक्कारो इत्याद्युहनीयम् ।

वाच्यं संस्कृतवत् पुर-दूर-कला-मालाऽबला-कोमलं

हाला-चामर-भाल-काल-कमला-^१कीलाल-तूलाखिलाः ।

लीला-केलि-^२ तमाल-सुन्दर-खल-वाला-मूला-लालसा^३

हेला-काहल-गोल-तुङ्ग-कलह-गोविन्द-रामादयः ॥२५॥

(२२) १ n. अरन्तं २ n. कल्य, m. काल्यप्. ३ n. उण. ४ n. तुआणम् for उआणम्
५ n. गअरन्तो, पढरन्तो. ६ n. भमिड, ७ mss. कउण.

(२३) १ mss. क्खार्थेवुसंशति (n. क्खार्थेवुसं शासति) २ n. पट् for दट्ठूं ३ n. फलिलं for
फलिलं. (२४) १ n. प्रोक्त (प्रोक्त) for प्राकृत. २ n. अशोक माल्यं for अशोक माल्यं,

(२५) १ mss. कीलावावलाखिलाः (n. कीलाल गण्डाखिलाः). २ n. तमा for तमाल, ३ n.
मूलोल सा (मूल लीला लसः)

हरि हर-सुर-भीमाश्चण्ड-भङ्गो पुरारिः

^१कर-खर-तरलं स्यात् ^२शङ्करो वेणु-रेणुः ।

गुण-गण-पण-हासा ^३मण्डलं मण्ड-खण्डं

^४वरुण-तरुण-धीर-साल-देहादिकाद्याः ॥२६॥

^१ढेरादयो मता देश्या ^२स्थविराद्यभिधायिनः ।

^३तथानुकरणे शङ्काः प्रायो ^४भृणभृणादयः ॥२७॥

इति प्राकृतकल्पतरौ ^५सप्तविंशतिकुसुमैः सन्धिस्तवकः ।

[षष्ठस्तवके सुवन्तविधानम्]

न ^१सुपतिङां द्वित्वमिह ^२प्रयोज्यं

तथा चतुर्थी न कदाचिदेव ।

द्वित्वे बहुत्वं परियोजनीयं

षष्ठी चतुर्थ्यामपि योजनीया ॥१॥

सुमिडौ प्रत्याहारौ । सुप् । ^३सु औ जस् । अम् औ शस् । टा भ्यां
मिस् । डे भ्यां भ्यस् । डमि भ्यां भ्यस । डस् ओस् आम् । डि ओस्
सुप् ।

स्याद् ओद् अतः सो- ^१जसि आञ्च शस्येल् ^२

लुग् जस्-शसो वा तु डि-^३भ्यश्-ङसीनाम् ।

^४ङेर् इष्ट ए च णं सदा तु टामोर्

दीर्घो ङसावामि तथा भ्यसि स्यात् ^५॥२॥

वच्छो भुअङ्गो ^१वसहो मुइङ्गो वच्छा भुअङ्गा ^२वसहा मुइङ्गा [वच्छे, भुअङ्गे,
वसहे, मुइङ्गे, वच्छे वच्छेण, वच्छाण] ।

(२६) १ n. करलरत् (तरुण) वणः. २ n. गत्यारो for स'करी. ३ n. मण्डलासण्डसण्ड
४ n. वरुणतरुपरि रशोना दहादिकाद्याः.

(२७) १ n. ढैवादयो. २ n. तु विवाद्यविधायिन् for स्थविराद्याभिधायिन. ३ n. अथालुकरेणः
४ n. ऋण ऋणाथयः. ५ mss. om. सप्त.

(१) १ mss. सतिङ्. २ m. प्रयोज्य, n. प्रयुज्य. ३ आसु for स'भी. ४ n om. भी.

(२) १ n. यमि आञ्च. २ n पुंसि for शस्येल्.

भिसु सु [पो] रित्यत्र सदा भवेद् पद

अमस्तु सर्वप्रकृतेश्च बिन्दुः ।

ततो भिसो हिं च डसे दुर्दोहि-

हिन्तो च सुन्तो भ्यस एव नित्यम् ॥३॥

वच्छं जइ पेच्छइ । वच्छ कीस(?) वच्छेहि वच्छाहिन्तो वच्छासुन्तो ।

भवेन डसः स्सश्च ततो णम् आमो

डंमि सुपः सुः कथितः सुधीरेः ।

दीर्घं सुभिसुपस्विदुतोस्तथा णो

डसि-डसाविति सदा वदन्ति ॥४॥

डसि वच्छस्स आमि वच्छाणं [वच्छाण] ^१ वा डेर एत्वं वच्छे सन्धौ ऐत एत् ।

^२पक्षे वच्छम्मि । सुपि वच्छेसु । एवं मुअङ्गादयः । अग्गी वाऊ ।

जसो ^३लुग् वो च तथा भवेद् ओ

ओ वो परे त्वल्-लुकि दीर्घ इष्टः ।

षडत्र रूपाणि जसि वदन्ति

टा णा शसो णोऽथ डसिडसोर्वा ॥५॥

“अग्गी वणे लग्गइ ^३तत्थ वाऊ । जलन्ति अग्गी विउणन्ति वाऊ । कीलाणमज्झं करिओ विसन्ति । ^४गसन्ति पोम्मं करिवो जलेसुं । मअङ्गए केसरिणो जलन्ति । वणे तहा केसरिओ भवन्ति । धाअन्ति केसरिवो मअङ्गअं । एतानि सर्वाणि वदन्ती-दुत्त्वात् ।” अमि अग्गि वाडं । शसि अग्गिणो वाडणो णो वर्जनात् वाडणो न दीर्घ । टा परे अग्गिणा वाडणा । भिसि अग्गीहिं वाडहिं । डसि अग्गिदु वाडदो अग्गीदो वाऊदो अग्गीहि वाऊहि । भ्यसि अग्गीहिन्तो वाऊहित्तो अग्गीसुन्तो वाडसुन्तो आमि अग्गीणं वाऊणं । डो अग्गिम्मि वाडम्मि । सुपि अग्गीसुं वाऊसुं ।

स्त्रियाम् उदोताविह ह्रस्वतोऽपि

नित्यं शसो वा तु जशश्च लुक् स्यात् ।

ह्रस्वोऽमि टा-डस्-डसि डीति एषाम्

इदेददात् स्याद् विधिरक्रमेण ॥६॥

3 mss डेरिसेवा च (n. डेरिणम् एता). 4 mss. तथा आसि स्यात् for जसि शक्ति स्यात्. 5 mss.

वसन्धौ. (४) 1 mss. वाणो वे for वा डेरिसे. 2 mss. put before this सन्धौ ऐत एत्.

(५) 1 m. लुगो. n. गुणो for लुगो. 2n. तथा. 3 mss. गायन्ति for गसन्ति.

सौ माला णई वाऊ जसि मालाउ मालाओ पक्षे लुक् माला च एवं णईओ लुक्पक्षे णई । वहुउ वहुओ लुक्पक्षे वहु । गामणीउ गामणीओ लुक्पक्षे गामणी । अमि मालं णईं वहुं गामणिं । शसि मालाउ मालाओ णईउ णईओ वहुउ वहुओ गामणीउ गामणीओ । टे मालाइ मालाए आतोऽनदातो । णईइ णईए [णईअ] णईआ । वहुइ वहुए वहुअ वहुआ ।

^१ भिस्यादिषु त्रिष्वपि रूपमित्थं

नात ^२स्त्वदातौ पुनरेदितौ च ।

नपुंसके सोरुदितोऽत्र बिन्दु

रिं जस्शसो ^३ दीर्घमपीच्छतीह ॥७॥

भिसि मालाहिं णईहिं गामणीहिं । डसि मालाइ मालाए णईइ णईए णईअ णईआ । वहुइ वहुए वहुअ वहुआ एवं डसिड्योः । भ्यसि मालाहिन्तो मालासुन्तो णईहिन्तो णईसुन्तो वहहिन्तो वहुसुन्तो । आमि मालाणं णईणं वहुणं । सुपि मालासुं वहुसुं गामणीसुं । वणं वणाइं दहिं दहीइं मण्डं मण्डाईं ।

केचिन्निकारः कचिदप्यभीष्टो

नामन्त्रणे बिन्दुः सोरो त्वो दीर्घौः ।

^१स्युरात एत्वं प्रवदन्ति धीरा

^२ईतस्तथोतश्च सदैव ह्रस्वम् ॥८॥

अच्छीणि ^३पेच्छह कुरङ्गस्म । हे दहि हे महु हे वच्छ हे अगि हे वाउ हे माले हे णई हे वहु ।

सुप्यन्त ईदाद् बहुलं च नाम्नः

^१किमो यदश्चात्र तदः सुवर्जं ।

आद् एव कुत्रापि भवेत् प्रियादौ

^२माणंसिणीत्यादिषु नित्यमीन् स्यात् ॥९॥

छाही छाहा ^३राही राहा इत्यादि । का जा सा पक्षे कीउ कीओ जीउ जीओ तीउ तीओ सुवर्जे इति ^४किं टादौ ^५तु कीइ कीए कीअ कीआ इत्यादि नदीवन् । बहुलमहणात् आदेरपि ^६आण ईत् एवं ^७मणंसिणीत्यत्र ईदेव नात् ।

(७) 1 mss. तस्यादिषु 2 n. चदातौ. 3 mss. दीर्घम् अदिषतीह. (८) 1 n. पुरात. 2 n. इतस्तथोतश्च. 3 n. पेच्छह × × हे. m. पेच्छह पुरङ्गस्स हे. (९) 1 n. किं तद्यदश्चे जवः. 2 n. मणीसिणीत्यादि (n. नित्यम्). 3 n. वाङी वाङा. 4 mss. add का जा सा cancelled.

१ आरस्त्वदन्तस्य ऋतः सुपीह
 उद्रवाङ्मौ टे जसि जस्-ङ्सोश्च ।
 स्याद् भ्रातृ-जामातृ-पितृष्वरोता^२
 वामन्त्रणे साद्यदि । वं । विभाषा ॥१०॥

कत्तारो जसि कत्तारउ पक्षे कत्ताओ उदन्तवत् । अमि कत्तारं । शसि
 कत्तारउ पक्षे कत्तुणो । टे कत्तारं उति कत्तुणा । भिसि कत्तारंहि । ङ्सौ^३ कत्तारा
 कत्तारादु कत्तारादो कत्ताराहि उति कत्तुणो शेषा अदन्तवत् एवं भ्रात्रादयः^४ ।
 १ भ्रात्रादयस्तु भाअरो भाउ भाआ एवं जामाअरो जामाउ जामाआ पित्तरो पित् पिआ
 आमन्त्रणे हे भाआ हे जामाआ हे पिआ । धणं पिआ देहि वि मे सिणेहं
 इत्यादि ।

मातुर्भवेदात् सुपि नित्यमत्र
 यातुर्नगान्दुर्दु हितुश्च बोध्यः ।
 सौ राञ्ज १ आ ओ कथितोऽथ टा णा
 जस्-शस्-ङ्सां णो णममो णमामः ॥११॥

माआ मालावत् । एवं जाआ णणान्दा दुहिआ । राआ जसि राआणो ।
 आमि राआणं शसि राआणो ।

वामन्त्रणे सोरपि विन्दुरत्र
 णो जस्-जसोश्चमि णं संभवत्यात् ।
 द्विः टा १ ङ्सदेशविभ्रों जलुग्वा
 अद्वित्वपक्षे पुनरित् सदैव ॥१२॥

हे राअं हे राआ । जसि राआणो अमि राआणं शसि राआणो टे रण्णा अद्वित्व-
 पक्षे ई राइणा कअं भिसि राएहिं ङ्सि रण्णो । राइणो वित्तं आमि राआणं ।

१ वादन्तवद्राजपदस्वरूपं
 द्वित्वे विवर्जं खलु राजवत् स्युः ।
 २ पुंस्यान् आदेश इहाद्यनश्च
 तथात्मनोऽप्पाण इहेति वा स्यात् ॥१३॥

(१०) १ mss. तुदस्य for सुदन्तपरस्य. २ mss. °पितृष्वरोतात् for पितृष्वरोता. ३ mss.
 add कत्तारा befor कत्तारा. ४ mss भ्रात्रादयः (११) १ n. भातृ ×.
 (१२) १ mss. तरिखी जल्लखा.

वाऽदन्तवद् इति राओ राआ राअं राए राएण राएहिं इत्यादि । द्वित्वे णं वर्जयित्वा राजवत् । अप्पाणादेशभावपक्षे आत्मनः पदानि ^४ज्ञेयानि । यथा अप्पा हे अप्पं हे अप्पा अप्पाणो अमि अप्पाणं शसि अप्पाणो । टे अप्पाणा भिसि अप्पाहिं ङसौ ^५अप्पाउ अप्पाटु अप्पादो अप्पाहि । भ्यसि अप्पाहिन्तो अप्पासुस्तो ङसि अप्पाणो आमि अप्पाणं ङौ अप्पेमि सुपि अप्पासुं । एवं ब्रह्माद्याः अप्पाणादेशो वा रूपानि वच्छवन् ।

पद् सञ्ज्ञकेभ्यस्तु जसः शसोलुक्

नादेर्नापोऽथ षष्चञ्चअश्च ।

ङा तु स्त्रियां स्यात् खलु भिस् सुपांश्च

पञ्चादिकेभ्यस्तु तयोर्भवेदात् ॥१४॥

कइ पञ्च छअ सत्त अट्ठणअ अदन्ताभावान् ^१न आत् एच्च । कइहिं पञ्चहिं छअहिं सत्तहिं अट्ठहिं णअहिं भ्यसि कइहिन्तो कइसुन्तो पञ्चहिन्तो पञ्चसुन्तो इत्यादि । आमि । कण्णं पञ्चण्णं इत्यादि । सुपि कइसुं पञ्चसुं इत्यादि । शाकल्यमते स्त्रियां पञ्चाहिं पञ्चेहिं च इतीष्यते पञ्चहिन्तो । पञ्चण्णं पञ्चासु पञ्चसुं । इति च । षष्ठु-भिस्-सुपोः छा च । छअ चिट्ठन्ति छअ पेच्छ । भिसि छआहिं छएहिं छाहिं भ्यसि छआहिन्तो । आमि छअण्णं । सुपि छआसुं छासुं छीसुं इति च ।

सर्वादिकेभ्यो जस एश्विरुक्तो

स्मित्थौ तु ङेः स्सि च भवन्ति तेभ्यः ।

किं यत्तदृश इदमेतदश्च

वेणास एसि ङस आस एभ्यः ॥१५॥

जसि सव्वे ङे सव्वमि सव्वत्थ सव्वस्सिं शेषं वच्छवन् । सर्वादयो यथा सर्वं विश्व पर एक इतर इतम यतर यतम उत्तर उत्तम अन्य अन्यतर पूर्व दक्षिण द्वितीय तृतीय किं यद् तद् एतद् इदं ^१प्रभृतयः । किमः कोऽप्रे वक्ष्यते । सौ को जसि के अमि कम् शसि के टे कइणा बाहुल्यात् किणा केणा पक्षे केण ।

ङसेस्तु दां ^२त्तो च ङस किमादेः

स्सा से द्वयः स्त्रीविषयेऽथ ङांहे ।

^३आणा च आहे च ^४इआ च आणे

तदो ङसेरो भिसि टाम् इ णश्च ॥१६॥

(१३) 1 m. व. दन्तवद्वाज०. 2 mss. पदार्थ(१) ना. 3 n. त्वदेह for एणं.

4 n. x याणि. 5 m. om. this. (१४) 1 n. षट्शब्दकेभ्यस्तु. 2 n. ननापो.

(१५) 1 n. प्रकृतयः. (१६) 1 n. तो for तौ. 2 n. अला for अणा. 3 n. इआ for इहा.

भिसि केहिं । डसौ कदो कत्तो । भ्यसि काहिन्तो कासुन्तो डसि कास
कस्स आमि केसिं काणं डो कस्मि कत्थ कस्मिं कहिं । काले काणा काहे कइआ
सुपि केसुं । स्त्रीविषये बाहुल्यात् कादौ मालावत् । सुवर्जे सुपि कदो कत्तो भ्यसि
काहिन्तो कासुन्तो । डसि कास कस्स । आमि केसिं कस्यापि ईत्पक्षे नदीवत् ।
इदेददातश्च भवन्ति । टे कीइ कीए कीअ कीआ । डसि परे कोइ कीए कीअ कीआ ।
डसि कीइ कीए कीअ कीआ किस्सा कीसे किस्से । आत् पक्षे टादौ काइ काए ।
डसौ काइ काए । डसि कासे कस्से । शेषं मालावत् । नपुंसके स्वम्भ्यां किमा-
देशे किं जसि काइ इत्यादि । यदः सौ जो जसि जे अमि जं इत्यादि किंवत् ।
स्त्रियां सौ जा जसि जाउ जाओ ईपक्षे जीउ जीओ । टादौ आत्पक्षे जाइ जाए
ईपक्षे जीइ जीए जीअ जीआ । डसौ जीइ जीए जीअ जीआ । आत् पक्षे जाइ
जाए । डसि जाइ जाए जस्सा जासे जस्से । शेषं किंवत् । नपुंसके जं जाइं ।
तदः सौ सादेशो वक्ष्यते । सौ सो जसि तं अमि तं डसि ते । टे तइणा तिणा तेणा
पक्षे तेण टासह णादेशे णेणं । भिमि तेहिं णादेशे णेहिं । डसौ तदो तत्तो ओत्पक्षे
सन्धौ तो ।

बामा तु सिं णं डसिना डसा से

स्त्रियां च 'कस्त्वत्र किमः सुपि स्यात् ।

स्वम्भ्यां तु णण्डे विहितः सदा किं

तत्रेदमश्चेदमिणं खलु स्यात् ॥१७॥

डसिना से डसि नस्स डसा से आमि ताणं^१ सिं णं डौ च तम्मि तत्थ तस्मिं
सुपि तेसुं स्त्रियां सो मा जसि आत् पक्षे ताउ ताओ ईत् पक्षे तीउ तीओ अमि तं डसि
ताउ ताओ टादौ ताइ ताए ई पक्षे तीइ तीए तीअ तीआ भिमि ताहिं डसौ ताइ ताए
तीइ तीए तीअ तीआ भ्यमि ताहिं तीहिं सुपि तासुं नीसुं । णण्डे तं ताइं काळे
ताणा ताहे तइआ इदमः णण्डे इदं इणं च ।

अथेदमोऽपीह इमः सुपि स्यात्

अन् स्सिं स्सयोर्वाथ डिणा इहश्च ।

'सुना द्वयं पुंसि इअं स्त्रियाम् आ

स्यात् तथो न [च]डे गेतदस्तु वासो ॥१८॥

(१७) 1 n. क अत्र for कस्त्वत्, 2 mss. add मा before सिं

(१८) 1 mss. सुना इअं

पुंसि इअं स्त्रियां आ स्यात्. स्त्री स डी वतत् त वासो । 1 n. सुना इअं स्त्रियां इमा इअं स्यात् पुंसि ध्वो
न डेरितद् एम एमो । 2 n. एमपुत्रिणमर्धं भिनिच्चं. 3 mss. वद्वगं

अथेति इदम् इमादेशः । सुपि पुंसि इमो अअं च इमे इमं इमे इम इणा इमिणा
इमेणा पक्षे इमेण इमेहिं ङसि भ्यसि वच्छवत् । ङसि इमस्स इदमता सहमच अस्स ।
आमि इमाणं इमेस्सिं । ङौ इमम्मि न त्थादेशश्च । इमस्सिं अपक्षे अस्सिं इमेहिं
ङिना ईई स्त्रियां सुना इअं पक्षे इमा शेषं किंवत् । एतदः सौ एस एसो । एसो
वसन्तो रमणी विअ] ^१एस पुण्णेण सव्वं मिलिअं ^२वहणं । जसि एदे ।

एणं तु टाऽम्भ्यां सह वा तु इण्णं

^१त्तो स्यान् ^२ङसेस्तोत्थपरे तलोपः ।

तदे तदोः तस्य च सोऽप्यवण्डे

सौ हादेशा वा सुपि मुः सदादः ॥१६॥

एणं इति टा अम्भ्यां सह एणं इण्णं पक्षे ^३एदं पुच्छह । शसि एदे टा परे एणं
इण्णं पक्षे इदइणा एदिणा उभयत्यक्तपक्षे एदेण । भिसि एदेहिं ङसौ तलोप-पक्षे एत्तो
पक्षे वच्छवत् एदाह् एदादो एदाहि एदालुकि एदा भ्यसि एदाहिन्तो एदासुन्तो । ङसि
एदास पक्षे एदस्स आमि एदेसिं पक्षे एदाणं ङौ एदम्मि एदत्थ एदस्सिं । सुपि
एदेसुं । “लक्ष्यायुरोधा [दिह] कश्चिदाह, लक्खिज्जए एस ^४गअ हरि[स्स] ।
स्यादेतदः स्त्रीविषयेऽपि एस ^५नैतन्मतं प्राकृतशासनानाम् ।” ण्डे एतद् एताइं ।
इदमः सौ ^६अत्पक्षे अमु वायुवत् अमू स्त्रियां वधूवत् ण्डे मधुवत् ।

त्रिद्वयोस्तु ती दां सुपि च क्रमेण

स्यात् द्वेर्जसा तिणिण तथा शसा च ।

^१द्वेस्तत्र वे दांणिण च विणिण वेणिण-

श्चत्तारि रूपाणि समीरितानि ॥२०॥

त्रिद्वयोरिति । त्रे र्जसा तिणिण शसा च तिणिण । अन्यस्मिन् अपि ती
भिसि तीहिं भ्यसि तीहिन्तो तीसुन्तो द्वेर्जसा [शसा च] वे दोणिण विणिण
[वेणिण इति] चत्वारि रूपाणि ।

^१ब्रवीति ^२चतुरस्ताभ्यां चत्तारो ^३चत्तरोऽपि [तु] ।

चत्तारि वापि ^४चत्तारि चत्वारि प्राकृते बुधेः ॥२१॥

(१६) 1 n. ती for ती, 2 n. तसे (ङसे), 3 n. एवम् (एषम्) चेच्छद. 4 n. गहहरिस्सु.
5 n. नैतन्मतम्. 6 n. चद० for चद० (२०) 1 mss. तलोतु (तिन्ने हेर्) m. तसुच for हेछव
(२१) 1 mss. ब्रवीति (n. ब्रवीति), 2 n. स्वर्था for ०स्ताभ्यां, 3 n. चत्तरो for चत्तरो.

ब्रवीति । ताभ्यां जस्शसभ्यां चतुरश्रत्वारि रूपाणि । ^४चत्तारो चत्तरो चत्तारि चत्तरि इत्यादि । भिसिं चऊहिं भ्यसि रेफतकारयोर्लोपे दीर्घश्च । भ्यसि चऊहिन्तो चऊसुन्तो ।

त्र्यादित्रयाणां विदितं णम् आमः

समानरूपाण्यपि च त्रिलिङ्गे ।

स्तो द्वेरुदोतौ तु इतः पदादौ

भवन्-पदे सौ भगवन्-पदे ^१चात् ॥२२॥

त्र्यादित्रयाणामिति । आमि तिण्णं संयोगे ह्रस्वः । द्वेः दोण्णं चतुरः चवण्णं ह्रस्वः । एवं छीनपुंसकयोरपि । द्विखण्डमित्यस्य दुहण्डं दोहण्डं च । भवा कुणइ भगवा कुणइ ।

^१सम्बोधने सौरिह बिन्दुरिष्ट-

छाजस्शसां दाथ ^३ऊसेडसो दो ।

जाकल्य-माण्डव्यमतानुरोधत्

वतान्यपि प्राकृतशासनेषु ॥२३॥

सम्बोधने इति आमन्त्रणे हे भवं हे भअवं । टादौ भअदा भअवदा [कअं] भअदा भअवदा ^४हस्सइ पेच्छइ वा । भिसि ^५भअएहि भअवएहिं । [ऊसो ऊसि च] भअदो भअवदो आदेः ^५भअदो भअवदो धणाइं । भ्यसि भआहिवन्तो भआसुन्तो ^६भअवाहिन्तो भअवासुन्तो । आमि भआणं भअवाणं धणाइं । सुपि भअएसुं भअवएसुं ।

इतः पदस्येत्यधिकारमाहुः

सौ युष्मदस्तुं च तुमं भवेताम् ।

तुज्जे व तुम्हे व जसीइ तुम्मे

तथामि तं तुं तुमं च त्रयः स्युः ॥२४॥

इतः परं यत् कर्त्तव्यं तत् पदस्यैवायम् अधिकारः । सौ तुं तुमं । जसि ^१वाआओ तुज्जे तुम्हे तुम्मे पढइ । अमि तुं तं तुमं वा पेच्छामि ।

4 n. चत्तरो चत्तारो. चउरि चत्तारौत्यादि. (२२) 1 n. वात्. (२१) 1 n. माहाधने.

2 n. दाथ (भिम्). 3 n. ऊसेड सदी (ऊसिकम-भ्यसुपास). 4 mss. वमन्ति.

5 mss. भअवदो 6 n. om. भअवाहिन्तो भअवासुन्तो. (२३) 1 n. दाथ for वाआओ.

तुज्जे च तुम्हे शसि वो च वाच्याः
शाकल्य-माण्डव्यमते तु तुम्हे ।

टा तइ ते दे तुमए तुमाइ
तए तुमे सस इह प्रदिष्टाः ॥२५॥

तुज्ज इति । तुज्जे तुम्हे वो तुम्हे वा पेच्छामि । ते दे तुमाए तुमाइ
तए तुमे तइ वा कअं ।

तुज्जेहि तुम्हेहि इह प्रदिष्टो
तुम्हेहि तुच्छेहि सविन्दुका हिं ।
तत्तो तुमादो च तुमा तइत्तो
तुमादु तो सन उस्तो तुमाहि ॥२६॥

तुज्जेहीति । तुज्जेहिं तुम्हेहिं तुम्हेहिं वा कअं । तत्तो तुमादो तुमा
तइत्तो तुमादु तो तुमाहि वा गओ ।

हिन्तो च सुन्तो भ्यसि तुम्भ-तुच्छ
तुज्जा ^१त्रयाणामपि दीर्घ इष्टः ।
तुज्जं तुअं ते तुह तुज्ज दे च
तुहं च ससैव डसि ब्रुवन्ति ॥ २७॥

हिन्तो चेति । तुम्भाहिन्तो तुम्भासुन्तो तुच्छाहिन्तो तुच्छासुन्तो तुज्जाहिन्तो
ज्जासुन्तो वा गओ । तुज्जं तुअं ते तुह तुज्ज दे तुहं वा धणाई ।

तुम्भाण तुज्जाण च तुम्भ तुज्ज
तुम्हाण तुच्छाण सविन्दुकानि ।

निर्विन्दुकान्यप्युदितानि वो च
^१त्रयोदशादेशाकृतयस्तथामि ॥२८॥

तुम्भाणमिति । तुम्भाणं तुज्जाणं तुम्भं तुज्जं तुम्हाणं तुच्छाणं तुम्भाण तुज्जाण
तुम्भ तुज्ज तुम्हाण तुच्छाण वो वा धणाई ।

तुमम्मि डौ स्यात् तुमए तुमे च
^१तए तइ प्राकृतशासनेषु ।

तुज्जेसु तुम्हेसु सुपि प्रदिष्टौ
तुम्मेसु ^२वात्रोपरिबिन्द्वोऽपि ॥२९॥

(२५) I mss. तेष. (२७) I n. एतानामपि.

(२८) I n. दद्यादेश तुमयसयामि. 2 n. च for वा. (२९) I n. तच. 2 n. चात्रो न (च).

तुमम्मीति । तुमम्मि तुमए तुमे तए तइ वा ठिअं^३ । तुज्जेसुं तुम्हेसुं
तुम्मेसुं वा ठिआइ^४ ।

अथास्मदः साव् अहअं तथा हं

अहम्मि चाहं प्रवदन्ति सन्तः ।

अम्हे जसि स्यादमि 'मं ममं

अहम्मि णं चात्र भवन्ति पञ्च ॥३०॥

अथेति । अहअं हं अहम्मि अहं वा पेच्छामि । अम्हे 'होमो । मिं ममं मिं
अहम्मि णं वा ^३पेच्छह ।

अम्हे तथा ^१णो जसि तु प्रदिष्टौ

टे मे मए स्यु मइ णो^२ ममाइ ।

अम्होहि अम्मेहि उभौ सविन्दू

भिसि प्रदिष्टौ सुधियाप्यमुस्मिन् ॥३१॥

अम्हे इति । अम्हे 'णो वा पेच्छह । मे मए मइणो ममाइ वा कअं ।
अम्होहिं अम्हेहिं कअं ।

उसो 'ममादो च तथा ममादु

मत्तो हि मइत्तो महीति पञ्च ।

हिन्तोश्च सुन्तो भ्यसि चाम्ह 'पूर्व-

पदस्तावत् प्राकृतशासनेषु ॥३२॥

ऊसाविति । ममादो ममादु मत्तो मइत्तो महि वा गओ । अम्हाहिन्ता
अम्हासुन्तो वा गओ ।

धीरा ह्यमुस्मिन् मह मज्झ मे च

ममादि चत्वारि ^१डसि वदन्ति ।

अम्हाण ^२अम्होण खत्वम्हो ^३णो च

स्युर् आमि एते कथिता सुधीभिः ॥३३॥

धीरा इति । मह मज्झ मे मम वा धणाइ' । अम्हाण अम्होण [अम्हो
णो] वा धणाइ' ।

३ mss. चअं. ४ mss. चआइ', (३०) १ n साम्. 2n. होमो मि मां मिं (होहोमो मां मिं)

३ n. पेच्छह. (३१) १ n. णे. २ mss ममाइ, ३ n जो णे). (३२) १ mss ममादो

ममाइ ममो हि ममाइ प(१. द) च × ×, वदन्ति), २ mss. तवत् पूर्वावदत्तवत्.

(३३) १ n. जसि वयन्ति. (डसो वदन्ति) २ n. अम्होणे, ३ n. च च.

द्वे डौ ममस्सिं कथिते ममम्मि
अम्हेसु अम्होसु सुपि प्रविष्टौ ।

'साम्यं त्रिलिङ्गान्तु तयोः प्रयोगे
सुपां निपाताद् विहितो लुगत्र ॥३४॥

द्वे इति । ममस्सिं ममम्मि वा ठिअं अम्होसु अम्हेसु वा ठिअं । निपाता
अधे वक्ष्यन्ते ।

कचिद्धिभक्तेश्च विपर्ययः स्याद्
'विलोचनाभ्यां' ^१पिब कृष्णरूपम् ।"

प्रयुञ्जते तत्र बुधा ^२क्रियन्तो
"विलोअण्तेसु" ^३पिह कण्हरूपं" ॥३५॥

कचिदिति । कचिद् विभक्तेर्विपर्ययः ॥

इति प्राकृतशासने कल्पतरौ पञ्चत्रिंशत्-कुसुमैः ^४सुबन्तस्तबकः ।

[सप्तमस्तबके तिङन्तविधानम्]

अथ तिङ् उच्यते ।

ये धातवोऽत्र प्रथिता हलन्ता
स्ते प्राकृतेष्वेव भवत्यदन्ताः ।

वदन्ति- तेभ्यो ह्यभयं पदं च
तिङन्त कार्याणि विना क्रमेण ॥१॥

तिङ् यथा तिप् तस् झि । सिप् थस् थ । मिप् वस् मस् । त आताम्
झ । थस् आथाम् ध्वम् । इट् वहिङ् महिङ् । [ति] अन्त्येन^१ का युक्तो तिङ्
प्रत्याहारस्वरूपा । ^२साक्षात् तु न स्थानिकाः ते यथा लट् लिङ् लोट् लङ् लुङ् लिट् लुट्
आशीर्लिङ् लृट् लृङ् इति दश स्थानानि यस्या सा तिङ् इत्यर्थः । ये धातव इति ये
धातुगणे प्रथिता हलन्तास्ते अदन्ता भवन्ति प्राकृतेषु । तेभ्यो धातुभ्यो वै उभयपदं
परस्मै आत्मनेपदं । तिङन्त कार्याणि च क्रमं [विना] भवन्तीत्यर्थः ।

(३४) १ n. साम्यति लिङ्गान्ते तयोः प्रयोगे. (३५) १ n. अपि वि० for पि०. २ n. क्रियन्तो for
क्रियन्तो, ३ n. पि वि० for पिह, ४) १ n. वदति. २ m. अन्तेन का लवन्तेन, n.
अन्तेन तङ् दिवन्तेन. ३ n. सात्या स्थानिकानि,

स्यातामिदेतौ ततिपोरिहै

यस्सिप अन्यत्र सि से भवेताम् ।

^१नैमौ प्रयोज्यावनतः सुधीरे

रिटो मिपो म भवतीह नित्यम् ॥२॥

स्यातामिति । ततिपो ^२व्युत्क्रमनिर्देशात् क्रमाभावः । सो रमइ सो रमए पढइ पढए तथा रमसि रमसे इटि मिपोश्च रमामि पढामि अत आत् । अनत इमौ^३ न प्रयोज्यौ तेन होइ होसि । कुत्रचित् मिप इकारलोपः यथा हं 'रमाम असुरं । परम् एवम् ।

अथो बहुत्वे न्तिन्तयोर्भवेत् न्ति ।

त्थाहौ^४ भवेतां खलुत्थध्वमोश्च ।

तथा मसः स्युर्महिङो मुमोमा

अस्तेस्त्वलुक् स्यात् सिपि ऊहनीयः ॥३॥

अथो इति । रमन्ति पढन्ति कुत्रचित् न्तस्यापि न्ते यथा संगमस्मि महिलाओ रमन्ते ^५तुम्हे रमित्था रमह भणित्था भणह । अम्हे माहवेण विविणे विहरामु विहरामो विहराम । “कणह प्पिआ ^६तु[मं] सि सहोणं मक्खे” ।

स्याल्लुग्विभाषा च मिमोमुमेपु

नित्यं हमध्यश्च भवन्ति पते ।

सदा भवेतां यक ईअ-इज्जो

^७द्वित्वाच्च उक्तानि ^८अनोः करोतेः ॥४॥

स्याल्लुगिति । अहमस्मीत्यर्थे हं म्हि अम्हि । वयं स्म इत्यर्थे अम्हे म्हे । अम्हे म्हे अम्हे म्हु मिमोमुमानां मध्ये सदैव हः ^९राही हि कण्हेण ^{१०}हसीअइ ^{११}गोवीओ कण्हेण हसिज्जन्ति । द्वित्वात् परौ तौ ईअ-इज्जो न स्यातां प्रामो गम्यते इत्यर्थे ^{१२}सा गामो गम्मइ अद्वित्वपक्षे गामो गमीअइ गामो गमिज्जइ स्यातामेव । कचिद् इत्यनुक्रियते इत्यर्थे ^{१३}अनुकीरइ ।

(१) १ n. नैते. २ n. हच्यते for व्युत्. ३ mss. एसे for इमौ. ४ mss as रमहं.

(२) mss. भवेन् न्ति. २ n. इथाहौ. ३ mss. puts हे after तुम्हे. ४ mss. कण्णप्पिआ तुमि.

(३) १ n. विताअ ती त्तामी. २ n. खली. ३ mss. राहोइ. ४ mss. हसीअइ. ५ n. गोविहे.

६ n. om. सा. ७ m. अनुकरिअइ.

स्यातां न्तमाणां शत्रुशानयोश्च

न्तादीन् स्त्रियामीदपि ^१चास्ति मानात् ।

लुट् लिङ् लृटां स्तो ^२विषयेषु हिस्सौ

लृङ्श्च भवेत् स्स इह ^३त्वनातः ॥५॥

स्यातामिति । रमन्तो रममाणो पठन्तो पठमाणो स्त्रियां रमन्ती पठन्ती रममाणी रममाणा पठमाणी पठमाणा ईद् आच् च कर्मभावयोरपि रमीअन्तो रमिज्जन्तो रमीअन्तं रमिज्जन्तं । स्त्रियां रमीअन्ती रमिज्जन्ती एवं रमीअमाणो रमिज्जमाणो स्त्रियां रमीअमाणी रमीअमाणा भावे रमीअमाणं रमिज्जमाणं एवमन्यत्रोहनीयं । भावे होइअन्तं होइज्जन्तं हवीअन्तं हविज्जन्तं हवीअमाणं हविज्जमाणं इत्यादि । भविता भूयात् भविष्यति अभविष्यत् एतेष्वेव होहिइ होस्सइ एवं रमिहिइ रमिस्सइ इत्यादि । आतः परे स्स नो प्रयुज्यते कण्हो जाहिइ ठाहिइ इति प्रयोगः ।

हास्सोत्तमे स्तश्च मिपा तु वा स्स

हिस्सा मुमो मव्य च ^१कुत्र हित्था ।

^२इद्धिस्सयोः स्यादत एव नित्यं

मने ^३बहूनां विषये ^४लृडादेः ॥६॥

हास्सो इति । उत्तमे पुरुषे हा स्मा च भविष्यति स्तः । होहामि होस्सामि चकारात् होहिमि च मिपा ^१सह होस्सं एवं चिणिहामि ^२चिणिहिस्सामि चिणिहिमि मिपा चिणिहिस्सं इत्यादि । ^३हास्मादीनां मिपा स्समित्यर्थः मुमोमानां हिस्सा हित्था कुत्रचिद् भवति । ^४“माहवं गुणधणा किणिहिस्सा सङ्गमेण जइ तं रमित्था” ।

कुञ्-दा-श्रुवन् रुद्-गमि-दङ्-मुचां च

प्रेक्षः किलैकत्वं बहुत्वयोश्च ।

काहं च दाहं खलु सोच्छमाहु-

वोच्छं च रोच्छं च वि(?)गच्छमादि ॥ ७॥

कुञ् इति । भव्य इति काहादयो निपात्यन्ते करिष्यामि काहं दास्यामि दाहं [श्रोष्यामि सोच्छं] वक्ष्यामि वोच्छं रोदिष्यामि रोच्छं द्रक्ष्यामि दच्छं प्रेक्षिष्ये पेच्छं इत्यादि । एवं बहुत्वेऽपि ।

(५) १ mss चाश्च (अस्ति), २ n. om. ०ष, ३ n. इवाहः (जनात), (६) १ n. त्वच, २ n. इद्धिस्सयो, ३ n. बहूनां, ४ n. लृडादेः, ५ n. सोइ for सइ, ६ m. चिणेहिस्सामि, ७ n. इस्सीहीनाम् (हिस्साहित्था), ८ n. om. this sentence.

श्रुवादेस्तत् स्युः पुरुषत्रयेषु

हिलुग्विभाषा खलु बिन्दुवर्जम् ।

विध्यादिषु स्युरुसुमु क्रमेण

तिप्सिप्मिपामत्र तथासिटां च ॥८॥

श्रुवादेरिति । श्रोष्यति सोच्छिद्य सोच्छिद्यिह श्रोष्यान्ति सोच्छिहन्ति
श्रोष्यसि सोच्छिसि सोच्छिहिसि श्रोष्यथ सोच्छिह सोच्छिहिह श्रोष्यामि सोच्छ्यामि
सोच्छिहिमि श्रोष्यामः सोच्छिमो सोच्छिहिमो सोच्छ्यामु सोच्छिहिमु सोच्छ्याम
सोच्छिहिम इत्यादि । एवं परत्रोहनीयम् । 'लुडादि' त्रिके भविष्यत्येवमेवं पदम् ।
विध्यादिषु तिप् सिप् मिपां तथा सिटां च क्रमेण उ सु मु आदेशः स्युः । सा गीअं
कुणउ पढउ 'धणाइ' गेणहउ गेणहसु गीअं । कुणमु] पढसु । हं पढसु गीअं धणाइ'
गेणहमु इत्यादि ।

थास्सयो ^१हिरंकाच इह प्रदिष्टः

लोपस्त्वकावाच्च तयां कचित् स्यात् ।

तेषां बहुत्वं न्तु हमो भवन्ति

जज्जातु वाऽनद्यतनेऽपि भव्ये ॥९॥

थास्सयोरिति । ^२सोक्त्वं देहि मे कणह । लोपे मा गच्छ ^३चिट्ठ खणं ।
तेषां ^४विध्यादीनां पढन्तु ^५कव्वं तुम्हे ^६सुणह अरहे वि सुणमो । अनद्यतने भव्ये
^७सुअणो कव्वं पढेज्ज पढेज्जा गुणिणो पढेज्ज पढेज्जा । पक्षे सोच्छिहियइ सोच्छिहन्ति
इत्यादि ।

पदत्र विध्यादिषु वर्तमाने

ज्जोज्जाहि तद्वत् पुरुषत्रयेषु ।

^१तिङ्न्तमध्ये खलु वा लडादौ

ज्ज्योज्जाहानेकाच्च इदं न चेष्टम् ॥१०॥

एदत्रेति । ^२अत्र ज्जजापरे एद् भवति । तथा ज्जो ज्जाहि च । विध्यादिषु
ज ज्जा एतौ वाच्यौ ^३सुअणो कव्वं ^४सुणेज्जा सुणेज्जाहि इत्यादि पक्षे ^५सुणउ सुणन्तु

(८) १ n. लुडादि २ n. रणाइ' (९) १ n. धिर् m. धिर्. २ n. लो 'क' दोहि से
कणह. ३ n. चिट्ठखणम्. ४ n. विधादीनां. ५ n. कव्वं. ६ n. पुणह. ७ n. पुअणो.
८ n. पुअणो for सुअणो. (१०) १ n. तिङ्न्तु. २ n. पत्त. ३ n. पुअणो for सुअणो.
४ n. पुअ. ५ n. सुणि जाहि for सुणेज्जा सुणेज्जाहि. ५ n. पुणउ पुणन्तु

इत्यादि । वर्तमाने क्वं सुणेज्ज सुणेज्जा पक्षे सुणइ सुणन्ति एवं मध्यमोत्तमयोरपि ।
तथा 'ज्ज ज्जा स्थाने ज्जो ज्जाहि इमौ वाच्यौ । ^६पढेज्जो ^७पढेज्जाहि इत्यादि ।
अनेकाचस्तु तिष्ठन्तमध्ये ज्ज ज्जा ज्जो ज्जाहि न ^८प्रयोज्याः । किं तु हिस्साविति
पढिहिइ पढिहिस्सइ इत्यादि ।

क्रियातिपत्तावपि तौ प्रदिष्टौ

ज्जजावनंकाच इह क्वचित् स्तः ।

इहिर्यकः स्याच्च भविष्यतीह

प्रयोजनीयं पुरुषत्रयेषु ॥११॥

क्रियातिपत्तावपि । क्रियातिपत्तौ अनेकाचो ज्ज ज्जा प्रदिष्टौ सो जइ मं
^१भणेज्ज सा हंपि सच्चं "तत्थ कुडङ्गं गमेज्जा । भविष्यत् सामोप्ये वर्तमानकाले यक
इहिः स्यात् । "माहवो "विमुमरिज्जिहिइ 'प्पमदाहिं तइ किं" । एवं मध्यमोत्तमयोः ।

लङ्लुङल्लिटां स्यात् विषये लृङश्च

ईयस्त्वतीते पुरुषत्रयेषु ।

एकाच एबात्र भवेत्तु हीअ-

स्तथैव भूते सति वर्तमाने ॥१२॥

लङिति । लङ्लुङल्लिटां लृङश्चातीते ईयःस्यान् पुरुषत्रयेषु । एकाचस्तु हीअः ।
यथा अगृह्णान् अगृह्णीन् जग्राह अग्रहीध्यत् इत्यर्थे गेज्झीअ तत्रैव पढीअ हसीअ
इत्यादि । अभवन् अभून् वभूव अभविष्यन् इत्यर्थे होहिअ हवादेशे हवीअ पूर्व[वद्]
ईअ । एवं दाहिअ काहिअ इत्यादि । भूतकालीन-प्रत्ययो वर्तमाने वाच्यस्सत्र
आसीअ देहीअ सोहीअ । ^१वंसीगीअं तुङ्ग सोहीअ ^२राही" इति ^३वाक्येऽतीते
लट् ।

अस्नेस्तु अहोसी तथासि च द्वा-

बुक्तौ लङाद्यर्थविधौ निरुक्ते ।

णिचो भवत्येद् तत्र च आदिहादे-

रावे च केचित् प्रवदन्ति सन्तः ॥१३॥

६ n. पणन्. 7 n. पादज्जो 8 n. पादज्जाहि. 9 n. प्रयोज्याः

(११) 1 n. भणेज्ज. 2 n. तत्था जतइ गामज्जा. 3 n. विमुमरिज्जिहि.. 4 n. सस्सदां

(१२) 1 n. वसीगीअ. 2 n. त जण. 3 n. राही. 4 n. वाच्यो

अस्तेरिति । अहोसि आसि उक्तौ लङाद्यर्थविधौ निपात्येते । णिच एद् भवति ^१तदादेरावेरच आत् । कारयति अर्थे कारेइ आवे तु कारावेइ चकाराद् आदेरच आत् । ^२केचिन्नेच्छन्ति 'गीअं करावेइ वहुह कण्हो' इति एवं हसावेइ इत्यादि ^३शाकल्य-माण्डव्याभ्यामुदाहृतम् ।

आविणिचो वा यकि नैच्च नावे
क्तेत्तवानुमोश्चाथ परो भवेताम् ।

शाकल्य-^१माण्डव्यमते तु एव
^२तव्य-तुमं-क्त्वापर एदितौ च ॥१४॥

आविरिति । यक्-क्त्वा-^१तुमंसु आविः वा स्यात् । एद् आवेः च न स्यात् । हासाविज्जइ माहवा ^१रमणीं ^२सोडीअं हासाविओ ओहासिज्जइ ^३माहवेण उण सही एवं ^४क्त्वातुमो चोदितौ ।

अत आत् मिपि वा मतोऽत्र कवीना-
मत इच्च ^१बहुष्विह चोक्तपरे ।
^२अत ए विकृते तिङि वा कथिताः
^३सुधियां कुसुमो विशदो भवतु ॥१५॥

इति प्राकृतशासने कल्पतरौ पञ्चदशकुसुमैस्तिङन्तस्तवकः ॥

(११) १ n. तदादेराच वच. २ n. केचिन्निच्छन्ति. ३ n. शाकल्यमते आभ्याम् उदाहृतम्.
(१४) १ n. मतस्य (माण्डव्य). २ mss. भव्य. ३ mss. तुमावि. ४ n. वसणी. ५ n. सेडीच.
६ n. साहवेण. ७ n. क्त्वातुमोश्. (१५) १ n. बहुष्व (बहुष्वि). २ n. अत् ए. ३ n. सुधियास्त
पुनः विशदो भवत.

[अष्टमस्तबके धात्वादेश-विधानम्]

भुवस्तु लादौ खलु हो-हवौ स्तः
 प्रादेर्भवो दुप्पहवश्च^१ व ह् क्ते ।
 न प्रादुराविः-समुद्ःपरस्य
 त्वरेस्तु नित्यं तुवरस्तुरः क्ते ॥१॥

भुव इति । राही पसण्णा जइ होइ कण्ह तुमं जुआ होसि अ होमि दूई । एवं हवइ । प्रादेस्तु पभवइ संभवइ [इ]ति अहिभवइ उभवइ । तथा दुप्पहवइ पहवइ अणत्ति (?) माहवो संपरिहवइ सहीण^२ मज्जे । क्ते तु भुवः हूः हूओ हूआ हूअ हूअं इत्यादि । पादुब्भूओ संभूओ आविब्भूओ उब्भूओ । त्वरेस्तु तुवरए शाकल्यमते तुवइ तुरिअं मा गच्छ एहिज्ज सो ।

धूर्णेस्तु घोळः^१ प्रभवेच्च घुम्मो
 णुदेस्तु णोळं समुदीरयन्ति ।
 पाटेस्तु फालश्च वृषेर्ऋतो रिः
 कृषेर्मुषेश्चात्र हृषेरपि स्यात् ॥२॥

धूर्णे रिति । चित्तं घोळइ^२ गअणं घुम्मइ महुराराअस्स^३ । णोळइ फलइ फालेइ वृषादेः ऋतो रिः । वरिसइ करिसइ मरिसइ हरिसइ ।

अ-सोपसर्गस्मरते विधेयो
 भरः सुधीभिः सुमरस्तथा द्वौ ।
 वेर्विस्सरो वीसर एव कश्चित्
 ऋतस्त्वृदन्तस्य भवेत् सदाऽरः ॥३॥

असोपसर्गस्येति । कण्हं भरन्ती भरइ सुमरन्ती सुमरइ । सोपसर्गस्य तु अणुसरइ विसरइ^१ सरः वेस्तु विस्सरइ वीसरइ कश्चित् । ऋदन्तस्य ऋतो अरः करइ सरइ वरइ भरइ इत्यादि ।

कृञः कुणो वाथ सदा भवेत् का
 तव्य-तुमं-क्वास्वपि भूतभन्ये ।
 क्ते को ग्रहे द्वौ खलु गेण्ह-हिण्णौ
 घे-तव्य-^१तुं क्वास्तु विभाषितोऽयम् ॥४॥

(१) १ m. दुप्पहवौ च. २ g. सहीणा. (२) १ g. जोणः. २ g. जोणइ. ३ m. महुराराअ-
 (स) सस्. (३) १ mss. विसरइ अरः.

कृष इति । सा^२ पसाअं कुणन्ती [कुणइ] पक्षे “करइ करसरोअं^३ वच्छ-
थलम्मि कण्ह” । काअवं काअं काऊणं काहीअ काहिइ क्ते कअं । ^३गेहइ
हिण्णइ । एषु घे विभाषितः घेत्तव्व घेऊण पक्षे गेण्हअवं गेण्हइ^४ गेण्हऊण केचित्
गेहिअवं इत्यादि उहनीयम् ।

जम्भाअ उक्तः खलुजम्भतेः स्यात्

कात्यायनेनोशित एव जम्भा ।

प्रादेरिमौ द्वौ न वदन्ति सर्वे

मनीषिणः प्राकृतशासनेषु ॥५॥

जम्भाअ इति । जम्भाअइ “पसण्णम्मि गोसे जम्भाअन्तं माहवं भरेमि” ।
कात्यायनमते कण्हो जम्भाइ । प्रादेर्जम्भाअ जम्भा द्वौ प्राकृतशासनेषु न प्रदिष्टौ सो
विअम्भन्त लोत्ता ।

व्याघ्रेस्तु विद्धो निषदेर्णिमज्जो

ज्ञो जाण आणश्च [मु]णश्च^१ कश्चित् ।

उद्धमस्तु नित्यं तत ^२उद्धमात्र

प्रसेधिसः स्याच्च चिणश्चिनोतेः ॥६॥

व्याघ्रेस्त्विति । विद्धओ विद्धइ णिमज्जइ जाणइ आणइ केचित् ^३मुणइ
मुणन्तो^४ उद्धमइ धमइ घिसइ चिणइ चिणन्ती ।

भियस्तु भा वीह इमौ प्रदिष्टौ

तस्यैव भासो णिचि भेस-भिसौ ।

स्याच्छ्रद्धातेर्दह एव वाच्यः

^१मन्त्रेस्तु ह्रसोऽथ तृपेश्च थिप्पः ॥७॥

भिय इति । भाइ सा वीहेइ वीहइ । णिचि भासइ भासावेइ भेसइ भेसावइ
भीसइ भीसावेइ । मं माहवो ण सद्धहइ । कहं पिअं पि ^२हूसइ (?) । थिप्पइ माहवं ।

अवात् तु गाहेः प्रवदन्ति वाहं

कासेस्तु वासं यदि शब्दकुत्सा ।

^१केषां च वावाअ इमाविह स्तः

क्रीडः क्रीणो वेस्तु विकल्पितः क्रे ॥८॥

(४) १ m. तव्यत्तुमंक्का. २ f. m. सी. ३ mss. कषसरोअं ४ g. इति [तव्यत्तुं क्का].
खि [ति]. (६) १ mss. अणश्च. २ m. उद्धमात्रं. ३ mss. केचित् अणइ पुणन्ति. (७) १ g.
सवेस्तु. (m. सु). m. सवेस्तु. १ mss. अण. (८) १ g. शंसं (केषां),

अवादिति । ओवाहिअं अववाहइ ओवासइ अववासइ^२ “अह बिणम्मि ओवासइ दुट्ठ फेरु”^३ इति । केचित्तु ओवासेइ इति । वावाअइ^२ किणइ । वेस्तु विक्केणइ विक्किणइ । “कण्हो विक्केणइ^४ पसूणं बहूणं” ।

ष्ठा-ध्या-गानां^१ ठाअ भाअ च गाअ-

प्था-भा-गाश्चेत्यत्र नित्यं त्वमीषाम् ।

स्युर्विध्यादौ वर्त्तमाने च भव्ये

चेदेकत्वे यद्यपीह प्रदिष्टः ॥६॥

ष्ठा-ध्या-गानामिति । ठाअन्ती सा झाअए गाअए तं ठाउ झाउ गाउ वर्त्तमाने ठाइ झाइ गाइ भव्ये ठाहिइ झाहिइ गाहिइ ।

^१उक्तेऽथ खा धा खलु खादिधाव्योर्

^२अच्छिष्यते लुक् तु हलो निरुक्तः ।

माडो निरो माणम् उदाहरन्ति

निरः पदेरत्र बलः प्रदिष्टः ॥७॥

उक्तेष्विति । अण्णं खाइ । गोट्टम्मि धाइ । खाअन्तो सो धाअए गोट्टमज्जे इत्यादि । हल् लुप्यतेऽच्छिष्यते निम्माणइ निव्वलइ^४ ।

रुदे रुवः कापि रुअश्च रोवः

^१क्षियश्च झिज्झः पिवतेः पिवश्च ।

घटेस्तु घट्टात्र तथा गढः स्याद्

इपेर्महोऽथारभते ढवश्च ॥११॥

रुदेरिति । रुवइ क्वापि रुवइ रोवइ च । “झिज्झइ सा झिज्झइ तुज्झ बन्धु”^३ विओए पिवइ घट्टइ गढइ च । इपेः महइ आरभतेः ढवइ ।

अदेः ^१स्याच्च चक्खो ^२रुधे रुत्थ-रुम्भो

निनादेऽभिधेये कणेरौक्खणः स्यात् ।

तथैवात्र नित्यं सुधीरा वदन्ति

रुपेस्तुष्यतेः पुण्डुषोर्दीर्घताश्च ॥१२॥

आदेरिति । चक्खइ रुन्धइ निरुन्धेइ मं सो । निरुम्भामि हंपि रासप्पबन्धे । ओक्खणइ कुञ्जरो थोरुण्ण । रुसइ तूसइ चित्तेण पूसइ दूसइ ।

2 mss. अववासइ. 3 g. षट् (ट) फेरु. 4 g. विणइ. (८) 1 m. चाअ चधअ. (१०) 1 g. उक्ते [५] खा धा, m. उक्तेय धा. 2 m. चाअ अण्यते. 3 g. वसः. 4 g. निव्वसइ. (११) 1 g. चिपलु (चियलु. 2 g. सिज्झइ. 3 m. obscure. g. वन्ते. (१२) 1 mss. स्वाच्. 2 g. रुदे (रुधे ;

दा-धा-नियां कर्त्तरि डीङ् एत्वं
जलपेल्लकारस्य मकारमाहुः ।
अन्त्यस्य कार्यं पततेः सदर्दः

^१कथेस्तु ^२ढो वेष्टयतेरपि स्यात् ॥१३॥

दा-धा-नियामिति । देइ धेइ णेइ डेइ जम्पइ । अन्त्यस्येत्यधिकारः । पडइ
सडइ कडइ वेडइ ।

कथे हकारोऽथ भिदिच्छिदोन्द्धो
भेदे च शाकल्यमने तयोः स्यात् ।
द्वित्वं शकादेश्च वृधेर्द्धकारो
वेष्टेल्लकारः समुदः परस्य ॥१४॥

कथेरिति । कहइ भिन्दइ छिन्दइ सक्कइ ललगइ वड्ठइ संव्वेल्लइ उव्वेल्लइ ।

नृने व्रजेष् चो'ऽथ वृधेर्यधेर्द्धः
शुधेर्द्धेश्चात्र तथा सिधेश्च ।
द्वित्वं विभाषाविहितं गमादेः
गमिः ^२शमिर्वम्-भणश्च-स्फुटाद्याः ॥१५॥

नृतेव्रजेरिति । णच्चइ वच्चइ वुज्जइ सुज्जेइ जुज्जइ ^३गिज्जइ सिज्जइ. गम्मइ
सम्मइ, [वम्मइ] भण्णइ इत्यादि । फुट्टइ फुडइ चलइ चलइ इत्यादि ।

प्रादेस्तु मीलेः कथितं सुधीभि-
^१हनेः खनेर्मश्च चलेर्वचेलः ।

वदेस्तु चोऽतस्तु वचेर्वदेरोत्
क्त्वा-तव्य ^२तुमंस्वपि लुम्भुजादेः ॥१६॥

प्रादेस्त्विति । पमिलइ पमीलइ समिलइ समीलइ उम्मिलइ उम्मीलइ
इत्यादि । ^३हम्मइ हमइ खम्मइ खमइ चलइ चलइ वचेस्तु वोलइ वोलइ एवं वदे वोच्चइ
वोच्चइ अत ओत् । उक्तो गमादिः । अन्तस्येति वर्त्तते । क्त्वादिषु भुजादेरन्त्यलुक्
भोउणं भोअव्वं भोउं एवं रुचमुचोरपि ।

(१३) १ g. कथ. m. क्ताथ. २ m. टो. (१५) १ g. व्रजेर्द्धो. २ g. शमिर्वभाषणश्च
(शमिष्वापिभण). ३ m. गृज्जइ. (१६) १ mss. हनेः खनेर्मश्च वने०. २ g. तुमंस्वपि (?). m.
तुमंस्वपि (?). ३ mss. हम्मइ हम्मइ.

स्याद् द्वित्वम् ओस्त्वं खलु पुष्करादि-

सेवादिपाठादिह वा भुजादेः ।

^१भुजी रुचिश्चात्र मुचिस्तथा स्यात्

^२तथा [च म]म्मापि दूड यतौ ॥१७॥

स्यादिति । भोत्तुणं भोत्तव्वं भोत्तुं । दुम्मइ दूमइ ।

णोऽन्ते जि-लू-हु-श्रु-धुवां च हस्वां

जे वा जअं चाह धुअं धुवं तु^१ ।

^१धूअस्तथोदस्तु लुअं लुनातेर्

त्वादौ लवं स्यादिह सो शृणुतेः ॥१८॥

णोऽन्त इति । जिणइ लुणइ हस्वः हुणइ सुणइ घुणइ । जेस्तु वा जअ आदेशे जअइ । घुणस्तु धुअ-धुवादेशे धुअइ धुअन्ती धुवइ धुवन्ती ^२उत्-पूर्वलुणातेः लुवादेशे उल्लुवामि त्वादौ लवादेशे लविऊण लविअव्वं लविउं । शृणोतेः सोरादेशे सोऊण सोअव्वं सोउं ।

भावे च कर्मण्यधिकार इष्टो

^१ज्यादेर्भवेद्बो धादेर्वो विभाषा ।

निष्ठा पदेषु न वदन्ति धीरा

हस्यो भवेच्चात्र च जेस्तु जिप्पः ॥१९॥

भाव इति । अतः परं भावकर्मणोरेव । जिव्वइ लुव्वइ धुव्वइ इत्यादि । निष्ठा क्तवतु तयोः जिअं जिअन्तो लुअं लुअन्तो हुअं हुअन्तो सुअं सुअन्तो धुअं धुअन्तो । जेस्तु जिप्पइ “जहा ँकंसो जिप्पइ समरम्मि माहवेण” इत्यादि ।

दुहेस्तु दुअं वहतेस्तु वअं

लिहंस्तु लिअं खलु वा वदन्ति ।

कृअस्तु कीरं हरनेस्तु हीरं

ज्ञो णव्व-णज्जौ च बुधा वदन्ति ॥२०॥

दुहेरिति । “वहूइ किं दुअभइ कण्ह पेम्मं^१ ‘णेत्तेण जइ’ तुह वअभइ णेहभारो^२ ‘णेत्तेण जइ’ तुह लिअभइ देहसोहा^३” पक्षे दुहीअइ दुहिज्जइ वहीअइ वहिज्जइ लिहीअइ लिहिज्जइ । “ण जइ सहि कीरण पणअकेलिभज्जो णवरं^४ हीरइ व्विअ पिआइ दामोअरो ।” पक्षे करीअइ करिज्जइ हरीअइ हरिज्जइ । ^५चए (?) णाराअणो^६ णव्वइ णज्जइ सोवि ।

(१७) १ mss. भुजीरुचिश्चात्रमुचिस्तथान्यत् (g. ०चिखान्य भो) स्यात्. २ mss. तथो न्यावपि दूड. (१८) १ g. धुअस्तथेष्टं तु. २ g. तत्पूर्व. (१९) १ g. यादिर्भवेवोपदितो विभाषा. २ mss. कसो. (२०) १ g. णोअण. २ mss. जह. ३ mss. णोहभारो. ४ g. देहसोहा. ५ g. खवर. ६ g. om. these two words.

ग्रहेस्तु घेष्पः खलु घेज्ज-गेज्जौ

दिण्णाद्यः केन निपातनीयाः ।

दाअस्तु दिण्णं च रुदितस्तु ^२रुण्णं

शुपेस्तु सुक्खं च मुचेस्तु मुक्कम् ॥२१॥

ग्रहेरिति । घेष्पइ जो मुणीहिं^३ पाराअणो घेज्जइ गेज्जइ च । पक्षे गेण-
हिज्जइ गेणहीअइ हिण्णीअइ^४ हिण्णिज्जइ^५ इति च । “दिण्णं ^६पसूणं तइ रुप्पिणीए
भासइ कण्हं वअणं पि सुक्खं” एवं मुक्कं इति ।

तत्तेस्तु लादेश उशन्ति रम्मं

^१क्रुधेस्तु जूरं खलु कोविदश्च ।

खिदे विसूरं विलभं णिच्चये

वसेस्तु वज्जं ^२राहतेस्तु चप्पम् ॥२२॥

तक्षेरिति । “कामासुगो” रम्मइ मे सरीरं” । चित्तं पि रम्मिज्जइ अज्ज तेण
कर्त्तरि कर्मणि भावे च । “जूरइ ^३सो कुडङ्गे विलम्बसे अज्ज वि कीस गोवि” । “तुह
विप्पओए^४ विसूरए ^५पेम्मभरेण बलो” । “गोवाङ्गणाणं विरहो विलभेइ कण्हं । “ण
वज्जए चप्पइ सो वि हत्थि ।”

लुहं पुसं चात्र मृज्जरिमौ द्वौ

मुसजेः पुनर्द्वाविह वुड्ढु^१ खुण्णौ ।

दूशेरवक्खं पुलभं णिअच्छं

^२पुलं उअं चात्र वदन्ति पञ्च ॥२३॥

लुहमिति । लुहन्ती पुसए [अ] वराहं । “णेहम्मि सो वुड्ढइ तुज्ज राही ।
खुप्पसे पेम्माण रसे^३ तुमं किं । सो तुज्ज राही कहासु मग्गा^४ । अवक्ख कण्हं
^५पुलअ प्पओसं । ^६णिअच्छ कासं पुल उअ ^७अब्भं ।

भावे च कर्मण्यपि^१ तस्य दीसो

णिच्यस्य^२ दंसो दरिसश्च वाच्यौ ।

^३भावे च दावो भवतीह तस्य

आदिश्यतेऽत्राङ् बहुलं स्वराणाम् ॥२४॥

(२१) 1 m. दियं च०. 2 g. (रुदि रे) लु. 3 g. पुलोहिं. 4 g. om. 5 g. हिन्दिज्जइ
6 g. पसूणं. m. पसूणं. (२२) 1 m. लुधेसु. 2 m. रतेसु वप्पं. g. ल च [ते] लु वप्पं. 3 g. कसोडुगो.
4 m. से. g. से. 5 g. वि (रि) षइ. 6 g. पस्यभवे (रं) ण. 7 g. व(र) णो. 8 g. गोराङ्गणाणां.
(२३) 1 mss. वज्ज. 2 g. चर्लणियं. 3 m. पेम्मा × रसे. 4 g. राही कलुम्हेनगया. 5 g.
पुण्ययत्तुमम्. 6 m. पुलमं उअब्भं. g. पुणमं उअब्भं. (२४) 1 mss. कर्मण्य ×. 2 g.
णिच्य (णिच्य). 3 g. भावे वदादा.

भाव इति । ण दीसए आलि ^१कहं कुडङ्गो । णिचि कण्हं दंसेइ दूई दरिसेइ कुञ्जं ।
सि णेहं दावेइ वअणेण तीए । आदिश्यतेऽत्र बहुलं धण वब् (?) स्वराणां भावधा-
तौ धूअइ धवइ धोअइ स्यात् । ^२न स्यात् क्वचिद् भूवइ होइ इतीदृशेषु । ओशाहइ
अववाहइ वेदशेषु । रोहइ पोसइ पुसइ जुसइ इत्यादि ।

शकेस्तुअस्तीरतरा इमै स्यु

मृ देमलं चात्र समीरयन्ति ।

प्लुपेर्भासः खुप्प उदीरितौ द्वौ

द्वत्तस्त्यजेऽश्वक इमाविह स्तः ॥२५॥

शकेरिति । सा [तु] अन्तो^१ ण तरइ हरिवाअं लङ्घितुं तीरण बा ।
आलिङ्गन्तो सा मलेइ वच्छं । रोसगिणा भोसइ जो भवणं रिऊणं तं खुप्पइ
कण्ण डहणो इणं अच्छरोअं छत्तामि पेम्भं इणं हरिस्स छत्तइ किं हरी मं । छकामि
णाहं सिविणे वि कण्हं ।

अस्ति लुभेद्वौ कमतोऽच्छ-धुको

द्वौ सप्पा-सक्कावुदितौ तु सपं ।

द्वौ खुम्म-खुन्दो कथितौ लुदेस्तु^१

त्रुदेस्तु तोडस्तुडतुदुथोदुः ॥२६॥

अस्तीति । कमलणअणा अच्छए मज्झं तहिं धुकइ एस कण्हो । सो^२ कण्ह
सकइ कुडङ्गघरं तुमं किं सिग्घ^३ ण सप्पेसि पसीअ विमुञ्च^४ कोवं । खुम्मन्तो
केढवं खुन्दइ ^५णवरं अहं । तोडइ तुडइ तुदइ थोडइ ।

राजेस्तु रेहोऽत्र कृपेस्तु कड्डो^१

राधेस्तु रन्धः कथितः लुधीभिः ।

कीडेस्तु कीलः खउरः खवेश्च

खलेः खुडः खुन्द इमौ प्रविष्टौ ॥२७॥

राजेरिति । कमलणअणो रेहए रासमज्जे । कड्डइ रन्धइ । कण्हो कीलए
गोविआहिं । खउरिआ विसिहेहि^३ रणे रिऊ । खुडइ खुन्दइ ।

4 m. कहं लुडन्दो. g. कल्लुडन्तो. 5 g. न श्यति. (२५) 1 m. सा चली. g. साचली.

2 m. सी. g. मे. (२६) 1 mss. लुधे. 2 g. सा. 3 g. इत्थं. 4 g. विपच. 5 g. णम्ममं.

(२७) 1 mss. इज्जो. 2 g. खउरि हो वि (रि) सिद्धोहंवे.

घ्रा जिङ्घ ईरेः खलु णोल्ल'-पेल्लौ

स्वपेः सुअः सोऽत्र तथैव सोअः ।

तव्ये तुमि केऽत्र सहेस्तु सोढां

वहेस्तु वोढः कथितो विभाषा ॥२८॥

घ्रा इति । कमलगणो जिङ्घण्णीवपुष्पं । ईरिश्चुरादि णोल्लइ' पेल्लइ ; सुअइ सोइ सोअइ ; सोढव्वं सोढु' पक्षे सहिअव्वं सहिउं सहिअं, वोढव्वं वोढु' वोढं पक्षे वहिअव्वं वहिउं वहिअं इति ।

आलुक्ख-फंसौ स्पृशतेरिमौ द्वौ

परेश्चिवः स्याच्छुअ एव नान्यः^२ ।

भावे च कर्मण्यपि तस्य छिप्पो

वा छिक्क-छिक्क-च्छिव एव च के ॥२९॥

आलुक्ख इति । केढवं' तं आलुक्खन्ती हन्त फंसेमि । कण्हो^२ परिच्छिवइ गोवकामिणि^३ । अन्यस्तु छुअइ । भावकर्मणोः जघणेण छिप्पइ हरिं छलेण सा । के छिक्किअं छित्तिअं छिविअं इति च ।

स्तौतेः स्थुणः स्याच्च तथा थुवश्चा-

थ फुल्लचप्पावपि च क्रमे द्वौ

आडोऽञ्चवोल्लौ च तथा भवेतां

समो मिलेश्चात्र गलः प्रदिष्टः ॥३०॥

[स्तौतेरिति] । थुणइ थुवइ । कण्हं थुणन्ता विविणे 'वि गोवा । फुल्लइ चप्पइ ; आडस्तु अञ्चइ वोल्लइ संमिले गलइ ।

विज्झो घटेर्वणिचि तूद ओग्घ

आज्ञः सदा स्याद् अहिसाह एवम्

आडो रुहेः स्युश्च वल्लग-चुम्मो-

ल्लूढा^१ अथो वे नमतेश्च वाणः ॥३१॥

(२८) १ g. णोल्ल (सोल्ल). (२९) १. g. कंडभं, m. कैटडं. २ m. वम्हं. g. वहुं
पोल्लामिणि. (३०) १ g. वि(रि)गेवो(रो) for वि गोवा. (३१) १ g. भूपा.

[विज्झ इति] विघटते विज्झः विज्झइ ; उदः परस्य घटेणिचि ओगवः ओगघए ।
आळ पूर्वरुहे रे[ता] आदेशाः माणिणि ण वलगसि कीस कण्हं । ण चुम्मसि सअं चिअ
२वच्चिदासि । उल्लुदइ^३ क्खु पणएण^४ तुमं विवित्ते^५ एसो । वेर्नमतेवाणः क्हं ण
वाणसि कण्ह सीसं^६ ।

उल्लाल-बुञ्जौ णिचि तस्य गुलश्

चोत्थङ्ग एते स्युरुदः परस्य ।

अरञ्जवेमौ विदितौ न्यभिभ्यां^१

भञ्जेः परेश्चाञ्ज इह प्रदिष्टः ॥३२॥

उल्लालेति । तस्य उन् पूर्वस्य नमतेणिचि । उल्लाल बुञ्जगुलाः]^२ एसे अ बुञ्जसि
माणंसिणि कीस अञ्ज^३ । कापि उत्थङ्गइ । भनक्तेः कण्हो^४ णिअरञ्जए तुमं । अहिवेमए
५वणणइं फलिलअं । परिअञ्जइ विविणं मअङ्गओ^६ ।

उक्कोस उन् कोशयतेरिह स्यात्

तिल्लास-तिन्तावपि^१ तिम्यते द्वौ ।

स्युरुद्वतेः प्रात् पुस-लुञ्ज-पुञ्जा-

ओअल्ल उक्कोऽत्र वृतेरवात् स्यात् ॥३३॥

उक्कोस इति । उक्कोसइ तिल्लासइ तिन्तइ^२ । प्रोच्छते स्त्रय आदेशाः पुसइ
लुञ्जइ पुञ्जइ । मुद्धा थणे^३ पुसइ णक्खवअं । अववृतेर् ओअल्लः ओअल्लइ क्खु हरिणो
चरिएण रुक्खो ।

उदो^१ लटं तच्च वदन्ति नित्यम्

२ओवट्टमत्रापि परेर्विभाषा ।

पल्लत्थ-खुज्जाविह पर्यसेस्तोऽ^२

थोऽज्जत्थ आहम्म इहागमेद्वौ ॥३४॥

उद इति । उल्लट्टइ ओवट्टइ । परेर्विभाषा पक्षे पूर्व एव पल्लत्थइ खुज्जइ पल्लथिआ
दुमवरा हरिणा । न्यट्टत्थं (?) आगमेः च अज्जत्थ आहम्म इमो द्वौ । अज्जत्थन्तं
सच्छन्दा^४ पेच्छए तं आलिङ्गन्ती कुञ्जगेहम्मि राही ।

2 g. रजि दामि. 3 g. डल्लइ. 4 g. पणए ण. 5 g. विरिसे. 6 This sentence has
been wrongly repeated in comm. on 32. (१२) 1 g. प्यभिभ्यां. 2 m. See note 6 on
32. above ; 3 g. अञ्जइ for अज्ज. 4 g. पिअरञ्जएदसं. 5 g. वणलइ. 6 g. मणइओ
(३२) 1 g. तिल्लास तिन्ता. 2 g. तिन्तावइ. 3 m. मुद्धाखास. 4 g. पुसाखणे. 4 g. णक्खवअं.
(३४) 1 mss. लटं तस्य. 2 mss. आषट्. 3 m. पर्यमसो. 4 mss. सच्छदो.

ओत्थह स्थगेऽद्यादयतेस्तु णूमः

पप्फोड एव स्फुटतेर्भवेत् प्रात् ।

लालम्पलालप्प इमौ लपे वं

लालम्भ-लालम्हा इमौ च तद्वत् ॥३५॥

ओत्थ इति । मुमुहि ओत्थइ^१ वसन्तं दामोअरं णिअघरम्मि^२ राही^३ ।

णूमए जो महत्तं । पप्फोडए । लालम्पइ लालप्पइ लालम्भइ लालम्हइ चत्वारि
रूपाणि ।

स्तृङ्गस्त्वथोत्थल्लवइ ओत्थरः स्यात्

उदा^१ विना तस्य भवेइ विहल्लः ।

चूर्णेर्ममूरः क्वचिदत्र चूरो

लगे विपूर्वस्य भवेइ विलगः ॥३६॥

स्तृङ्ग इति । उदा सह स्तृङ्ग ओत्थल्लइ ओत्थरइ । विना सह विहल्लइ

ममूरइ^२ चूरइ च । विपूर्वलगेः विलगइ ।

चुंगः फलिल्लोऽथ परेरिमौ द्वौ

चलच्छुल्लौ स्तो विरवेविहल्लः ।

विसट्ट-वोसट्टा इमौ विकासेः

परे विणोरत्र^३ विआलमाहुः ॥३७॥

चुरेरिति । ^३फलिल्लइ छुल्लइ चलइ विहल्लइ । विकाशे विसट्टइ वोसट्टइ ।

परिपूर्वविशेः परिविआलइ ।

उदां^१ नदेरोक्ख उपग्रहस्या-

वसाअम् आहुश्च लसेस्तु ल्हसम्^२ ।

पहोड-गुञ्जेल्ला इमौ लुणेर्वे^३

र्वदन्ति सन्तः परिहट्टमेव ॥३८॥

उद इति । उत् पूर्वस्य^४ नदेः ओक्खइ । उपपूर्वं ग्रहेः कण्हं णिउणं गोवी

अवसाअए । ल्हसइ । लुणः सौत्रः । विपूर्वलुणेः पहोडइ गुञ्जेल्लइ परिहट्टइ त्रीणि
रूपाणि ।

(३५) १ g. ओत्थानि. m. ओत्थानं. २ g. निअघरम्मि (णिअघरम्मि) ३ m. राही,

(३६) १ mss. वदा २ g. सुचूरइ. (३७) १ g. फणिल्ल. २ g. विआलमाहुः. ३ g. फणिल्लइ.

(३८) १ g. णदेर्वोक्ख (णदेर्वोक्ख). २ g. कूम्मं एव लुं. ३ g. लुणः (लु). ४ g. om.

कथेः साहो यका सार्धं णिवरिज्जस्तथापरः ।

स्यादिमे द्वे^१ पुसश्चाथ तिक्खालस्तु^२ तिजेरिह ॥३६॥

कथेरिति । कथेर्णिजन्तत्वमाहुः साहइ यका सह णिवरिज्जइ^३ पुसइ
द्वे रूपे । तिजेः तिक्खालइ मग्गणाइ कम्मारो ।

चुटंश्चुडः प्रात् सरतेः पअल्लम्

ओग्गाहम् उग्गाहमुशन्ति सन्तः ।

ताडेस्तु तडुं णिचि वेश् चरेश्च

वीणं सहेर्नेणिसुदं^४ त्वमुष्मिन् ॥४०॥

चुटेरिति । चुडइ । प्रपूर्वसरतेः पअल्लइ ओग्गाहइ [उग्गाहइ] त्रीणि
रूपाणि । ताडेः तडुइ । विपूर्वचरेर्णिचि वीणं किं वीणमि कण्हसङ्गमे राहिं; निपूर्वस्य
सहेः णिसुदइ^५ ।

अथ प्रतेः पालयतेः विरीहं

तत्रैव धोरा विरमालमाहुः ।

पीलो मतः पीडयतेरसाभ

इपेः प्रतेरोग्गाहमेव वट्टि ॥४१॥

अथेति । प्रतेः पालयतेः विरीहइ विरमालइ । पीडयतेः पीलइ । इपेर्
असाभइ । प्रतेस्तु ओग्गाहइ ॥

धातुस्वरूपाण्यपराणि पत्ते

शाकल्य-माण्डव्यमतानुगानि^१ ।

कात्यायनस्यापि मते तथैव

ज्ञेयानि लक्ष्यानुभवक्रमेण ॥४२॥

इति प्राकृतकल्पतरौ द्वाचत्वारिंशत् कुसुमैर्लादिस्तबकः ॥

(३६) १ g. ०इ (इ), m. न्व. २ m. भिक्खालस्तु. ३ mss. add सीमेर after this.

(४०) १ g. मो (मो) ग्गाह सु (स) ग्गाहम्. २ g. न पुडम् (णिसुदम्) ३ g. निसुडइ. (४२) १ g
शाकल्य सन्तव (० सन्तव) मतानुगामी. २ mss. ज्ञेयानु.

[नवमस्तबके निपात-विधानम्]

अथो निपाता विहिता अमुष्मिन्
हुं दान-पृच्छा-विनिर्धारणेषु^१ ।

हं क्षेपणे विस्मयसूचने च
ओः सूचना ताप-विकल्पनादौ ॥१॥

च्चेअ च्चिअ द्वे अवधारणार्थं
प्रश्ने किणो कीस इमौ प्रदिष्टौ ।
अव्वो तु^१ सम्भाषणसूचनादौ
स्तः प्रश्न-निर्धारण-निन्दिते किम् ॥२॥

सम्भाषणार्थं तु अय^२ वले द्वे
अलाहि एतच्च निवारणे स्यात् ।
सम्भाषणे रे कलहे अरे स्यात्
उच्चैरिहामन्त्रणके हिरे वा^२ ॥३॥

धुः^१ कुत्सने हा तु विषाद् उक्तो
णुः पूरणे वार्थ इहोपदिष्टः ।
एते^२ वव्ववा कथिता इवार्थाः
क्षेपे हरे णूणं विनिश्चये स्यात् ॥४॥

क्खु हु इति च वितर्कं निश्चये संशये च
णवर-णविरि एतौ केवलानन्तरार्थौ ।
इर-किर-किला एतेऽनिश्चिताख्यान उक्ता
अवि तु अपिपदार्थं किन्तु उ तुं विमर्षे ॥५॥

इह भवति इ-जेरादे खलु श्लोकपूर्त्तौ
पिव-मिव-विवा एते सद्भिरिष्टा इवार्थे ।
अइ इह वचनोपन्यासम् आमन्त्रणे हे
अण इह तु नञर्थे भूषणादिष्वलं स्यात् ॥६॥

(१) १ mss. विनिर्धारणेषु. २ n. हं ३ n. हुं. (२) १ mss. सम्भाषण० (३) १ n.
वल्ल (वणे). २ m. च विवेवा, n च विववा. (४) १ n. स्त (ध). २ n. इति (इहौ).

अथ शीघ्रार्थके भक्ति^१ भक्तो तु सणिअं शनैः ।
अहो अंघ्रो ^२अनुतापे तथा णो हि निवारणे ॥७॥

हो भो आमन्त्रणे दे हो ^१हित्यं व्रीडितभीतयोः ।
आभिमुख्ये तु ^२हुत्थः स्यात् ^३पराहुत्थः परांमुखो ॥८॥

अइ-अच्छौ तु संभाषे ^२तंसः स्यात्तिर्यगर्थके ।
मनागर्थे मणं वाच्यं ^३क्षेयं पुनः पदे उणः ॥९॥

^१एणिह आगन्तुके काले आम क्रोधे स्मृतः पुनः ।
कालस्य नियमे ^२विद्यात् जहा तहा ^३दयो मताः ॥१०॥

इति प्राकृतकल्पतरौ दशभिः कुसुमैः निपातस्तवकः ॥

इति श्रीरामशर्मतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचिते प्राकृतशासने कल्पतरौ
दशभिः स्तवकैः प्रथमा शाखा निरुक्ता ॥

३. ॥. अववधा; ॥. अवव्वाः. (६) ॥. राट्टि. (७) ॥. सत्ति; २ ॥. अन्वत्तापि (अनुतापे).
(८) ॥. हिअं. २ ॥. सुखं. ३ ॥. परां सुखं (९) ॥. अइअच्छौ २ ॥. डंस. ॥. नड्स.
३ ॥. देउअं. (१०) ॥. मन्धिमा० ॥. मन्धिम० २ ॥. विद्याते आ० ३ ॥. ताय_सताः.

प्राकृतकल्पतरौ

द्वितीयशाखा

[प्रथमस्तवके शौरसेनी-विधानम्]

विरच्यते सम्प्रति शौरसेनी

पूर्वव भाषा प्रकृतिः किलास्याः ।

न वेतसाङ्गारपदादिषु त्वित्

न स्याच्चतुर्थी वदरादिषु त्वोत् ॥१॥

ह्रस्वो यथादौ कचिदेव कार्यः

पिण्डादिके किंशुकयर्जम् ऐश्न ।

तुण्डादिषूदोत् कचिदोक्खलं न

उदूखले कीदृश-ईदृशे नैत् ॥२॥

उदीरितं यन्मुकुटादिकेष्वद्

युधिष्ठिरोपर्यर्नयोर्न तत् स्यात् ।

न 'चोबिकारः पुरुषस्य कार्यः

ऋष्यादिके यादृश-तादृशाद्याः ॥३॥

नेद्वेदना [दे]वरयोश्च रुक्खो

वृत्तस्य दैवे तु अर्न हि स्यात् ।

न वः प्रकोष्ठे न च पौरुषादा-

वउस्तथा गौरव आन्नहि^३ स्यात् ॥४॥

अतोऽनादेर्युतस्य तस्य

दकार इष्टः प्रथमेऽपि थस्य^१ ।

ढो^२ गर्भिते^३ तस्य णकारमाहुस्-

थो धः पृथिव्यां भरतेऽपि तस्य^४ ॥५॥

(१) १. g. न्वित्. २. g. न्वोत्. (२) १. mss. तुङ्गादि०. (३) m. बो, g. यो.

(४) १. mss. × वरयोश्च. २. g. तु. ३. m. अन्नहि. (५) १. m. तस्य. २. m. ढो

३. mss. गर्भिते. ४. mss. तस्यः.

प्रायस्तु पो^१ वोऽवुह्रं अपूर्वं
 न शीकरे भो ऽथ न मः कबन्धे ।
 तथा मकारो न च चन्द्रिकायां
 प्रायो न दस्य स्वरशेषतात्र ॥६॥

धभौ दवत् स्पृष्टम् उदीरणीयौ
 कचिद् हरिद्रादिषु रस्य लः स्यात् ।
 भवेत्^१ फो भो न शिफादिकेषु
 न हो दशोऽन्यत्र चतुर्दशाच्च^२ ॥७॥

अथो पदादौ नहि चः किराते
^१दोलादिके डो न द हिं विहाय ।
 यष्ट्यां न लो लाङ्गल-लोहलादौ
 न णः प्रयोज्यो न च शावके छः ॥८॥

सर्वत्र युक्तस्य ठ^१ उत्थिते न
 न स्फोटके खो न च जोऽभिमन्यौ ।
 संमर्दने गर्दभके न डः स्यात्
 क्षारे सदृक्तेऽपि भवेन्नहि च्छः ॥९॥

तथा क्षणे णस्तु भवेन्न चिह्ने
 कुष्माण्डिकायां च महः^१ कदाचित् ।
 वाण्ये प्रदिष्टाविह^२ षप्फ-वाहौ
 विभाषितो ण्डः^३ खलु भिन्दिपाले ॥१०॥

^२म-क्षन्-स्म, एषां च विकल्पितो म्हो
 द्वित्वं न सेवादिषु देववर्जम्^२ ।

* * *
 * * * ॥११॥

(६) १ m. पौ. (७) १ m. भावेत् g. भवेद्, २ g. °दंशे वा. (८) १ mss. दोलादि डो.

(९) १ m. च उत्थिते च. g. चङ्किते च (em as above) (१०) m. ष डः, २ g. प्रदिष्टौन्विह.

३ m. वैभाषितो ण्डः. (११) १. m. प्र. २ Here a half-verse is missing in mss.

प्रायेण सन्धि^१ष्वचि न त्वचां लुक्
 कालायसे यो न न भाजने जः ।
 विपर्ययो नात्र रणो^२करेण्वां
 बृहस्पतौ नात्र भयो^३ प्रयोज्यौ ॥१२॥

स्यात् त्वालयपोरत्र इअः प्रयोगे
 बिन्दोरिदानीम् इति लुग् विभाषा ।
 पुंसि प्रयोज्यं खलु भागधेयं
^१पुंषण्डगोर्गोणमुदाहरन्ति ॥१३॥

आ सौ तु^१ दुर्वाससि दोः परं स्यात्
 उसेरदन्तात् क्वचिद्वा च दृष्टः ।
 षदेव डेः स्याद् इदुदन्तयोर्मि-
 नं वो जसि स्यादुदिह स्त्रियां न ॥१४॥

षदेव टादेरमि मादरं वा
 किं यस्तदेतत्सु नहि स्त्रियामीत्^१ ।
 क्लीवे शसो णिश्च न त्वि त्रिलङ्ग्यां^२
 एसिं किमादेर्न डसः किलासः^३ ॥१५॥

स्सा से स्त्रियां नात्र डसेर्नहि सो
 किमः कुदोः स्यादिदमस्त्वित्त्वो तु
 आदे इआद्या न किमादिके स्यु-
 नाप्यत्र सिं वामि इधस्त्वित्त्वस्य ॥१६॥

इदं इणं स्याद् इदमः स्वमोस्तु
 क्लीवे न सावौत्वमिहैतदः स्यात् ।
 भवत्ययं साविदमः स्त्रियां स्याद्
 इअं न हः स्यादादेशो डसि त्वत् ॥१७॥

(१२) १ mss. लविडं पदः (०ष्वचि न त्वचां). (१३) १ g. पुषण्योर्गोणप० १ g. om

(१४) १ g. तु. (१५) १ m. मित्. २ g. द्वित्रिलङ्गा (चेदमादेर). ३ m. किलासः. g
 om, (कदापि).

प्रायस्तुमम् युष्मद् आदिशन्ति
 तुम्हे जसि स्याच्छसि चोपदिष्टः ।
 टा-ड्योस्तए तस्य भिसि प्रयोज्यं
 तुम्हेहिं इत्यादि ड्सौ तुमादो ॥१८॥

हिन्तो भ्यसो युष्मद् आह तुम्ह
 डसा[तु] ते दे तुह तुम्ह तुज्झ^१ ।
 * * *
 * * * ॥१९॥
 * * * ॥२०॥

अम्हाण अम्ह द्वयमामि रूपम्
 अथाम्ह^१ इत्येवमुदीरयन्ति ।
 रूपं तु शेषं यदनुक्तमेतज्
 श्रेयं महाराष्ट्रभाषयैव ॥२१॥

प्राय परस्मैपदिनोऽत्र सर्वे
 स्युर्धातवस्तेषु तिपो दिरेव ।
 अन्तिस्तु मेस्थस्य मतो धकारो
 मसो म्ह-हिस्सौ च भविष्यति द्वौ ॥२२॥

न हा मिपि स्सा पुनरिष्ट एव
 न गच्छमित्यादि भवेद् गमादेः ।
 द्वशेस्तु पेक्खः कथितो लुडादौ^१
 भावंऽपि कर्मण्यपि ईअ एव ॥२३॥

तिपो दु लोटोह सिपः सु नित्यं
 शेषं पुरोवज् जयतेश्च तौ द्वौ ।
 सिपोऽनवन्तादिह लोटि हिः स्यात्
 सुन्देरअं देहि जणहणस्स^१ ॥२४॥

(१८-२०) The second half of 19, and the 20 are lost. (२१) m. अहमह
 g. अ अम्ह. (२१) 1 g. लडादौ (लुडादा). (२३) g. जणहणअ.

प्रायेण न ज्ञोऽपि लुडादिकादौ^१

मध्ये मतो धातु-तिपोरिहेदात् ।

उर्जज्ञा न तु^२-तव्य-भविष्यतीत् स्यात्^२

भो हो च शाकल्यमते भुवश्च ॥२५॥

स्यालुट्-ल्यपोस्तस्य भवो^१ न हू क्ते

कुणः कृओ नो कृगमोर्कगौ तु ।

स्यात् त्वा-ल्यपोस्तत् प्रयो दु^३भस्तु

^२तु^३तव्यतः का तु कृजः प्रविष्टः ॥२६॥

वचि-ब्रुवोर्लादिषु वुश्च एव

प्रच्छेस्तु पुच्छोऽच्छ इह स्मृतोऽस्तु ।

द्वौ तिष्ठतेरत्र च चिट्-थक्कौ

उदस्तु थो घुम्मम उशन्ति घूर्णः ॥२७॥

गेण्हो ग्रहेः स्यात् कपिलस्य तव्य-

क्तयोर्गहिः स्याद् अथ शूद्रकस्य^१ ।

भावेऽपि कर्मण्यपि^२ गेउम्-वेप्पौ

मज्जेस्तु लादाविह वुडु-मज्जौ ॥२८॥

वच्चो व्रजेरत्र मृजेः पुसः स्यात्

घ्रा जिङ्घ उक्तः स्पृशते^३कुवश्च^१ ।

क्लिप्पच्छिवश्चास्य निरूपितौ द्वौ

भावेऽपि कर्मण्यपि शूद्रकस्य ॥२९॥

भातेस्तु भासः^१ कथितो मिलाभः

स्यान् स्लायतेः खुन्द इह जुदेः स्यात् ।

धः स्यान् कथेस्थस्य हु-ल्ल-श्रु-जीनाम्

अन्ते णकारागममामनन्ति^२ ॥३०॥

(२५) १ m. नञ्जे दिभमणादिका. g. नञ्जेपितु लादिकादौ नञ्जेदिभनादिकादौ. (२६) १ g. भवो.

m. सुवच. २ g. तस्यतीः. (२८) g. अथ पुत्रकस्य (मतस्य तस्य). २ g. गेज्ज.

(२९) १ m. क्कि. (३०) १ mss. तातेस्तु भासुः. २ mss. °मानमन्ति.

हनः खनध्वात्र रमो वहश्च
 न द्वित्वमन्त्यस्य तथा दुहादेः
 स्वपेः सुभः स्यात् तु सुवो लुडादौ
 स्तौतेस्थुणः सर्वलकार उक्तः ॥३१॥

सकः शकेः स्यादिह सकणो च
 भावेऽपि कर्मण्यपि नास्य तोरः^१ ।
 रुचे रुदेरिच्छति रोचरोदौ
 शिङ्ग सुआ भाआ भियो निरुक्तः ॥३२॥

^१मृजेर्घसो दे इह दाङ् उक्तो
 दइस्तु तस्यैव भविष्यति स्यात् ।
 तुं-तय्ययोर्दा यकि दि च दः त्वे
^२णिचि स्मृता दाव-दवाव-आद्याः ॥३३॥

^१लोपश्चुरादौ च णिवो न हेतोः
 क्वचित्तु तस्यापि लुग् ऊहनीयः ।
 “राही हला चोरदि कण्ह-वंसिं
 कण्हो हरावेदि पुङ् उदासो”^२ ॥३४॥

अथो निपाता मह-केर-आद्या
^१मदीय इत्याद्यभिधानीयाः स्युः ।
 शत्रुघ्न इत्यत्र तु सत्तुहः स्यात्
 भीष्मे तु ^२भिम्हस्त्वरिते तडित्ति^३ ॥३५॥

स्यादौपदीभ्नातरि धिट्ठुण्णः
 स्युर्जैस्तिआद्या इह यावदादौ ।
 इहाज्जुकाद्या ^१गणिकादिकासु
 इत्थि स्त्रियां ^२उज्जेव यथान्वयेन ॥३६॥

(३२) I m. om. यद्यपि नास्यतोरः. (३३) I niss. सृजे०. 2 m. om. the pāda.
 g. णिचि स्मृता पाव द एव आद्याः (em. given above). (३४) I m. om. लोप०
 (३५) I m. om. मदीय...तु. 2 niss. भिच्चु. 3 g. ततिनि. (३६) I m. om. ०दिकासु
 etc. 2 g. ऊज्जेवयान्वयेन,

^१ बिन्दोः परः क्वापि ज वर्ण एव

यथा पिभं जेव्व पिभो भणादि ।

मतः सहार्थे सहसत्ति कैश्चिन्

निरुच्यतेऽस्मिन् सहसोत्ति शब्दः ॥३७॥

इवे विभ-व्वौ मतमच्छरिभं

^१ आश्चर्यके नास्ति नहि किवन्ताः ।

हद्धी विषादे इति न प्रयोगः

सौद्धोदनीत्यादि^२ पदं कदापि ॥३८॥

इति प्राकृतशासने कल्पतरौ द्वितीयशाखायां

अष्टात्रिंशत्कुसुमैः प्रथमस्तबकः ॥

[द्वितीयस्तबके प्राच्यादि-विधानम्]

[प्राच्या]

प्राच्यां विविच्याय भणामि भाषां

सा शौरसेनी प्रकृतिः प्रदिष्टा ।

बिन्दुस्तु सौ तो भवतस्त्रियास्तु

तस्यैव सो जायत ओदवश्यम् ॥१॥

मूर्खे मुरक्खो ^१ खलु होत्थमाणो

भविष्यति स्याद् ^२ कन्निदोत्थमाणः ।

निहीन-सम्बोधन आद् अतः स्यात्

^३ धीदां प्रवीणा दुहितयु^४ शन्ति ॥२॥

^५ परेऽपि लोकात् ^६ सुखमूहनीयाः

^७ लोकोक्तयोऽस्यां बहुलं प्रयोज्याः ।

वाक्यं च पूर्वोत्तरयोर्विरुद्धं

^८ बोध्यं तथा वक्तव्या निरुक्तेः ॥३॥

(१०) १ m. om बिन्दोः परः. २ g. em. ञकार. (१८) १ m. om. आश्चर्यके...इति न.
२ g. सौद्धोदनीत्यादि (सौख्ये हलीत्यादि). (१) १ m. om. प्राच्यां...प्रदिष्टा. (२) १ mss.
पु; g. प्रयु (खलु) भोक्तव्यमाणो. २ mss. कवस्त्रोमाणः. ३ mss. धीदां. (३) १ g. परे (परी).
२ g. सुखमूहनीयाः. ३ m लोकोक्तया. ४ g. वी. ७ m. बोधः.

ही हो भो परिताषणे निगदितं ही माणहे विस्मये
 निर्वेदे अविद् द्विरुक्तिसहितं वक्ते तथा वङ्कुडः^१ ।
 बोध्यं चोपकृते बुधैरवहदं क्लीवेदमः स्याद्विणं
 भाषैषा तु विदूषकप्रभृतिभिर्वाच्यात्र नाट्यागमे ॥४॥

[आवन्ती बाह्यीको च]

आवन्तिभाषा प्रतिपद्यतेऽसौ
^१ बाह्यीक-भाषा च विभिन्नपात्रा ।
 सिद्धिः ^२समुन्मीलति शौरसेनी-
 प्राच्याद्वयो संकरतो यदीया ॥५॥

प्रायस्तकारे स्वरशेषतापि^१
^२द्वे रेफलोपोऽत्र विकल्पितः स्यात् ।
 एवार्थके श्वेअ इह च्विअश्च
 तथा सद्वृत्ते कथितः सरिच्छः ॥६॥

स्यात् त्वस्तु तूणोऽथ भविष्यति द्वौ
 ज्ञ-ज्ञा निरुक्तौ ततिपोरिहापि
 मध्येऽपि हो एव भुवो द्वशस्तु
 पेक्खो णिचि स्याद् दरिसस्तु तस्य ॥७॥

सुव्वं श्रुवो जेरिह जिप्पमाहु-
 भण्णं भणेरगम्ममथो गमेश्च
 किज्जं कृजो जस्तु मुणिज्जमित्थं
 यका सहादेशम् उशन्ति धोराः ॥८॥

तिपा समं वाञ्छति सोच्छ्रमादीन्
 भविष्यति श्रु-प्रभृतिष्विहापि ।
 चेष्वां किलोदाहरण-प्रपञ्चो
 बोध्यो महाराष्ट्रगिरां विचारे ॥९॥

(४) I g. वङ्कुडः. m. वङ्कुडः (५) I g. बाह्यीको. 2 m. समुन्मीलति, g. समुन्मीलति
 (समुन्मीलति). (६) I g. ०तादि. 2 m. दीरथ g. द्वेवेच, (दस्यापि). (८) I mss. गमे०

एषा तु भाषा नगराधिपस्य
 तथैव 'द्वाःसाधक-धूर्तयोश्च ।
 संयोजिता मध्यमपात्रकाणां
 नाट्यागमे दाण्डिक-पाणिकानाम् ॥१०॥

[मागधी अर्धमागधी दाक्षिणात्या च]

अथेह मागध्यनुशिष्यते या
 कव्याद्-भिल्ल-क्षपणादिकानाम् ।
 अस्या महाराष्ट्रक-शौरसेन-
 भाषे प्रवीणैः प्रकृती निरुक्ते ॥११॥

एषार्धमागध्यपि किन्तु तत्र
 रहस्यमेतत् कवयो वदन्ति
 हगेऽहमर्थं यदि मागधी स्यात्
 यथार्धमागध्यहमेव रूपम् ॥१२॥

तालव्य एवात्र सषयोर्भवेत् शो
 मूर्धण्य-षः कापि मतः प्रकृत्याः ।
 एषे हगे अ[य्]ञ्ज विहुषिदे क्लु
 'भवेदिदातस्त्वधुनास्वरूपे ॥१३॥

हगे ण एषे 'अहुणि क्लु यामि
 सर्वत्र रो लः 'क्लुणे विचाले ।
 वर्गस्य यस्यात्र भवेद् यकारो
 यशे यथा याणदि याव यश्श ॥१४॥

क्लस्योदिता श्कः 'पुनरत्र पेश्क
 'दुश्केण लश्के विणिवाडिदेशे ।
 न क्लोर् महन्ते पुलिणे क्लु भीमे
 भवेत् क्षकारे युतवैपरीत्यम् ॥१५॥

(१०) 1 mss. दोः साधिक (g. दोः साधिक). (११) 1 m. भवेदिदातस्त्व धनेचिदपि, g. भवेदिदातस्त्व धनेचिदपि (भवेदिकारस्त्वधने) (१४) 1 mss. अहनि. 2 mss. कानां (g. क्लुणे). (१५) 1 g. क्लोवय (क्लोवय). 2 mss. क्लोकेण.

विलक्षणे शे वयणमि यश्के
 दृ-दृस्य तु श्ट-श्ट अनुक्रमेण ।
 कहं णु भश्टालअ णिश्टूलेशि
 १त्तथस्य तु श्च कथितः प्रवीणैः ॥१६॥

आणश्च मोश्चे १पधणाश क[य]ज्जे
 हालुश्चिद येम्मध शे क्व पशे
 कचित्तु न स्यात् शमलेशु अश-
 त्थामेण मणुं दलिअं कुलूणं ॥१७॥

श्चः प्रायश् च्छस्य तु गश्चदि क्व
 ण पश्चिमे धम्मपलशश १होउज्ज ।
 चवर्गकाणामुपरि प्रयोज्यो
 युक्तेषु चान्तःस्थयकार एव ॥१८॥

मं यच्च ण १शम्पुच्छदि ल[य]ज्जमाणे
 णिउज्ज मय्ज्जे यच्चडुले मुलाली ।
 २निपेधबाहुल्यम् इह प्रयोज्यं
 मा मा ३मुलालि ण पलिश्वइशम् ॥१९॥

क्ताप्रत्यये दाणि १पलि[य]च्छिद शे
 २गोवङ्गणाहिं हशिदाणि कण्हे ।
 कचिद् भवेदिश्च इअश्च तस्य
 पलि[य]च्छिदे शे हशि गोविआहिं ॥२०॥

पलियच्छिदाओ हशिआ क्व ताओ २
 ३[तमा]ल-कुज्जमिह कुदूहलेण
 दीर्घः कणि स्यात् कचिदत्र णिह
 ४यणादणाकं पुलिणे क्व यामि ॥२१॥

(१६) 1 m. तखस्यतय, g. तवस्यतय.

(१७) 1 mss. पद.

(१८) 1 mss.

हाथ (g. em. होयज्ज). (१९) 1 m. प्रजच्छदि. 2 mss. निविज्ज. 3 g. पुलालि.

(२०) 1 g. em. पसीदए. 2 g. गोवन्द नाहिं (गोविन्द लाही). 3 mss. हलि. (२१) 1 mss. हनित्य. 2 m. तुन n. ते. 3 m. तापोर. g. अत्तर. 4 mss. यणाहं याके

अवापयोऽस्य उशन्ति [धीराः]

^१खणं पि गोवी उशलादि^२ पाशा ।

निपात्यतेऽथो पुलिशो^३ पुमर्थे

तथा हिडको हृदये प्रवीणाः^४ ॥२२॥

मित्रे वअंशो लिदनं तु रत्ने

^१[पिशलभो]ऽप्यत्र पिशाचके स्यात् ।

^२लिक्खा च भुक्खा गणना-बुभुक्षि-

त्यस्मिन् पदे स्यात् वटौ वडुक्खः ॥२३॥

उदीरितौ गौरविते च कोष्णे

मनीषिभिर्गोमिक-कोशिणौ द्वौ

स्यात् कुत्तिमत्यामिह कुय्च्छिमादी

तथा मता मातरि ^१माईआ च ॥२४॥

आद्राद्रिम् ओल्लोलमुदाहरन्ति

कविप्रयोगैरपरं ^१सुबोधम् ।

अतस्त्विदेताविह पुंसि सौ द्वौ

ण पशि दिश्ठि य्च्छिविष ण पशे ॥२५॥

^१छन्दोऽनुरोधात् बहुलं लुगत्र

कुडङ्गप माहव^२ दीशप शे ।

हो वा डस् स्यात् प्रकृतेश्च दीर्घः

पुप्फं मष णिय्ज्जदि माहवाह ॥२६॥

पदोदिहामन्त्रण ईरितौ [द्वौ]

हे भष्टके ^१किं मुक्ख भष्टको वा ।

आक्षेप आद् वा पुलिशा अलेऽन्यद्^२

हृष्टं मतं विस्मयतापयो हीं ॥२७॥

(२२) १ g. खणदि (खणे वि). २ g.. उपलालि. m. उमुनानि. ३ g. पुलिशे. ४ g. em. प्रवीणेः. (२३) १ m. फिय्जीयठतु. g. फिय्जीयज्ज. २ mss. लिधा (m. लिखा) च भुक्खा. (२४) १ g. मल्लिया. (२५) १ g. सुबोधं (त बोध्यं). (२६) १ g. छल्लोलवीधालुहल. २ g. चालुह (चालुह). (२७) १ m. किंमुक्. g. किंठक (भष्टक). २ g. ने. m. न्य.

सम्बोधने कृत अले च ले ले
 आहं च हके च हगेऽहमर्थे ।
 तुप्फे च तुम्हे जसि युष्मदः स्यात्
 द्वौ स्था-वृषोरत्र [च] य्चिण्ट वप्शौ^१ ॥२८॥

भुवो हुवश्चात्र^१ लटि प्रयोज्यः
 कृते मृते चात्र गते च रूपम् ।
 कडं मडं चात्र गडं वदन्ति
 कअं मुअं चात्र गअं तथाऽन्ये ॥२९॥

कृन्तेस्तु कप्पो न च ह्रस्वता स्याद्
 ईदूत आतश्च^१ अदेव कापि ।
 स्याद्वचत्ययः कापि सुपो विभक्ते-
 दींघेस्तिङः कुत्रचिदेवमन्यत् ॥३०॥

कस्यापि पैशचिकधीरिहैव
 न वेत्ति यो लक्षण-भेदमत्र ।
 पैशाचिकानां पुनरग्र एव
 निरूपणीयं सविशेषमत्र ॥३१॥

दाक्षिणात्य-पद-सम्बलितं^१ यत्
 संस्कृतादिभिरभिच्छुरितं^२ च ।
 स्वादुसारममृतादपि काव्यं
 दाक्षिणात्यमिति तत् कथयन्ति ॥३२॥

इति प्राकृतशासने कल्पतरौ द्वात्रिंशत्कुसुमैर्द्वितीयशाखाय
 |प्राच्या|मागध्यर्धमागधी-दाक्षिणात्याभाषा-निर्णयो नाम
 द्वितीयस्तबकः ॥

(२८) १ m. वप्शौ. g. वप्सौ. (२९) १ mss. जिति. (३०) १ mss. अतिव कापि.
 (३१) १ mss. पैशाचिकानां. (३२) १ g. दाक्षिणपदसम्बलितं (संमिलितं). m. दाक्षिण पद
 संमिलितं. २ g. संस्कृतादिभिश्चुरितं (अपि च्छुरितं).

[तृतीयस्तबके विभाषा-विधानम्]

[शाकारिकी]

अतो विभाषा नवधा निरुक्ताः

शाकारिकी प्रागनुशिष्यतेऽत्र ।

मदादियुक्तो निरवाचि राज्ञः

श्यालः शकारश्चपलोऽतिमूर्खः ॥१॥

शाकारिकी तस्य वचो विभाषा

लिङ्गागम-न्याय-कलादि-हीना ।

अस्यास्तु सिद्धिः खलु मागधीतः

श्चो वात्र दुष्प्रेक्ष्य-सदृक्षयोः स्यात् ॥२॥

^१दुष्प्रेक्ष्य [य्]वाण्डाल ^२शलिश्च [य्]चिण्ट

^३ण्टस्योदितो ण्टः शुरपि क्वचित् स्यात्

शिआलभा [य्]चिण्ट घलम्मि [य्]चेडा

अले तुमं वा [य्]चिशु यामि हक्के ॥३॥

तथः स्यात् प्रकृत्यैव न मागधीवत्

[य्]चिण्टामि अत्थाणगदे क्लु हक्के ।

क्वचित् क्वचित् ण्टोऽपि च यण्ट तण्ट

वअं ^१शिलं मिश्शशि^२ तण्ट दाव ॥४॥

कण्-प्रत्ययः प्रायश इष्यतेऽत्र

वः स्याद्विचार्थे हृदये हडक्कः^१ ।

श्याले शिआलो^२ बहुलं विकार-

लोपागमा लिङ्गविपर्ययोऽपि ॥५॥

विष्भीशणे मिश्चदि तश्च हक्कं

^१इन्दाइणि यो ण अ शक्कणेइ^२ ।

यशे घले पत्थ हले विशामि

पत्ते यथावत् स्थितमूहनीयम् ॥६॥

(१) I mss. दुष्येच (g. दुष्येच). (२) I m. शिलम्मिअशि, g. शिलम्मिसुशि. (३) I g. वडक्क (वडक्के). 2 g. शिआली. (४) I g. इन्दाइणं, 2 g. शक्कणेइ. 2 mss. चाण्डाल शरिय (g. शलिच). 3 mss. उदित.

तिङ्-सुप्-विभक्त्यादि-विपर्ययोऽपि
 यथातथं सूरिभिरूहनीयम्^१ ।
 सुपां क्वचिल्लोपम् उशन्ति धीरा
 षट् वा स्त्रियां जस्यपि सर्वनाम्नः ॥७॥

प्रायो भवेत् शहरिणी-सदृशे^१ विकर्षो
 युक्तेपरेऽपि गुरवोऽत्र लघूभवन्ति ।
 कामेण डङ्मादि क्खु मे हड्ढे तवश्शी
 अङ्गाल-लाशि पडिदे विअ मंश-खण्डे ॥८॥

प्राभ्यं निरर्थकम् अपक्रमं विरुद्धं
^१न्यायागमादि-विकलं विहतोपमानं ।
 प्रायः शकार-वचनं पुनरुक्तमिष्टं
 दोषा पदेऽपि गुणतामिह संप्रयान्ति ॥९॥

[चाण्डालिका]

चाण्डालिकेति प्रथिता विभाषा
 प्रवक्ष्यते चात्र यथोपदेशम् ।
 एषा तु संसिध्यति शौरसेनी-
 मागधुपस्थेश-वशेन सम्यक् ॥१०॥

एत्वं स्त्रियां जस्यमि चेह शिष्टं
 ये इत्थिके तत्थ [य्]चिलं वशन्ति ।
 म[य्]ज्झं पि ताणं हलिणा लमन्ति
 ते लाहिके पेष्क कुडङ्गमस्मि ॥११॥

भवेन् डसः श्शः पुलिशश्श अत्ये
 द्दः स्यात् प्रकृत्या रम हट्ट-तुट्ट^१ ।
 अतो भवेत् सावुदपोह पेष्क
 उअ त्थिए [य्]चन्दु णहङ्गणस्मि ॥१२॥

(७) १ g. पुरिभि (सूरिभि०) (८) १ g. शहरिणीसपुसे (शहरिणी सदृशे). (९) १ g. स्त्रियादगमादिविकलं विहितोपमानं. (१२) १ g. हट्ट षोड.

स्मिरः डेः पेश्क घरम्मि कण्हं
 ए च कचित् पेश्क वणे वि पदं ।
 ग्राम्योक्तयोऽस्यां बहुलं प्रयोज्याः
 त्वा-प्रत्ययोऽस्यां तु ^१इअ प्रवीणैः ॥१३॥

स्याद्गौरवामन्त्रण ओ तु नित्यं
 यद् भष्टको तुं ^१महाल्लवेशी ।
 भगौरवे त्वात् कह एत्थ [य्]वेडा
 आणेशि मे ^२अय्ज-वि ण क्खु वेढं ॥१४॥

अरे खल्वरुः ^१कथितस्त्वदीय-
 मदीयमाहुस्तुहकेलिआदि ।
 आत्मीयम् अप्पाणअकेलिअं च
 प्रायस्तकारे स्वरशेषतां च ॥१५॥

[शाबरी]

अथोच्यते सम्प्रति शाबरीयं
 पुरोदिता मागधीकैव सूते ।
 अङ्गारिक-व्याध-बहित्र-काष्ठो-
 पजीविनां वाचि नियुज्यतेऽसौ ॥१६॥

पेश्के ^१क-ल्लक् त्वस्य मतश्चकारः
 शामि ^२मइ पेश्चदि अङ्गमङ्गं ।
 नान्यत्र कान्ते मह दशकिणे शे
 अहं हगा द्वाबहमर्थकौ तु ॥१७॥

डेहि विभाषास्य ^१मतं लघुत्वं
 सा इश्चिआ [य्]विण्टदि पाशहि मे ।
^२उम्मत्तिआ कुञ्जहि णन्दउत्तं
 आपेश्चमाणी ^३किल होइ लाही ॥१८॥

(११) I mss. इह. (१४) I g. महापानिवेशी or महुपानिवेशी. 2 mss. अय्ज. (१५) I g. खल्वरुः. (१८) I g. मतल (मत ल). 2 g. उम्मत्तिआ. 3 g. आपथ (पेश) माणी.
 m. अपेशमाणी.

कुत्रापि तस्येह भवेदिकारः

शय्चं हला मे घलि णत्थि शामी ।

आधारवाचिन्यपि पञ्चमी स्यात्

तुमं घलादो शहि [य]चिण्ठ दाव ॥१६॥

सोलुं क च वा [य]चिण्ठदि लश्क शेले

सम्बोधने नित्यम् अगौरवे त्वात् ।

अले तुमं बग्गणभा णिअय्च्छ

प्रायेण देश्या इह काव्यशब्दाः ॥२०॥

एएहि वा एहहि वात्र एही-

त्यर्थेऽथ पूर्वापरयोर्विरोधः ।

स्याद्वाक्ययोर्यस्तु स इष्ट एव

विज्ञेयमन्यत् कविसम्प्रदायात् ॥२१॥

एकैव सा मागधिकात्र भाषा

विभिद्यते पात्र विभेदतस्तु ।

आभीरिका द्राविडिकौत्कली च

वानौकसी मान्दुरिकेति नाम्ना ॥२२॥

[आभीरिका]

आभीरिकायामपरं विशेषं

वदन्ति केचित् तमिह ब्रवीमि ।

अस्यास्तु सिद्धिः खलु शाबरीतः

शषौ पुनर्दन्त्य-स-कार एव ॥२३॥

कचित् पुनः कस्य भवेदिह त्वो

स्यात् कीचके मध्यम-चस्तु लुक् च ।

एएहि ले कीअअ कीअअ मं

पेश्च त्ति भीमेण हओ क्खु कीओ ॥२४॥

आदेरण्येऽत्र न लोप इष्टः

कचित् प्रयोज्यो द-रयोर्ल-कारः ।

अतो भवेदोद् इह सौतु नित्यं

भट्टारकः संकथितोऽत्र भट्टा ॥२५॥

प्रायेण सम्बोधन आद् अतः स्यात्
 यथातथेत्यत्र जिधस्तिधश्च ।
 शेषं प्रयोगात् कविभिर्निरूप्यं
 न विस्तरेणात्र निरूपितं तत् ॥२६॥

[टक्ती]

टक्ती विभाषां खलु तां वदामि
 या द्युतकारादिक-धूर्तवाच्या ।
 अन्या पुनर्द्राविडभाषयापि
 प्रविश्यते यत्र न लक्ष्म तस्याः ॥२७॥
 स्यात् सङ्करात् संस्कृत-शौरसेन्यो-
 स्तु सिद्धिरत्रोद् बहुलं पदान्ते ।
 स्याद् ए च टा मं लगुडे हणेइ
 भ्यसस्तु हं हुं^१ कथिताविमौ द्वौ ॥२८॥
 आमोऽपि वा तौ विदितौ किमादे-
 हं दीर्घता च प्रकृतेर्निरुक्ता ।
 काहं च ताहं कथितं च जाहं
^१पदाहं पतानि पदानि तत्र ॥२९॥
 तुहुं त्वमर्थे हमु चाहमर्थे
^१महुं ममार्थे जगदुः पदानि ।
 जिधं यथार्थेऽत्र तिधं तथार्थे
 शेषं निरूप्यं कविसम्प्रदायात् ॥३०॥
 शकारकौङ्-द्रष्टिडादि-वाचोऽ
 पञ्चशतां यद्यपि संश्रयन्ति ।
 स्यान्नाटकादौ यदि सम्प्रयोगो
 नैता अपञ्चशतया तथेष्टाः ॥३१॥

इति प्राकृतशासने कल्पतरौ एकत्रिंशत्कुसुमैस्तृतीयः स्तवकः ॥
 इति रामशर्मतर्कवागीशभट्टानार्यविरचिते कल्पतरौ त्रिभिः स्तवकै
 द्वितीयशाखा निरुक्ता ॥

(२८) 1 m. मृ. (२९) 1 mss. एताहं (g. एदाहं). (३०) 1 g. मरु. (३१) 1 g.

प्राकृतकल्पतरौ

तृतीयशाखा

[प्रथमस्तबके नागरापञ्चश-विधानम्]

निरुच्यते सम्प्रति नागरादि-
क्रमादपञ्चश इह प्रसिद्धा ।
सर्वास्वपञ्चशभिदासु सिद्धि-
मता पुरोदीरित भाषयोस्तु ॥१॥

अयुजि कखयोरत्रानादौ गघौ तथयोर्दधौ
'तदिह निपुणा नाके णागु ब्रुवन्ति सुखे सुधु ।
पविदु पतिते शोथे सोधु क्रमात् सकलादिके
पुनरपि महाराष्ट्रीं संसाधयेत् सभलादिकम् ॥२॥

कः षक-स्कयोर्भवति पुष्कर-मस्करादौ
क्षस्यापि राक्षस-मुखे स इहोपदिष्टः ।
'संदानिते निजगदुः कवयश्छ-शब्दं
छुः शुण्डकेऽपि विरुभं तु मतं विरुद्धे ॥३॥

व्यास-व्याडि-प्रभृतिषु पदेष्वत्र रः स्यादधस्तात्
वासु-वाडि-प्रिय-मृग-समे स्यात् प्रकृत्या रश्च ।
देश्या 'वीलादय इह 'लता-दुर्वलाद्यर्थकास्ते
वस्त्र-प्रान्ते लघुनि च तथा "साहुलिः स्यात् कवीनाम् ॥४॥

स्तोके 'थोडं स्याच्च भद्रेऽत्र भल्लं'
"तेरं मेरं च त्वदीये मदीये ।
तस्मिन्नर्थे [तोहरं मो]हरं^३ [च]
केहीत्याद्याः कीदृशीत्यादिकेषु ॥५॥

(२) १ g. तदिह पुनानाकेणायु (तदिह च पुनर्लोके लोगु). (२) १ g. रिपा० m. सिद्धान्ति.
(३) १ g. वीणादय (वीणादय). २ g. यतास्वर्वाद्याद्यर्थके (न वा स्युर्वाद्याद्यर्थके). ३ m. साहली,
g. नाहली (साहली). (४) १ g. खोलं (थोलं). २ g. तैव (तैव). ३ m. चारं.

स्यात् ^१कीदृशादेरिह केह आदि
 श्रियां सिआ कापि गुरोर्लघुत्वम् ।
 अतोऽस्त्रियां डा हिअडा प्रसणं
 डि तु स्त्रियां गोलडि लग्गु कण्ठे ॥६॥

सर्वत्र दुर् जारह कामिणीदु ^१
^१आवश्यक-प्राप्त्यपदानि भूम्ना ।
 स्त्रियां सुपो लुक् प्रकृतेश्च ह्रस्वः
 स्याद्वा बाला ^३बालदु बालादु च ॥७॥

सर्वत्र सुल्लुक् प्रकृतेश्च दीर्घः
 स्याद् अग्नि अग्गी वणडं वणाडं ।
 कर्मादिकेऽप्येवमुदाहरन्ति ^१
 वैभाषिकः स्यादत उत् स्वमोस्तु ॥८॥

कीलन्तु मं मोहइ कणह एसु
 कीलन्तु आलिङ्गइ कणह गोषी ।
 सोरोदपि स्याण्णरओ णरोऽत्र
 भवेन्महाराप्प्रसमाश्रयेण ॥९॥

इहान्यतोऽपि क्वचिद् उत् प्रयोज्यो
 राहीउ बालाउ जुआणु कणहु ।
 हुः स्यात् ^१कणेर् रुक्खहु एसु उच्चु ^२
 हे स्याज्जसो णाअलहे चरन्ति ॥१०॥

नपुंसके स्याद्विह जश्शसोरि ^१
 दीर्घं तथा वा वणइ वणाइ ।
 वा जश्शसोः स्त्रीविषये भवेद् उद्
 वहुउ मालाउ णईउ ओअ ॥११॥

(६) १ ms. कीदृशाद्याविह (कीदृशादाविह). (७) १ g. अवषत्तं (अराप्रव). m. indistinct.
 2 m. लबाबालह सचइ च. g. मबावानदू नीवदू च. (८) १ g. प्येवसुदडेरन्ति (प्येव सुपोदरन्ति).
 (१०) १ g. कणीरुक्खल्लव पुणइ. (११) १ g. ०रिद for ०रिड्.

ए टास्त्रिषु स्याद् वणए वहूए
 पणालि ए भिस्-डि-सुपां पुनहिं ।
 सर्वत्र बालाहिं वहूहिं तेहिं
 हे हो डसे द्वीं घरहे तथान्यत् ॥१२॥

हं हुं भ्यसः काणणहं णईहं
 पत्ते मतं काणणहुं वहूहुं ।
 हो हे डसः काणणहो णईहे
 हं हुं च केचिद् वणहं वहूहुं ॥१३॥

सु-स्सो तथा रुक्खसु रुक्खहस्स
 ईदूत ए वा हु विभाषितो हे ।
 भामस्तु हं नु वणहं वहूहं
 प्रयुज्यते केऽप्यपरे वहुहुं [?] ॥१४॥

रूपं महाराप्रिकयोहनीयम्
 आमीह 'ण-णहौ [?] इदुदन्तकानाम्
 ए अस्य ^२टाभिर्डसि-डस्-डिभिः स्यात्
 सर्वत्र रूपं पुरिसे वदन्ति ॥१५॥

टेनास्त्विदुद्भ्याम् ^१असिपण [तुम्हे]
 संरक्खिओ रुक्खु [अ आ]सुपण ,
 एहिं भिसः स्याद् असिपहिं सुज्जे^१
 विइण्णु मच्चु इसुएहि एसु ॥१६॥

एच्च स्त्रियां डौ णइए वहूए
 संबोधने हे वणहे वहूहे ।
 सुपिह हस्वोऽपि निरुक्त ईदूत्
 पूर्वं तथोदाहृतमेष सर्वम् ॥१७॥

(१५) १ g. णण्णौ मईनदन्तकानां (णण्णौ इदुदन्तकानां). २ mss. टातिषां डिडसिडिभिः
 (टाभिर्डसिडस् डिभिः). (१६) mss. असुमिअणनअ (m. तुअ) वकिअपी (g. असिपएच वेइवां
 संरक्खिअपी).

लिङ्गत्रयेऽपि जसि हो वणहो णईहो
 गन्धव्वहो क्वचिदिहापि च रुक्ख-आदि ।
 कि-यत्तदां तु भवति प्रथम-द्वितीया-
 सप्तम्यपीह मरहट्ट-समा प्रयोगे ॥१८॥

को के कं के कहं केस्वपि भवति पदं यत्तदोः क्लीब-नार्यो-
 रप्येवं रूपमाहुडंस इह कथितः सु प्रकृत्याश्च दीर्घः ।
 तद्रूपं कासु कस्वप्यपरमपि मतं कस्सु षण्ठे स्त्रियाम्-
 प्येवं स्यात् यत्तदोश्चाप्यभिदधति तथा चामि वा जट्टुं तट्टुं ॥१९॥

इह जट्ट तट्ट [डि] डसोस्तयोर्भवेद्
 इदमः स्वमोरिमुर् अयं तु न स्त्रियाम् ।
 अदसस्तयोः सुपि [च] निर्दिशन्त्यमु
 मतम् एतदस्त्रिषु च एह धीमताम् ॥२०॥

एहो स्वमोर्भवति ^१एहु च एह चोक्तम्
 एहे च डौ च सकलं कथयन्ति रूपम् ।
 सौ यत्तदोः पदमनुक्रमतोऽत्र जे से ^२
 ए एतदो भवति पूर्वमपीह रूपम् ॥२१॥

युप्पदः सौ तुहं तुम्भइं जश्-शसोः
 स्यात् पइं टामि डौ तुम्हहिं स्याद् भिसि ।
^१डस-डसा-[वात्र] रूपत्रयं मेनिरे
 तुम्ह तुम्हे तुह स्याच्च तुम्म कच्चित् ॥२२॥

सावुक्तं हमु अमदो जसि शसि स्यात् अम्हइं टामि डौ
 तस्य स्यान्मइं अम्हहिं भिसि मतं अम्हेहि अम्हे त्रयम् ।
 निर्दिष्टं मह मउम्म मज्जु डसि डस्यप्यम्ह डस्यामि च
 स्याद्वा णो भ्यसि अम्ह वा सुपि मतं अम्हासु वा अम्हसु ॥२३॥

(११) 1 m. एतु च ख बोडा एहि च डाव कखमन्ति रूपं. g. एतु च हस्य बीता एहि बी चेतकखमन्ति रूपम् ((एहु च एह चोक्तम् एहि च डौ च सकलं कथयन्ति रूपम्). 2 mss. जे ते. (१२) 1 mss. असवसावम.

इह काममचां लुग् इति विशेषाः^१

प्रकृति-प्रत्यय-सन्धिष्वपदिष्टाः ।

तदुदाहरणादि लक्ष्म-दूष्या

कतिचित् संप्रतिपादयामि तावत् ॥२४॥

लोपश्चेदिह [कक्ख] कक्खउ तथा कक्खो 'यदाजागमः

स्याद् होइज्जइ होज्जइ कक्खु^२ सुघु वो देइव्वहो देव्वहो ।

^३बालाओ हि बलाउ (?) बालउ तथा बालाउ इत्यादिके

रूपे रूप-विपर्ययः पुनरचाम् उक्ता विशेषा बुधैः ॥२५॥

धातुतो भवति नात्मनेपदं

तिप्-मसोस्तु दि-हुमौ क्रमान्तौ ।

सो हसेदि हसहुं ण भम्हइ^४

तद्विधि-प्रकृतिकौ तु मिप्सिपौ ॥२६॥

^१[मिप्]चात्र पेल्लिज्जम हत्थि कण्हें

म्ह-मसस्त्वदेतो [च धणा]इ देम्ह ।

हिवां सिपो देहि धणाइं तासु

हुः स्थस्य तुम्हे तुलहु प्पआसु ॥२७॥

लटि इहि ईस च बालउ [पहु]

हसिहिइ पहु हसीसइ कण्ह ।

क्वचिदपि होस्सइ इत्यपि रूपं

लटि मसि का पुनरत्र कृमः स्यात् ॥२८॥

यकं ष्टा अपि तिष्ठतेः पइसरः स्यात् प्रेण सार्धं विशेषे-

वार्कण्डः पुनराश्लिषेरिह दूशे द्वौ देक्ख-पस्सावपि^१ ।

णिच्यस्यैव वदन्ति दाक्ख-दरसौ तिम्मस् तिमेः स्याच्च वै

^२ठव्वः स्थापयतेः पुनर्निगदितष्टावोऽथ^३ वञ्च व्रजेः ॥२९॥

(२४) १ g. लुग् इति विशेषाः (लुग्भिभाषाः). (२५) १ mss. यदङ्गीगम. २ g. सु × वो (सुघरी).
 ३ mss. बालाओइव्ववोलुव्वलाउ. g. बालाओ (g. बालाओ इतरं तु बालउ). (२६) १ mss. तिप्सिपीच्च.
 (२७) १ mss. पिक् चात्रपेल्लिज्जदु २ mss. क्कण्णुदेताअअवा इ (g. आहि) देसु. ३ g. हिवां सिपी केहि.
 (२८) १ m. adds. तसुप्पिउ. (२९) १ g. पुष्पा. m. ^०पुस्सा० for पस्स० २ mss. वचं०
 ३ mss. ^०बावोऽथ for ^०हावोऽथ.

गुणह प्रहेरिह मुचो मुअ-मुक्क-मेल-

घोल्लो वदेरथ रुअः कर आदिशन्ति ।

आणावम् आङ्गुत-णियो णिचि चात्र अक्खम्

आचत्ततेः शतृ मतस्तु [X] शस्त्रिकाले ॥३०॥

तोम्मे ताण्ण मुएहि(?) एहि च पदान्याहुयथा-संख्यत-

स्त्वां तेषामधुना अमीभिरिति ये शब्दास्तदर्थान्विताः ।

द्विऽयाद्ये दुइ तिण्णि चारि न मया बाहुल्य-भीत्योदितं

तत्रोदाहरणं पुरातन-कवेः काव्येषु बोध्यं बुधैः ॥३१॥

इति [नागरा]पञ्चशस्तबकः ॥

[द्वितीयस्तबके ब्राचडापञ्चश-विधानम्]

अथ ब्राचडाख्याम् अपञ्चश-भाषां

वदामः प्रसिद्धा तु सा सिन्धु-देशे ।

स्मृता नागरादेव सिद्धिस्तदीया

विशेषान्न यत्रोच्यते लक्ष्म तस्याः ॥१॥

तालव्य एव सषयोरिह शः प्रयोज्यो

भृत्यापरेषूर-ऋताविह [तु] प्रकृत्या ।

अन्तःस्थ-याधरगतौ तु च-जौ विधेयौ

द्वित्वे यथा गिरिश-भिय्च्छु लहीअ रय्ज्जु ॥२॥

द-धयोः स्वरशेषता च न स्याद्

तडयोः किञ्च टदौ मतौ पदादौ

दशनादिषु डोऽथ^२ सोज्जि सैवे-

त्यभिधाने खलु खण्डुमाह खड्गे ॥३॥

(१०) 1 mss. गुण. (२१) 1 mss. तोमात्रात्रसु एहि (g. सुएहि) एहि. (१) 1 g. भृत्यपरेषुऋता (भृत्यापरेषु ऋता०) 2 mss. तु. 3 mss. द्वित्वे. 4 g. गिरिशतियङ्गनहीअ (पदशदि य्च्छुलहीअ). 5 mss. वाय्ज्जु (g. रय्ज्जु). (२) 1 mss. उभयो किञ्च टादौ. २ g. सोज्जिस्स (सोज्जि).

भुवो भो पुनर्भूर्मतः के भ्रुवो भ्रो
 न भो प्रादितः स्यु वृषे वर्हमाहुः ।
 यद् अन्यस्तु तत् संस्कृतं शौरसेनी-
 महाराष्ट्र-भाषश्च संसाधयन्ति ॥४॥

उपनागरमत्र संस्कृतादुभयोरादुरनन्तरोक्तयः ।
 १अथ शासति २टक्क-सैन्धवावपि पाञ्चाल-मनुष्य-लक्षणीः ॥५॥

टाक्की पुरा निगदिता खलु या विभाषा
 सा नागरादिभिरपि त्रिभिरन्विता चेत् ।
 तामेव टक्क-विषये निगदन्ति टाक्का-
 पभ्रंशमत्र तदुदाहरणं गवेष्यम् ॥६॥

ये नागर-ब्राचडकादयोऽत्रा-
 पभ्रंशमेदाः कथिताः पुरस्तात् ।
 तद्वद् विशेषाश्रयणेन पाञ्चा-
 लिकादयो विंशतिरत्र पञ्च ॥७॥

अवादि इडि-बहुलात्र पाञ्चा-
 [लिका] तु-भूम्ना खलु मागधी स्यात् ।
 वैदर्भिकाम् अल्लघनां वदन्ति
 लाटी तु सम्बोधन-शब्दभूम्ना ॥८॥

औड्री तु ईऔ बहुला निर्दिष्टा
 कैकेयिका वीप्सित-शब्द-भूम्ना ।
 समास-भूयिष्ठ-पदा तु गौडो
 डकार-भूम्ना किल कौन्तली स्यात् ॥९॥

एकारभूम्ना निरवावि पाण्डो
 स्यात् सैप्पली(?) संयुत-वर्ण-भूम्ना ।
 कलिङ्गजा हिं-खचिताभिर्भूम्ना
 प्राच्या तु १सो-षट्-पदावलम्बा ॥१०॥

आभीरिका प्रायिक-भट्टकादि
 कार्णाटिका रेफ-विपर्ययेण ।
 देशी पदान्येव तु मध्यदेश्या
 स्याद् गौर्जरी संस्कृत-शब्दभूम्ना ॥११॥

स्याद् द्राविडो लस्य विपर्ययेण
 पाश्चात्यजा स्याद् र-ल-पर्ययेण ।
 धैतालिकी नाम त-कारभूम्ना
 काञ्ची तु ए-ओ-बहुलोपदिष्ट्या ॥१२॥

परेऽप्यपभ्रंशभिदास्ति तत्तद्-
 देशीयभाषा-पदसंप्रयोगात् ।
 न सा विशेषाद् इह संप्रदिष्टा
 भेदो यदस्यामतिदुर्निरूप्यः ॥१३॥

इति प्राकृतशासने प्राचडाद्यपभ्रंशस्तबकः ॥

[तृतीयस्तबके पैशाचिक-विधानम्]

पैशाचिकानि द्विविधानि शुद्ध-
 संकीर्णभेदेन त्वथोदितानि^१ ।
^२तत्त्वादिमं ^३सप्तकमत्र शुद्धं
 संकीर्णमन्यत् ^४चतुष्कमाहुः ॥१॥

कैकेय-पैशाचमथोच्यतेऽस्य
 सिद्धिः स्मृता संस्कृत-शौरसेन्योः ।
 सर्वत्र वर्गे प्रथम-द्वितीयौ
 त्रि-तुर्ययोरत्र नियोजनीयौ ॥२॥

(११) १ g. पराब्धः २ m. दुर्निरूपः. g. दुर्निपः (दुर्निरूपः). (१) १ mss. लवो (g. लवो),
 ३ g. तत्त्वादिमं. ४ m. सप्तकमत्र, ४ g. चतुष्कमाहुः. (१) १ m. शौरसेन्योः.

दन्त्योऽत्र सः स्यात् शषयोष्ट-वर्ग्य-

^१णस्यापि दन्त्यः कथितो न-कारः ।

भार्यादिषु र्यस्य रिभः सनध्व

ज्ञानादिषु ङस्य निरूपणीयः ॥३॥

रत्नादिके युक्तविकर्णमाह

गृहे किहं तद्वद् इवे ^१पिधं च ।

कष्टे तथा षस्य सटः पृथिव्यां

निपात्यते [वे]^२ पृथुमीति^३ रूपम् ॥४॥

हितपकं हृदये प्रथमे पुनः

^१पृथुममिच्छति विस्मयसूक्ष्मयोः ।

^२पिसुमभं ^३सुखमं क्वचिदर्थकं

कुपचि पक्ष्मपदे ^४पखमं मतम् ॥५॥

कार्यं कष्टं ^१तूनं आदिश्यते तवः^२

^३ण्य-ज्ञ-न्यानां ज्ञो भवेन्नित्यमत्र ।

राज्ञो राचिष्टा-ङसि-ङस्-^४ङिषु स्यात्

तस्मिन् रज्ज्ना राचिना चैवमन्यत् ॥६॥

पेशाचिकं यत् किल शौरसेनं

तस्मिन् ष-सोः स्यात् प्रथमः श-कारः ।

सर्वत्र रेफस्य ल-कार एव

शकः^१ तस्य कौत्सेयक-राक्षसादौ ॥७॥

^१भहुनि बुधैर्मतमधुना

भवति पिभं तिपि^२ पिबतेः ।

कृत-मृतयोः कड-मड-वद्

गतं उदितं गड मानवेः ॥८॥

(३) १ mss. नस्यापि (णस्यापि). (४) १ g. पिबन्, २ em. by g. ३. mss. पृथुमीति (g. पृथुमीति). (५) १ g. प्रसुममि. २ mss. विष्मयसू. (g. पिसुममि). ३ m. पखम. (६) ४. g. प्रखमं १ mss. तून. २ mss. त्तः. ३ g. ङिषुष्यात्. m. ङिषुष्यात्. (७) १ g. शका, (८) १ mss. षच पि (g. षचिपि). २ mss. पिबति (ति) पि.

मतं ^१भारिआ-र्यादिकं पूर्वतुल्यं
 तथा त्वत्थि आदौ पुनस् त्वस्य यद्वत् ।
 इह ^२स्था-विकारे द्व-कारस्य च णः
 स्थिते ^३ तु त्विअं ^४श्चिण्ठदीत्यादि बोध्यम् ॥६॥

निन्दादिके स्याद् अत ई शिआली ^४
 अन्यत्र एदेव [पले मनुञ्ज] ^२ ।
 अमश्च वा ए कथयन्ति गामे
 गामं [तु वा] ^३ केकयवत् प्रयोज्यम् ॥१०॥

र-लोः पुनः ^१पर्ययत्वे वदन्ति
 पाञ्चाल-पैशाचिकमत्र तज्ज्ञाः ।
 तद् गौड-पैशाचिकमिष्यते [तु] ^२
 स्यातां र-लौ रस्य च लस्य च द्वौ ॥११॥

मतं मागधं नाम पैशाचिकं तु
 यदा मागधानां प्रजायेत ^१ भाषा ।
 अथ वाचडं नाम पैशाचिकं तत्
 पदानां यदा संस्कृतैर्मिश्रणा स्यात् ॥१२॥

जज्ञे श-भेदादपरं च पैशा-
 चिकं भवेत्तत् किल सूक्ष्म-भेदम् ।
 गूडेक्षु-माधुर्यवदस्य तावन्
 न विद्यते निर्वचनाय शक्तिः ॥१३॥

संकीर्ण-^१पैशाचिकमत्र शुद्धा-
 शुद्धप्रभेदात् प्रथमं द्विभेदम् ।
 शुद्धं ^२ तु भाषा पदशुद्धभेदाद्
 द्विधा विभक्तं कवयो वदन्ति ॥१४॥

(६) १ mss. भारियादिकं. २ mss. स्थाविकारे. ३ किङ्. ४ g. यिआस्कीरि...वीर.
 (१०) १ mss. सिआली. २ mss. इलिसङ्गने. ३. g. em. न वा for the om. syllables.
 (११) १ mss. प्रत्ययते. २ mss. om. तु. (१२) १ mss. अजायते. (१४) १ mss. पैशाचिकमायुद्धो
 युद्धे (m. ०मा x x युद्ध) प्रभेदात्. २ g. शुद्धा.

द्विविधं पदशुद्धमिष्यते

मतमेकं पुनरर्द्धशुद्धकम् ।

^१अपरं तु निरुच्यते चतु-

ष्पद-शुद्धं तदिदं विविच्यते ॥१५॥

^१यद्येकभाषामयमर्द्धमन्य-

भाषामयं चापरमर्द्धशुद्धम् ।

चतुर्षु पादेषु ^१यदा चतस्रो

भाषाश्चतुष्पाद-विशुद्धमेतत् ॥१६॥

तिल-तण्डुलवद्यदा तु भाषाः

प्रविशन्तीह बहुप्रकार उक्ताः ।

^१तदशुद्धमुदाहृतं तु काव्यं

तदिह ^२त्वस्य च [कारितं] क्रमेण ॥१७॥

यथा मम—

^१कमला-काम-[सं]लोल-काम-कला-कुल-कोमलालिकाः ।

कलिकाल-काल-कलिलं मुञ्च[ता]मु मोहकल्लोलम् ॥१८॥

अत्र पाञ्चाल-पैशाचिकावित्ताः संस्कृताः [शब्दाः] । सर्वा एव पञ्चपञ्चाशद्
भाषाः । संकीर्णः शौरसेनीसंस्कृतयोः संकरो यथा मालती-माधवे (६।१०)—

^१सरले साहस रागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भं ।

विरसं ^२विरहायासं सोढुं ^३तव चित्तमसहं मे ॥१९॥

^४एवं भाषाद्वयसंकरो द्रष्टव्यः । तच्च अर्द्धशुद्धं यथा—

भावेण ^१विरह-सिंहिणो मणीसु सअणे फुडिअ-पडिणसु ।

कण्ठे केवलसूत्रं ^२विरहिण्याः कालपाश इव ॥२०॥

(१५) १ g. यपरन्तु. m. indistinct. (१६) १ ०भाषामयमर्द्धं (g. नर्द्धं). २ g. सदातेस्त्रीभाषा०

(१७) १ ०मुदाहृतानि काव्यं. २ g. स्वस्य. (१८) १ mss. कमलाकर्म लोलाकामकला कालरोम-
जालीका । कलिकालकाल कलिलं मुञ्चामुमोहकल्लोलं । (१९) १ mss. साहसवाक्यं (g. सहस०).

२ mss. विरहायमिसो. ३ g. em. तव. ४ g. एवं भाषा हरशंकरो...तच्च अर्द्धशुद्धम् । यथा
(२०) १ mss. विरहं सिंहिणो मणीसुसअणेल्लुडिअपडिणसु. २ g. विरहिण्यासु.

यथा वा कस्यचित्—

¹[जयति जनताभिवाञ्छित-फल-प्रदः कल्प-पादपो गिरिशः]

जअइ ²मडमारुहन्ती गिरि-तणआ³ पणइ-कप्पलआ ॥२२॥

एवं लक्ष्म⁴ दृष्ट्या सर्वासां भाषाणां संकरो द्रष्टव्यः ।

इति प्राकृतकल्पतरौ पञ्चदशकुसुमैस्तृतीयशाखा निरुक्ता ॥

इति श्रीराम-तर्कवागीश-भट्टाचार्य-विरचितः सप्तपञ्चाशत्-त्रिशती-विनिर्मित-
शाखा-त्रयेण फलवान् [प्राकृत]कल्पतरुः सम्पूर्णः⁵ ॥

१(२) 1 This hemistich is from the *Sarasvatī-kāṇṭhābharaṇa* (II. ii. 9).

See Grierson's notes on 21. 2 g. सतमा. 3 g. गिरितणहा. 4 g. em. लक्ष्य for लक्ष्म.

5 The following stanzas occur at the end of the mss. :

आधिर्भवेद्यस्य कलस्करेत्वा (कलस्य नत्वा ?) दौ स्वादु (?) काव्यध गि. ल बोद्धुं ।

तस्यैव तुष्टेः फलवान् सुपथारोपितः कल्पः कस्मिंशाखाः ॥

ननस्य लब्धोदर-पादपज्ञं दन्तासभूषणमिति शकाब्दे ।

श्रीकृष्णरामोऽभ्यलिखत् प्रयत्नात् विशाखिनं प्राकृतकल्पवृक्षम् ॥

But the last line does not occur in the India Office Ms.

RĀMA-ŚARMAN'S

PRĀKṚTA-KALPATARU

TRANSLATION

I. i. Vowels

1. The first *a* of the words of the *saṃṛddhi* group, is optionally lengthened. What are they ? [They are :] *saṃṛddhi*, *prakāṭa*, *prasiddhi*, *abhijāti*, *manasrinī*, *sadykṣa*, *pratisiddhi*.

Notes : See Vr. I. 2 ; Mk. I. 3. Such a lengthening of *a* in the first syllable, occurs also in Pali (Geiger § 24) and the Asokan Pkt.

2. Others [add to this list] *prasupta* and *pratipad*, while some [add also] *sasya* and *aśva*. [For the latter two the lengthening of *a* is] compulsory before a single consonant. The first *a* of words like *īṣad*, *aṅgāra*, *mṛlaṅga*, *pakra*, *svapna*, and *vetasa* etc. become *i*.

Notes : See Vr. I. 2-3 ; Mk. I. 3-4. The change of *a* into *ā* in the Pkt. of *aśva* and *sasya*, is called Compensatory Lengthening. It occurs sporadically also in Pali (Geiger § 6). The change of *a* into *i*, occurs also in Pali (Geiger § 19) and early inscriptions including that of Asoka.

3. In words such as *paryanta*, *śayyā*, *utkara*, *vallī*, *vallarī*, *āścarya* and *saundarya* etc., [the first *a*] becomes *e*. *Trayodaśa* is also included in this (i.e. the foregoing list of words). In other cases [the change of *a* into *e*] may be learnt from the usage.

Notes : See Vr. I. 5 ; Mk. I. 7. The change of *a* into *e* as in *paryanta* occurs in Pali (Geiger, § 27. 5) and the Asokan Pkt. too. *Sejjā* probably comes from **sedyū* < **sadyū* from the root *sad*, to sit, to lie down. Skt. *śayyā* too seems to go back to Mg. **śajjū* < **sadyū* ; cf. *jyotis* from **dyotis*.

4. The first *a* of *valara* and *lavāṇa* with syllables *da* and *va* respectively, becomes *o*. But in combination with the syllable *yū* of *mayūra* and *mayūkha*, the [first] *a* [in these words], is optionally changed into *o*.

Notes : See Vr. I. 6-8 ; Mk. I. 8, 9, 11. *ava* in *lavāṇa*, becomes *o* in Pali too (Geiger § 26. 2) and *ay* in *mayūra* becomes *a* and gets contracted with *ū* in Pali too (Geiger § 27. 8).

5. In words *caturthī* and *caturdaśī*, the [first] *a* and the syllable *tu* combine into *o* [optionally]. In words of the *padma* group, the [first] *a* becomes always *o* when there is no anaptyxis. The [syllable] *nir* of the word *nirjharā* becomes *o* optionally.

Notes : See Vr. I. 9 ; Mk. I. 12.

6-7. The first *a* of *arpita*, *svasti*, *vahitra*, and *pakṣma* optionally becomes *o*, and in case of *araṇya* it drops. The *ā* of the *yathā* group, is optionally changed into *a*. These are *yathā*, *tathā*, *cāmara*, *tālarṇata*, *prastāra*, *mārjāra*, *kumārīkā*, *prahāra*, *hālāhala*, *hālīka*, *ulkhāta*, *dācāyui*, *marāla*, *tāla*, *saṁsthāpita*, *prākṛta*, *cāṭu*, *tāna*.

Notes : See Vr. I. 4, 10 ; Mk. I. 6, 13.

8. The *ā* of the *sadā* group, i. e. *sadā*, *yadā* and *tadā*, always becomes *i*, but in case of the first *ā* of *śālmālī* and *mātrā* this change is optional. The *i* of the words of the *piṇḍa* group i. e. *piṇḍa*, *viṣṇu*, *dharmilla*, *śindūra*, and *bindu*, becomes optionally *e*.

Notes : See Vr. I. 11, 12 ; Mk. I. 14, 15. The forms *sai*, *jai* and *tai* probably go back respectively to forms *sadi, *yadi* and *tadi.

9. *I* of *haritṛā*, *pṛthivī*, *pathi*, and of the syllable *ti* of the word *iti* in the beginning of a word, is always changed into *a*. *I* becomes *u* in *ikṣu*, *pravāsin*, and *vṛścika*, and into *u* and *o* in *dvi* when it is preceded by the root *kṛ*.

Notes : See Vr. I. 13-16 ; Mk. I. 16-19.

10. *I* of *siṃha*, *jihvā*, *niścāsa* and *viśvāsa* becomes *ī* ; in *āpīḍa*, *nīḍa*, *idṛśa* and *kīdṛśa*, *i* becomes *e*, but in case of *pīṭha* this change of *ī* to *e*, is optional.

Notes : See Vr. I. 17, 19 ; Mk. I. 20, 23 ; IV. 5.

11. *Ī* of the words of *gabhīra* group, i. e. *gabhīra*, *vyāḍika*, *tadānim*, *idānim*, *atika*, *dvitīya*, *trītiya*, *karīṣa*, *grhīta* and *pāṇiya*, becomes *i* optionally.

Notes : See Vr. I. 18 ; Mk. I. 21. Such a reduction of vowels, occurs in Pali also (Geiger, § 23).

12. The *u* of the words of *puṣkara* group i.e. *puṣkara*, *pustaka*, *lubdhaka*, *muktā*, *kuttīma*, *tuṇḍa* and *muṇḍa* becomes *o*; others add *kuṇḍa* and *ruṇḍa* to this group.

Notes : See Vr. I. 20 ; Mk. I. 24. Such a change occurs in Pali also (Geiger § 10. 2).

13. The first *u* of the words of *mukṇa* group becomes *a*. This rule is optional in case of *yulhiṣṭhira*. In *udūkkhala*, *u* together with the syllable *du* optionally becomes *o*, and the syllable *ru* of *puruṣa* always becomes *ri*.

Notes : See Vr. I. 21, 22, 23 ; Mk. I. 26, 25, 28. *Puruṣa* becomes *purisa* in Pali too (Geiger, § 29). The comm. seems to include in the gaṇa the word *agaru* instead of *guru*, and leaves out *saukumūrya* and *upari* (see Bhāmaha on Vr. I. 22). *Udukkhalam* ascribed to Vr. (I. 21) does not occur in Cowell's ed. which reads in its place *uluhalam* (v.l. *udukhalam*). Our commentator seems to interpret Vr. in a manner different from that of Bhāmaha and Vasantarāja. See Nitti. p. 7.

14. In *malhūka*, *ū* becomes always *u*, but in *nūpura*, *e* is prescribed by the sages in place of *ū*. And in case of *tāmbūla* it becomes *o*; the *ṛ* when it is alone, (i. e. not preceded by a consonant) becomes *ri*, otherwise it becomes *a*.

Notes : See Vr. I. 24, 26, 27, 30 ; Mk. I. 30, 32, 24, 33, 36. The metre of the first two feet seems to be irregular (Nitti, p. 7). *Madhukeṣu* is probably a wrong reading for *madhuke tu*.

15-16. But in case of certain words such as *tādṛṣi*, *yādṛṣi* *ṛ* preceded by a consonant, is changed into *ri*. But *ṛ* becomes *i* in case of the words of *ṛṣi* group, i.e. *ṛṣi*, *kṛpā*, *dṛṣti*, *mṛgāṅka*, *grdhra*, *śṛṅgāra*, *bhr̥ṅgāra*, *śṛgāla*, *bhr̥ṅga*, *kṛpāṇa* *gr̥ṣṭi*, *pr̥thula*, *kṛṣi*, *kṛti*, *vṛṣa*, *vṛṁhita*, *kṛta*, *akṛta*, *vṛścika*, *sṛṣṭi* and *kṛtyā*.

Notes : See Vr. I. 28, 31 ; Mk. I. 37, 34.

17-18. Others add to this *hr̥ṣṭi*, *saṃṛdhi* and *prakṛti* also. But in case of words of the *ṛtu* group, the change of *ṛ* to *u* is compulsory. This group includes *ṛtu*, *mṛdaṅga* *nibhṛta*, *pravṛtti*, *prāvṛt*, *mṛṇāla*, *pr̥thivi*, *mṛta*, *vṛttānta*, *vṛndāvana*, *saṃvṛta*, *jāmāṭṛka*, *bhr̥āṭṛka*, *māṭṛka* and *prābhṛta*. In case of *vṛkṣa*, *vṛ* is changed optionally into *ru*.

Note : See Vr. I. 28, 29 ; Mk. I. 35, 38. *ḥ* has the same development in Pali too (Geiger § 12). See Vr. I. 32 ; Mk. I. 32. Nitti has misunderstood *ḥṣṭi* etc., for *vāṇye* merely indicates that the group is an *ākṣṛī-gaṇa*, i.e. it may include words according to the good usage ; see the comm. on it.

19-20. *Ḥ* preceded by a consonant, is changed into *ili* while a simple *ḥ* (not so preceded) becomes *li*. The *e* of *vedanā* and *devanā*, becomes *i*. That *ai* always becomes *e*, has been said by the wise. But in case of the words of the *daitya* group, *ai* always becomes *ai*. The *daitya* group includes, *daitya*, *vaitālika*, *kaitara*, *vaiśākha*, *vaiśākha*, *kairava*, *vairāgya*, *vaidēśyaka*, *vaiśika*, *svaira* and *vaira*.

Notes : See Vr. I. 33-36 ; Mk. I. 39-43.

21. The change of *ai* into *ai* is optional in case of *daiva*, *bhairava*, *vaiḥya*, *vaita*, *kailāsa* and *vaitya*. *Ai* becomes *i* in *saindhava* as well as in *naiyogika*.

Notes : See Vr. I. 37-38 ; Mk. I. 44-45.

22-24. In the word *dhairya*, *ai* becomes *i* ; in *prakosṭha*, *o* becomes *a*, and *k* changes into *c*. *Au* always becomes *o*, except in words of the *saundarya* group, where it is always changed into *u*. The *saundarya* group includes *saundarya*, *daurārika*, *pausa*, *śaundā*, *kauśeya*, *kauśeyaka*, *śaundika*. In words of the *paura* group, *au* becomes *āu* ; but in case of *gaurava*, it may be either *āu* or *ā*. The *paura* group includes *paura*, *paurusa*, *gandā*, *mauna*, *aurityaka*, *kṣaurita*, *kauśala*, *mauli* and *kauravaka*.

Notes : See Vr. I. 39-41, 44, 42-43 ; Mk. I. 46-48, 52, 49, 51.

Here ends the [first] Poṣy on Vowels, consisting of twenty-four flowers, of the Wishing-tree, in the Instruction of Prakrit.

1. ii. Simple Consonants

1. Simple intervocal *c, j, k, g, t, d, p, y, and r*, are dropped ; so does *m* of *yamunā*. [But] in some cases they are retained.

Notes : See Vr. II. 1, 2 ; Mk. II. 1, 2. The commentator's dictum (*asti sthitir-yatra* etc.) seems to be a quotation from a versified Pkt. grammar now lost.

2-3. In the word *marakata* as well as *madajala*, *k* changes into *g*. The rule about dropping [simple consonants] extends thus far ; *y* becomes *j* optionally in *uttarīya*, *-anīya*, and *dvītiya* ; and [the words with] *t*, always change it to *d*, and so also does *t* of *patākā*, *prati-* and *retasa*, but *t* of *prati-* in words of *pratiñā* group, drops.

Notes : See Vr. II. 8, 17, Mk. II. 4, 16, 18, 10 ; Vr. does not mention *marakata* and *madajala*. Nitti's reconstruction of the stanzas is different.

4. *Ṭh* always changes into *dh* ; so does *t* of words such as, *śakata*, *śatā* and *kaiṭabha*. *Ṭh* of *prathama* and *śīthila* always becomes *dh*. The learned say that *dh* of *auṣadha* and *nīṣadha* too always changes into *dh*.

Notes : See Vr. II. 21, 28, 24 ; Mk. II. 21, 19, 27.

5-6. In *garbhita* even when the word does not relate to a woman, *t* becomes *ṇ* ; *t* of *airāvata* also undergoes the same change. *T* of the words of *kirāta* group becomes *d*. This group includes *kirāta*, *sampaul*, *rajata*, *ṛtu*, *tāta*, *susaṅgata*, *samprati*, *saṃskṛta*, *susaṃyata*, *saṃṛti*, *nivṛti*, *sāmprata*, *kata* and *āgata*. More such words may be gathered from the usage.

Notes : See Vr. II. 10, 11, 7 ; Mk. II. 11, 7. The word *garbhita* has been wrongly written in the mss. as *garvita*. But as on several occasions they confuse between *va* and *bh*, this word has been emended. See v.l. on I. 18 ; V. 10 etc. The first pāda has one hypermetric syllable. RT's *kirātādi* gaṇa is Vr's *ṛtvādi*.

7. *B* of *kabandha* changes into *p* or *m*, *p* changes into *v*, and so does *bh* of *kaiṭabha*. *K* of *śikara* as well as *ph* [in general] becomes *bh*, but in case of *śephālikā* this change is optional.

Notes : See Vr. II. 19, 29, 5, 25 ; Mk. II. 17, 14, 28, 5, 24. According the comm. the change of *p* into *v* is optional. This view is available in the text when the present rule is taken together with II. 1 above, about the general disappearance of *p*. Cf. Nitti.

8. *K* of *candrikā* changes into *m* ; so does *p* of *āpīḍa*. And *d* of *gaḍḡaḍa* as well as of *daśa* in numerals more than ten, becomes *r*.

Notes : See Vr. II. 6, 16, 13, 14 ; Mk. II. 5, 15, 13.

9. *D* of *kadambaka*, *dohadaka* and *pradīpta* becomes *L*. In words of the *haridrā* group *r* optionally becomes *L*. *Ṭh* of *āṅkoṭhaka* is changed into *ll*. And *ś* and *ṣ* always become *s*.

Notes : See Vr. II. 12, 30, 25, 43 ; Mk. II. 12, 29, 22, 44.

10. [The *haridrā* group includes] *haridrā*, *pariḡha*, *āṅgāra*, *sukumāra*, *yudhiṣṭhira*, *karaṇa*, *kirāta*, *caraṇa*, *mukhara*, and *āṅgurī*.

Notes : See Vr. II. 30 ; Mk. as in 9.

11. *Kh*, *th*, *gh*, *dh* and *bh* always become *h* ; *ś* of *daśa* and such other words also changes into *h*. The change of aspirates does not take place when they are preceded by an anusvāra, or in words like *atharvan*, *adharmā*, *adhamā*, etc.

Notes : See Vr. II. 27, 44 ; Mk. II. 25, 45.

12. In *vasati* and *bharata*, *t* always changes into *h* ; the same change occurs for *k* in *cikura* and *nikāṣa*, *nikāṭa*, *rikāṭa* and *sphaṭika* as well. The *ph* of *śephālikā* also becomes *h*.

Notes : See Vr. II. 9, 4 ; Mk. II. 9, 6.

13. *Y* of *chāyā* meaning 'beauty' as well as *ś* of *daśa* in proper names, will change into *h*. *S* of *divasa* will be optionally *h*, and *ṣ* of *śnuṣā* will become *h* preceded by *ṇ* i. e. *ṇha*.

Notes : See Vr. II. 18, 45, 47 ; Mk. II. 48, 46, 47.

14. Initial *y* becomes *j*, and *n* is always changed into *ṇ*, but *y* of *yasṭi*, becomes *L*, *k* of *kubja* meaning a 'hunchback', will change into *kh*, and *k* of *kirāta* in the sense of *mleccha*, becomes *c*.

Notes : See Vr. II. 31, 43, 32, 34, 33 ; Mk. II. 30, 31, 33, 32.

15. Some say that *l* of *lāṅgulaka*, *lohala* and *lāṅgulaka* always becomes *n*. Sibilants in *śāraka*, *ṣat* and *saptaparna* change into *ch* while, [*d*] of *daṇḍa*, *dolā* and *daṣṭa* becomes *d*.

Notes : See Vr. II. 40, 41, 35 ; Mk. II. 39, 40, 34-35. Cowell in his edition of Vr. wrongly reads *lohala* (made of iron) as *lāhala*, though his mss. DE give the correct form. This incorrect form appears in the current edition of Hc.'s grammar too. Mk. (comm. on II. 39) however reads this correctly.

16. In *manmatha* *m* becomes *v* ; *p* of words of *paraṣa* group will change into *ph*. *V* of *risina* becomes *bh*. *V* (lit. in the sound before the conjunct consonant) will always be *bh* in *viḥṇalo*, and when *i* stands before a conjunct consonant it will be changed into *v*.

Notes : See Vr. II. 39, 38 ; Mk. II. 38, 36, 37. For *paraṣa* becoming *pharusa* in Pkt. see NŚ. XVIII. 15. According to Vr. (III. 47.) *viḥṇala* becomes *vebbhalo* and not *bhembbhalo* as RT. says. See Pischel. § 209. Mk. ignores this latter form, but does not mention Vr.'s *vebbhalo* either.

Here ends the second Posy consisting of sixteen flowers, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit.

I. iii. Conjunct Consonants

1. *N*, *m* and *y*, when they are the second element (lit. below), and *r*, *l*, and *ṛ*, when they are either the first or the second element, and *k*, *g*, *d*, *p* when they are the first element of a conjunct consonant, disappear, and so do *ś*, *ṣ*, and *ñ* of *sarvajña* and *manojña*.

Notes : See Vr. III. 1, 2, 3, 5 ; Mk. III. 2, 3, 1, 5.

2. From *śmaśru* and *śmaśāna* the first *ś* drops and so does *s* of *smara* and *smara*. And *m* drops from *ghasmara* and *h* from *madhyāhṇaka* ; but from *viḥṇala*, *h* drops optionally. *ṛ* may drop from *dr*, and *pu* always drops from *vanaspati*.

Notes : See Vr. III. 6, 7, 47, 4 ; Mk. III. 7, 8, 63, 4.

3. *Mṛdutra* in the sense of 'a flower', will have [ta changed into] *k* [after the elision of *r*]. The *st* of *stambha* change into *kh*, and so do *śk*, *sk* and *kṣ*. *Sph* of *sphoṭaka* always changes into *kh*, and *sthānu* not in the sense of Śiva, will have its *sth* changed [to *kh*].

Notes : See Vr. III. 14, 16, 29, 15 ; Pu. III. 6 ; Mk. III. 39, 17, 87, 18-19. *khambho* > Beng. *khām* (post) and *khandho* > Beng. dialectal. *kūndh* (shoulder).

4. This change [of *śk* and *sk* into *kh*] does not take place in words like *nīṣkampa*, *turuṣka*, *mūṣka*, *namaskṛtya*, *samskṛta*, *taskara* etc. *Tr* and *ty* become *c*, but this change does not always occur, e.g. in words of the *caitya* group and in case of *saṭvara* and *gaṭvara* etc.

Notes : See Vr. III. 27 ; Pu. III. 2 ; Mk. III. 38, 39, 31, 32.

5. *Ch* has been prescribed [as a substitute] for [*thy*] except in case of *ālithya*, and [*ch* is also, to be substituted] for *śc*, *ts* and *ps* as well. In words of *lakṣmī* group as well as in *spṛhā*, *utsrva* and *utsuka* the conjunct consonants will change into *ch*.

Notes : See Vr. III. 27, 40, 42 ; Pu. III. 2, 14 ; Mk. III. 31, 53, 54 ; *micchā* > Beng. *michā* ; *racchū*, *lacchū > Beng. *lāch, *nāch* ('front' as in *nāch-duār*, front door).

6. *Lakṣmī*, *sadṛkṣa*, *maṣṭikā*, etc., *utkṣipta*, *rakṣa* and *akṣa* are included [in this group]. This rule is optional in case of *kṣaṇa*, *kṣamā*, *akṣi* and *vrkṣa*.

Notes : See Vr. III. 39, 31 ; Pu. III. 7, 8 ; Mk. III. 41, 40, 42 ; *macchīā* > Beng. *māchī*.

7. *Dy* and *ry* are regularly changed into *j* ; such a change will be available in *śayyā* and *abhimanyu*. *Jh* is prescribed for *dhy* and *hy*, and also [for *kṣ*] in *prakṣarita*. And *t* is prescribed for *tt* in *mṛttikā* and *pattana*.

Notes : See Vr. II. 27, 28, 23 ; Pu. III. 3, 4 ; Mk. III. 31, 20, 33, 28 ; *vejjo* > Beng. *vej* (a surname) ; *sejju* > Beng. *šej*, *miṭṭhā* > Hindi *miṭṭi*.

8-9. *T* is used for *rt* in words other than those included in the *dhūrta* group. The wise prescribe *ṭh* for *ṣṭ*. The *dhūrta* group is as follows : *dhūrta*, *mūrta*, *ārta*, *muhūrta*, *vārtā*,

saṃvarta, *saṃkīrtana*, *vartikā*, *āvarta*, *kīrti*, *vartamāna*, *pūrti*, *vartika*(?), *kartarī*. *Vṛnta* will have its *t* as *t̥*, and *ṭh* will occur in *asthin*, and *bhinlipāla* will take *ḍ* [for its *ḍ*].

Notes : See Vr. III. 24, 22, Mk. III. 27, 13. Vr. III. 45, 46 ; Mk. III. 65, 16 ; *aṭṭhi* > Bengali *āṭhi* (seed).

10. *ḍ* is substituted for *rd* in words like *garta*, *saṃmarda*, *gardabha*, *vitardi*, *vicchardi*, *kapardaka*, and *ḍh* is prescribed for *rdh* and *gdh* in words other than *snigdha*, *govardhana* and *nirdhana* etc.

Notes : See Vr. III. 26, 25, 12, 3 ; Pu. III. 5 ; Mk. III. 29, 30, 35. *Viaḍḍha* probably gives rise to Bengali *veṇṇū* (obstinate).

11. *ñc* of words *pañcāsūt* and *pañcadāśa* as well as *mn*, *ny* and *jñ* change into *ṇ*. So does *hn* of *cikṇa* ; *st* becomes *ṭh* except in *stamba*. *P* or *t* is substituted [for *tm*] in *ātman*.

Notes : See Vr. III. 2, 44, 33, 34, 13, 48 ; Pu. III. 16, 18 ; Mk. III. 57, 47, 16, 61. *Sanṇā* > OB. *sāṇa* (hint) ; *haṭṭho* > NIA. *hāth*, *hāt* (hand).

12. In words *māhātmya* and *tālātmya* one always substitutes *p* [for *tm*], and the same is substituted for *tm* in *kuṭmīla* also. *Sp* and *sph* become *ph*, but in the place *sp* sometimes *si* occurs. *Bh* replaces [*hr*] in *gojihvikā* and *gahvara*.

Notes : See Vr. III. 48, 35, 36 ; Pu. III. 12 ; Mk. III. 60, 61, 48, 50, 62.

13. There occurs *r* for *ry* in *tūrya*, *paryantaka*, *dhairya*, *śaṭīrya*, *āścarya*, *saundarya*, etc. The learned think that this rule is optional in case of *sūrya*, while in words of the *caurya* group *rya* always becomes *ria*.

Notes : See Vr. III. 8, 19, 20 ; Mk. III. 21, 22.

14. [The *caurya* group includes] *cauryam*, *śauryam*, *vīryam*, and *āścaryam* also is included by some in this group. In *paryasta*, *paryāṇaka* and *saukumārya*, *ry* becomes *l*, but the change in *paryāṇaka* is optional.

Notes : See Vr. III. 20, 21 ; Mk. III. 23, 24, *Pallāṅka* > Beng *pālāṅ* (cushioned bed).

15. In place of *hvo*, and in words like *vāṣpa*, *kārṣāpaṇaka* and *kuṣmāṇḍaka* in the feminine gender, *h* occurs. The conjunct

consonant *sm*, *sn* and *kṣm* change themselves into *mh*, and *ṣn*, *sn*, and *kṣṇ* become *ṇh*.

Notes : See Vr. III. 39, 32, 33 ; Pu. III. 10, 11 ; Mk. III. 52, 46, 45, 11, 13, 66. *kāhāvano* > Beng. *kāhan* (an aggregate of eighty articles such as cowris) ; *Kaṇha* > *Kāṇa* (Kṛṣṇa).

16. First elements of the conjunct consonants occurring in *ślāghā*, *kṣmā*, *sāringa* and *ratna* are separated by the vowel *a*, and this kind of change in *Kṛṣṇa* is optional. This rule extends till the word *dvāra* (in 19).

Notes : See Vr. III. 59, 60, 63, 61 ; Pu. III. 30, 27 ; Mk. III. 77, 92, 78.

17. The separating vowel is always *i* in case of *śrī*, *hrī*, *klānta*, *kleśa*, *mlāna*, *śrapna*, *arha*, *varṣa*, *sparśa*, *garha*, *harṣa*.

Notes : See Vr. III. 62 ; Pu. III. 28, 29 ; Mk. III. 77, 80, 81, 82.

18. In case of words of *bhāryā* group the anaptyxis of conjunct consonants, is optional. In case of *daśārha*, *h* is dropped. Anaptyxis sometimes does not occur in case of [the compound] *varṣā-rajanī-mukhaṃ*. In *sneha* the separating vowel is either *i* or *a*. The same is the case in *suāna*. In the word *varhi* the separating vowel is *i*, or there is no separation [at all].

Notes : See Vr. III. 64 ; Pu. III. 31 ; Mk. III. 107, 87, 90, 89, 85.

19. The separating vowel in *jyā* is *i*, and in *padma* it is *u*, and is optional, and in words of *tanvī* group the separating vowel is *u*, and such is the case in *Kaśmīra*, *reśman*, *smara*, *ghasmara* etc. In the word *dvāra* either there is the separating vowel *u*, or *d* or *r* drops.

Notes : See Vr. III. 66, 65 ; Pu. III. 32 ; Mk. III. 93, 94, 96.

Here ends the [third] Poṣy on Conjunct Consonants consisting of nineteen flowers, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit.

I. iv. Doubling of Consonants.

1. Stops which remain after the elision of an element of conjunct consonants as well as stops which remain under the rule relating to conjunct consonants beginning with *k* etc., will be doubled. But in case of words of the *nāḍa* group, the consonants may be optionally doubled, and the same is the case with the second element of a compound word and with words of the *serā* group.

Notes : See Vr. III. 50, 52 ; Pu. III. 21, 23 ; Mk. III. 69, 71, 76, 75.

2. Words of the *serā* group are as follows : *serā*, *īśvara*, *puṣya*, *eka*, *viśvāsa*, *pakka*, *āśīva*, *duḥkhita*, *trailokya*, *daiva*, *āśvaka*, *karṇikāra*, *sasya*, *kantūhala*.

Note : See Pu. III. 22 ; Vr. and Mk. As in 1.

3. Prakrit grammars on the basis of some examples, prescribe also the doubling of the first letter of a word preceded by another word. But the doubling does not take place in case of *r* and *h*, and after an anusvāra and in the substitute of the root *jñā*.

Notes : See Vr. III. 54, 55, 56 ; Mk. III. 73, 74 ; *sassa* < Beng. *śāś* (kernel),

4. When an aspirated stop is doubled, its first element becomes a non-aspirate (lit. in the doubling second and the fourth of the group, the first part becomes the first and the third respectively).

Notes : See Vr. III. 51 ; Pu. III. 20 ; Mk. III. 70 ; *vuḍḍho* > Beng. *vuḷḷū*, Hindi. *vuḷḷhū*.

Here ends the [fourth] Poṣy on Doubling of Consonants, consisting of four flowers, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit.

1. v. Sandhi.

1. [They] say that the vowels [sometimes] drop or are modified. I shall speak here of their forms in the sandhi. Sometimes a short vowel takes the place of a long vowel and a long vowel that of a short one.

Notes : See Vr. IV. 1 ; Pu. IV. 1 ; Mk. IV. 1.

2. The learned say that vowels in syllables other than *ma* in *prathamā* becomes *u* alternately or simultaneously, and sometimes no change of vowels at all takes place. And they [also] say that sometimes *i* comes in the syllable *dhyā* of *madhyama* and in *pta* of *saptaparnā*.

Notes : See Mk. I. 5 ; Vr. (II. 28) does not know any form other than *paḥhamo* ; *majjhima* occurs in Pali.

3. The wise say that within words where *i* occurs before or after [any other vowel] it becomes *e* (lit. it becomes *gunated*). A long vowel including *e* or *o* before a conjunct consonant, is shortened.

Notes : See Vr. IV. 1 ; Mk. IV. 4. 2. The commentator says : *Vararucis tu dirghhūdiṣu vikalpayati, diggho diho, vaggho* (sic), *vāho*. This sūtra does not occur in Cowell's ed., but his ms. W. includes this. See his 2nd. ed. p. 97. Nitti has drawn attention to this fact. *Vaggho* in the commentator's quotation should be *vajjho*. The reading *vaho* of Cowell's ms. W. is corrupt. Nitti finds this stanza difficult because of its corrupt form.

4. The lengthening of the preceding vowel is compulsory in words like *utsuka* in which there is an elision from a conjunct consonant including *s* ; but in *nirutsuka* and the like, the same (i.e., the preceding vowel) remains, and in case of the word *punar* the *r* may remain.

Notes : The difficulty about this passage has been removed by restoring the correct reading. Cf. Nitti.

5. Except in cases of words like *durjana* the vowel of the prefix *duh* together with the visarga, becomes lengthened. And in Pkt. *duhūla* would be *duḷlaṃ*, *duālaṃ* or *duullaṃ*.

Notes : See Mk. I. 29, 31.

6. In Pkt. the word *rahīh*, they say, will be *rāhiraṃ*, and *rahī*. The visarga after *a*, in words such as *sarojaka* will become *o* optionally.

Note : See Mk. IV. 6.

7. There will always be *tī* in place of *itī* immediately after a word, but after an anusvāra an elision [of *i*] is desired. And the wise always desire *ri* in place of *api* immediately after a word ; but after an anusvāra it will be *pi*.

Notes : See Vr. I. 14 ; IV. 28, Pu. IV. 5, 3, 4. Mk. I. 17, VIII. 17. Vr. ignores the second part of this rule.

8. *Ū* may replace the prefix *upa*, and *o* may optionally be substituted for the prefixes *apa* and *ava*. And in the word *Mahāwāsṭra*, *r* and *h* may be transposed, and so may be *r* and *ṇ* in *Vārāṇasī*.

Notes : See Pu. IV. 22. Mk. IV. 33, 31, 56.

9. The same (transposition) of *r* and *ṇ* will take place in case of *kareṇu*, and in case of *ālāṇa*, *l*, and *ṇ* will be optionally transposed. *Lina* of the word *malina* will be optionally *ila*, and the *dakṣiṇa* may have *dakḥa* and *dāḥa* in place of *dakṣa*.

Notes : See Vr. IV. 28, 29, 31, Mk. IV. 55, 58, 63,

10. The word *gṛha* except when it is followed by *pati* becomes *ghara*. In *Bṛhaspati*, *b* and *h* will be changed into *bhaa*. In words like *Harīścandra*, *ṣ* is dropped, and in words indicating numerals *y* is dropped together with the letter which follows it.

Notes : See Vr. IV. 32, 30 ; Mk. IV. 61, 62, III. 10, IV. 8.

11. In the word *ulumbara*, *l* is optionally dropped, and the same is the case with *ja* in *bhājana* and with *y* in *kālāyasa* and *kīśalaya*. And *v* together with *a* following it, is dropped optionally in words like *yāvat*.

Notes : See Vr. IV. 2, 3 ; Mk. IV. 7, 12, 10, 9.

12. The final consonant is dropped. Feminine words ending in consonants except *vidyut* and *taḍit* have *ā* in place of the consonant lost. Feminine words ending in *r*, will have *rā* in its place, and the final consonant of *kṣudh* will be *ha*, and the final vowel

of *śarat*, *a*. The final of *diś* and *prāvṛṣ* will be *sa* and that of *apsaras* and *āyus* will be optionally *so*.

Notes : See Vr. IV. 6, 18, 7, 8 ; Pu. IV. 12-16 ; Mk. IV. 13, 14, 15, 16, 17.

13. Words such as *prāvṛṣ* and *śarat*, and words which end in either *n* or *s*, are masculine, while *nabhas*, *preman*, *śivas* and *dhanus* are neuter. *Guṇa* and *locana* may both be neuter and masculine, and *praśna* and *avṛta* are used in three genders.

Notes : See Vr. IV. 18, 19 ; Pu. IV. 18, 19 ; Mk. IV. 27, 30, 29.

14. *Akṣi*, *raśmi* and *prsthā* are optionally feminine while *Kaśmīra*, *sṛman*, *uṣman* and words ending in *man*, are always so. The anusvāra is dropped always in words such as *viṃśati*, and the vowel in these cases, is always lengthened.

Notes : See Vr. IV. 20, 16 ; Pu. IV. 20, 21 ; Mk. 29, 28.

15. In place of *m* at the end of a word, there is always an anusvāra, though before a vowel it may be retained ; but in case of words like *māṃsu* the elision of the anusvāra, is optional, while in *samṣkṛta* and *simha*, it is compulsory.

Notes : See Vr. IV. 16 ; Pu. IV. 2 ; Mk. IV. 21, 22, 25, 26. The commentator adds that this rule stands modified in metrical passages (*yatra kutrāpi ṛtta-bhaṅga-bhayāt kriyamāṇo bindur lopyo bhavati, yatra nāsti tatrāpi bhavati*).

16. An anusvāra will be substituted for *ṇ*, *ṇ̄*, *ṇ̅*, *ṇ̆* and *m* before consonants ; but in cases of words of the *sambhava* group the anusvāra before consonants included in [the *pratyāhāra*] *yay* (i. e. stops and sibilants) will be optionally changed into a nasal of the class of the consonant following it. In Pkt, *ṛ*, long *ṛ*, *ṝ*, long *ṝ*, *ai*, *au*, *ṇ*, *ṇ̄*, *ṣ*, *ṣ̄*, and visarga (*ḥ*) do not exist.

Notes : See Vr. IV. 14, 17 ; Pu. IV. 2 ; Mk. IV. 23, 24.

17. An anusvāra is inserted in the words of the *vakra* group i. e. *vakra*, *paśu*, *sparsana*, *darśana*, etc. Abstract nouns with *tā* take *dā* in its stead and for *tva*, *thanaṃ* is substituted. Sometimes *v* of *tva* is dropped [and *t* is doubled].

Notes : See Vr. IV. 15 ; Pu. III. 24 ; IV. 28 ; Mk. IV. 20, 34, 35.

18. The suffix *matup* is represented by *ālu*, *illa* and *vanta*, and *āla*, *ilta* and *manta* too are so used. These in all are six [to express *matup*]. The words like *hanumat* etc. will however be *haṇumā* etc., though some will have *haṇumanta* etc.

Notes : See Vr. IV. 25 ; Pu. IV. 29 ; Mk. IV. 42, 43.

19. Words such as *lajjāluka* etc., will take in feminine the suffix *in* ; but the form *mālārai* (*mālāvati*) is due to the Sanskritic tradition. The suffixes *alla* or *ella* are used pleonastically. Śākalya and Māṇḍavya however allow *ha* in such a case.

Notes : See Pu. IV. 30. Mk. IV. 45, 48, 49.

20. The word *kṣatra* forms its feminine with the suffix *inī*. Sometimes the suffix *la* is added to words *pīta*, *vidyut* and *harit*. Similarly *ra* is added to words of *sukha* group. In *vrnda*, *ra* is added to *da*.

Notes : See Vr. IV. 26 ; Mk. IV. 50, 54.

21. To indicate connexion the suffix *ima* or *illa* is used while the suffix *ulla* is used to indicate anything belonging to. The suffix *a* is used in the sense of contempt and pity. The two, *maram* and *maam* are used for the suffix *maya(t)*.

Notes : See Vr. IV. 25 ; Pu. IV. 31, 32 ; Mk. IV. 47, 46, 51 (comm.). The example of the *ka*, in contempt *caṇḍālo vollahao mama* (My wretched lover is a Caṇḍāla i.e. a person as cruel) seems to be a quotation.

22. The ancients prescribe *avanta* here (i. e. in Pkt.) in place of *trn* ; in the sense of habit the wise have always the suffix *ira*. The suffix *ktivā* (*lyap*) of the indeclinable perfect participle would be substituted by *ia*, *tūṇa* and *ūṇa* and also sometimes by *uāṇa*.

Notes : See Pu. IV. 23, 27 ; Mk. IV. 40, 41, 36, 37.

23. Some authorities according to the teachings of Śākalya and Māṇḍavya prescribe *tum* in the sense of *ktivā*. *Ara* is optionally added to words like *mādhyā*. This optional addition may in practice come under the rule of sandhi.

Notes : See Pu. IV. 24 ; Mk. IV. 38.

24. Words of the *dramatā* group, will have irregular forms such as *dādhā*, *dhuā*, *eṇhi*, *ṇaḍāla*, *goso*, *kandoṭṭham*, *māmī*, *piusi*, *golā*.

Notes : See Vr. IV. 33 ; Pu. IV. 34 ; cf. Mk. IV. 64. Kātyāyana mentioned in the commentary seems to be the author of the *Prākṛtamāñjarī*, who says : *samskṛta-prakṛtīveṇa ye na siddhyanti kevalam | tesāṃ lakṣyeṣu śabdānāṃ dādḥhūdiṣam vimrśyatām*|| The purport of this dictum is that all deśī or deśya words are to be included in the *dādḥhūdi* gaṇa.

25-26. Words such as *pura*, *dūra*, *kalā*, *mālā*, *abalā*, *komala*, *hālā*, *cāmara*, *bhālā*, *kālā*, *kamalā*, *kilālā* *tūla*, *akhila*, *līlā*, *keti*, *tamālā*, *sunḍara*, *khala*, *bālā*, *mūlā*, *lālasā*, *helā*, *kāhala*, *gola*, *tūṅga*, *kalah*, *Govinda*, *Rāma*, *Hari*, *Hara*, *vasu*, *bhīma*, *caṇḍī*, *bhaṅga*, *Purāri*, *kara*, *khara*, *tarala*, *saṅkṛta*, *veṇu*, *reṇu*, *guṇa*, *gaṇ*, *paṇa*, *hāsa*, *maṇḍala*, *maṇḍī*, *khaṇḍī*, *Varuṇa*, *taruṇa*, *dhīra*, *sāla*, *deha* etc., are to be uttered as in Sanskrit.

Notes : See Pu. IV. 35. This enumeration of tatsama words, is not exhaustive.

27. Words *thera* etc indicating *sthavira* etc., are deśī words. Onomatopoeic words like *jhaṇu-jhaṇa*, are also such.

Notes : See. Pu. IV. 36. *Thera* considered to be a deśī word, comes from *sthavira* which is of Indo-Aryan origin.

Here ends the [fifth] Posy on Sandhi, consisting of twenty-seven flowers, of the Wishing-tree of Prakrit.

I. vi. Declension

1. The dual number is not used here (i. e. in Pkt.) in declension and conjugation, and the fourth case-ending similarly is never used. The plural number is to be used for the dual and the sixth case-ending for the fourth one.

Notes : See Pu. VI. 1, 2 ; Mk. V. 129, 130, 131, Vr. does not give any rule of about the fourth case-ending and hence it may be assumed that in Pkt. it was not altogether absent. In fact, in Bhāsa one meets with forms which may be instances of its use, e.g. *bhaṭṭidūriūe* (= *bhaṭṭīdūrikūyai*), Svapna. III. 0. 30.

2. In case of masculine bases in *a*, the termination for the nominative singular, will be *o* ; the terminations for the accusative

plural is *e*, but terminations of the nominative and accusative plurals are sometimes elided, and that of the locative and instrumental singular and the ablative plural are also dropped. In case of the locative singular *e* becomes the termination, and in cases of the instrumental singular and genitive plural *ṇ* is always added to the terminations. Before terminations of the genitive singular and plural, as well as the ablative plural, the final vowel of the base is lengthened.

Notes : See Vr. V. 1, 2, 4, 9, 6, 8, 11 ; Pu. V. 8, 10 ; Mk. V. 1, 3, 4, 10, 14, 5, 12, 13. As has been pointed out by Nirti, the loss, in Pkt., of case-endings of the locative, instrumental, accusative and the ablative singular, is difficult to be accepted.

3. In words ending in vowels, the termination for the instrumental and locative singular, will always be *e*, and an anusvāra will be the termination for all words in the accusative singular. The termination for the instrumental plural is *hiṇ* and of the ablative singular is *du*, *do* and *hi*, and for the ablative plural, it is always *hinto* and *sunto*.

Notes : See Vr. V. 12, 5, 6, 7, Pu. V. 3-6, 9 ; Mk. V. 11, 4, 6, 7, 8,

4. The termination for the genitive singular is *ṣṣa* and that for the genitive plural is *ṇam*. The wise prescribe *mmi* for the locative singular and *su* for the locative plural. Words ending in *i* and *u* lengthen their final vowel in the nominative singular and in the instrumental and locative plural. The termination for the genitive and ablative singular is always *ṇo*.

Notes : See Vr. V. 8, 9, 10, 4, 18, 14 ; VI. 60. Pu. V. 16, 21-23. Mk. V. 9, 5, 10, 11, 22, 19.

5. Words ending in *i* and *u* have their nominative plural with *ṇo*, *vo* and *o*, and before *vo* and *o* the final vowel may also be *a*. Before *vo* and *o* and when the termination of the nominative plural drops the final vowel is lengthened. Thus six are the forms in the nominative plural e.g. *rāū*, *rāūṇo*, *rāūvo*, *rāūo*, *rāavo*, *rāūo*. The instrumental singular has the termination *ṇā* and the accusative plural *ṇo*, and such is optionally the case with the ablative and genitive singular.

Notes : See Vr. V. 16, 18, 17, 14 ; Pu. V. 17, 20 ; Mk. V. 20, 21, 17, 19. The examples given in the commentary (*aggī*

vane laggai etc.) seems to be a quotation from some metrical Pkt. grammar like that of Kātyāyana.

6. Feminine, words ending in short vowels, will have the termination *u* and *o* in the accusative plural, but in the nominative plural the termination may also drop. In the accusative singular the vowel will be shortened and in the instrumental, genitive, ablative and locative singular the termination will be *i*, *e* *a* and *ū* without any distinction

Notes : See Vr. V. 20, 21, 22, 23 ; Pu. V. 38-41, 43 ; Mk. V. 24, 25, 26, 27, 28.

7. But in three cases-endings beginning with the genitive singular (*nas*) *i*, *e*, in the ablative, the genitive and the locative singular, the termination will be for words ending in *ā*. not *u* and *ā* but only *e* and *i*. It has been said that the locative plural will have an anusvāra and there will be *im* in case of the nominative and accusative plural. The vowel before these terminations will be lengthened.

Notes : See Vr. V. 25, 26, 30 ; Pu. V. 36, 37, 42 ; Mk. V. 29, 31, 32. This stanza is differently translated by Nitti. Her emendation does not seem to be acceptable.

8. According to some [grammarians] the termination *ni*, is desired in the nominative and accusative plural [in neuter]. In the vocative case there will be neither the anusvāra nor the lengthening [of the final *i* and *u*]. The feminine bases ending in *ā*, the wise say, become [in the vocative case] *e* ; and those ending in *ī* and *ū*, are always shortened,

Notes : See Vr. V. 27, 28, 29 ; Pu. V. 45-48 ; Mk. V. 33, 34, 35, 37.

9. In their declension feminine nouns *i* or *ā*, may take indiscriminately [*r*] before the terminations. Pronouns *kim*, *yad* and *tad* however take *ā* or *ī* except in the nominative singular. But in certain places i.e. in words of the *priyā* group, there will be *ā*, and in words like *mānṛṇisṇī* there will always be *ī*.

Notes : See Vr. V. 24 ; Mk V. 30.

10. The *r* of words ending in *r* will in declension be *āra*. But before the terminations of the locative and the instrumental

singular, nominative and accusative plural, and the genitive singular it may be *ā*. Words like *bhrāṭṛ*, *jāmāṭṛ*, *pitṛ* will have *ava* [instead of *ṛ*]. But in the nominative and the vocative singular they may have *ā* as the termination.

Notes : See Vr. V. 1, 33 ; Pu. V. 24-27 ; Mk. V. 38, 40, 39, 41.

11. In declension the word *māṭṛ* always changes *ṛ* into *ā* and the same is the case with *yāṭṛ*, *nanāṇḍṛ* and *duhitṛ*. The word *rājan* has *ā* and *o* [as terminations] in the nominative singular, *ṇā* in the instrumental singular, *ṇo* in the nominative and accusative plural and the genitive singular, and *ṇam* in the accusative singular as well as in the genitive plural.

Notes : See Vr. V. 32 ; Pu. V. 33-35 ; Mk. V. 42, 43, 44, 46, 45. Pischel, §399.

12. In the vocative case singular one may have an anusvāra. Before *ṇo* of the nominative and accusative plural and *ṇam* of the genitive plural there will be an *ā*. *Na* is optionally doubled in the instrumental and genitive singular, and in that case *ja* is dropped ; but when the doubling does not occur, *i* always comes [in place of *ja*].

Notes : See Vr. V. 37, 39, 33, 40, 41 ; Mk. V. 51, 49, 46-47, 48.

13. *Rājan* may also be declined like a word ending in *a*. Words ending in *an* are to be declined like *rājan* except for *i* and doubling of *ṇa*. In the masculine gender *an* may be changed into *āṇa*. In this case one will have *appāṇo* in place of *ātman*.

Notes : See Vr. V. 45 ; Mk. V. 50, 53.

14. Words known as the *ṣaṭ*, drop their terminations for the nominative and accusative singular ; but there will be no *ā* or *e* in the declension and *ṣaṣ* will be *chaa*. In the feminine gender *ṣaṣ* will be *cha* before the terminations of the instrumental and locative. But *pañca* and such other words will take *a* in these cases before their terminations.

Notes : See Mk. V. 125, 128, 124. Vr. is silent on this rule.

The term *ṣaṭ* means words ending in *ṣ*, *n* and *-ati*. See Pāṇini I. i. 24-25. Nitti understands this differently.

15. Words of *sarva* group i.e. pronouns will take *e* in the nominative plural and *mmi*, *ttha* and *ssim* in the locative singular.

Kim, *yat tad*, *idam*, *etad* will take *iṇā* as the termination in the instrumental singular, *essim* in the genitive plural and *āsa* in the genitive singular.

Notes : See Vr. V. V. 6, 5 ; Pu. V. 45, 51-53, 57. Mk. V. 55, 56, 57. 58. 59.

16 The ablative singular termination of *kim* etc., will be *do* or *to*. The genitive singular termination in feminine, is *ssā* and *se*. In the locative singular it is *-him* and when the sense of time is implied the termination is also *ā'ā*, *āhe* or *ia*. The termination for the ablative singular of *tad* may also be *o*, and in the instrumental plural, and the instrumental and genitive singular *na* may be substituted for *tad*.

Notes : See Vr. VI. 7, 9, 10, 5, 12, 16, 6 ; Pu. V. 50, 55-56 ; Mk. V. 63, 60, 61, 62, 65, 68.

17. In the genitive plural [of the pronoun *tad*] one may have the forms *sim*, *ṇm*, and in the ablative and genitive singular of the feminine the form is *se*. *Kim* becomes *ka* in these cases (i.e. in the ablative and genitive singular). In the nominative and accusative singular neuter [of *kim*] one has always *kim*, (for the pronoun *kim*) and *idam* and *iṇam* for the pronoun *idam*.

Notes : See Vr. VI. 7, 6, 14 ; Pu. V. 58, 60, 67. 80 ; Mk. V. 67, 66, 69, 74.

18. *Idam* will also be *ima* before the case terminations, and it may be *a* before terminations *ssim* and *ssa*, and in the locative singular the form will be *iha*. In the masculine nominative singular it will have two forms, and in the feminine [the two forms will be] *iam*, and *ā* [added to *ima*]. There should be no *ttha* in locative singular. *Etad* becomes [in the nominative singular] also *eso* [besides the usual form *esa*].

Notes : See Vr. V, 15, 16, 17, 18, 19 ; Pu. V. 59. 64-96 ; Mk. V. 70, 71, 72, 73, 78. Evidently due to corrupt reading Nitti finds it difficult to interpret this rule.

19. The accusative and instrumental singular of the pronoun *etad* may be *enam* and *iṇnam*, *to* is the termination of the ablative singular before which, as before *ttha* [in the locative singular], *ta* of *etad* is dropped. *Tad* and *etad* in masculine and

feminine change *ta* into *sa*. The pronoun *adas* may be *aha* in the nominative singular, but it becomes *amu* before all terminations.

Notes : See Vr. VI. 18, 20, 22, 21 ; Pu. V. 70, 71, 72 ; Mk. V. 75, 76, 77, 78, 79, 80. An interesting quotation by the commentator, is as follows : *Lakṣyā' nurodhat iha kaścīd āha 'lakkhiḥjjae esa gaṇ Harissa' / syād etadaḥ strīṇiṣa'e' pi esa naitan matam Prākṛta-sāvanānūm //* In this connexion some writers on the basis of the example *lakkhiḥjjae esa gaṇ Harissa*, (Hari's mace is being seen) said that from the base *etad* one can also have *esa* in the (nominative singular) feminine. This view however is not accepted by the grammars of Pkt.

20. Before terminations, *tri* and *dri* will respectively be *tī* and *do*, but in the nominative and accusative plural, *tri* will be *tiṇṇi* *dvi* will have four forms such as *ve*, *donṇi*, *viṇṇi* and *veṇṇi*.

Notes ; See Vr. VI. 54, 55, 56, 57 ; Pu. V. 79, 80 ; Mk. V. 113, 115, 116. The difficulty about the interpretation of the rule is gone after its emendation.

21. The wise say that in these two cases some admits in Pkt. (in the nominative and accusative) four forms for *catur*, such as *cattāro*, *caturō*, *cattāri* and *cattari*.

Notes : See Vr. VI. 58 ; Pu. V. 81 ; Mk. V. 119, Vr. knows only *cattāro*, *cattāri*. Mk. adds to them *cattārā*, *cattāre*. Pischel recognizes only the first two (see § 429).

22. The three words denoting numbers (two, three and four) will have the termination *ṇṇam* in the genitive. These will be equally used in the three genders. *I* of *dvi* in the first part of a compound will be *u* or *o*. Words *bhavat* and *bhagavat* will have *ā* as the termination of the nominative singular.

Notes : See Vr. VI. 59 ; Pu. V. 82 ; Mk. V. 121, 117, 118.

23. In the vocative singular these two words (lit. here) will have an anusvāra as the termination, and in the instrumental singular, nominative and accusative plural, the termination will be *dā*, and in the ablative and the genitive singular and it will be *do*. According to the teaching of Śākalya and Māṇḍāya these are also included in the Pkt. grammars.

Notes : See Mk. V. 52. Nitti's emendation is different.

24. From now on, [the rules given], will relate to words and not to any termination. In the nominative singular the pronoun of the second person will be *tum* and *tumam*, and in the nominative plural it will be *tujjhe*, *tumhe* and *tumbhe*, and in the accusative singular it will be the three, *tam*, *tum* and *tumam*.

Notes : See Vr. VI. 25-28 ; Pu. V. 73, 74 ; Mk. V. 81, 83, 82.

25. In the accusative plural it will be, *tujjhe*, *tumhe* and *vo*. But according to Śākalya and Māṇḍavya it will be *tumbhe* also. In the instrumental singular it will be *tai*, *te*, *de*, *tumae*, *tumāi*, *tae*, *tumae* the seven different forms.

Notes : See Vr. VI. 29, 30, 32, 33 ; Mk. V. 84, 85, 86.

26. In the instrumental plural one uses *tujjhehi*, *tumhehi*, *tumbhehi*, *tucchehi*, *tucchehim*. In the ablative singular there are seven forms, *tatto*, *tumādo*, *tumā*, *taitto*, *to*, *tumādu* *tumāhi*.

Notes : See Mk. V. 87, 88.

27. In the ablative plural the terminations *hinto* and *sunto* are added to *tumbha*, *tuccha* and *tujjha*, of which three the final vowel is lengthened. In the genitive singular there are seven forms : *tujjham*, *tuam*, *te*, *tuha*, *tujjha*, *de* and *tuham*.

Notes : Cf. Vr. VI. 36 ; See Mk. V. 79, 91, 92.

28. In the genitive plural of the pronoun of the second person there will be thirteen forms : *tumbhāṇa*, *lujjhāṇa*, *tumbha*, *tujjaha*, *tumhāṇa*, *tucchāṇa* (each of these) with or without an anusvāra, and *vo*.

Notes : See Vr. VI. 37 ; Mk. V. 93.

29. In the locative singular the form according to Pkt. grammarians will be *tumammi*, *tumae*, *tume*, *tae* and *taī*. In the locative plural the forms will be *tujjhesu*, *tumhesu* and *tumbhesu* with or without a final anusvāra

Notes : See Vr. VI. 38, 39 ; Mk. V. 94, 95.

30. The good people say that the pronoun of the first person in the nominative singular will be *ahaam*, *ham*, *ahammi* and *aham*. In the nominative plural it will be *amhe* and in the

accusative singular, *maṃ*, *māṃ*, *aḥammi*, and *ṇaṃ* the five forms in all.

Notes : See Vr. VI. 40-42 ; Mk. V. 97, 101, 98-100.

31 In the accusative plural there will be *amhe* and *ṇo*, in the instrumental singular, *me*, *mae*, *mai*, *ṇo* and *mamāi*. In the instrumental plural they have *amhehiṃ* and *amhehiṃ*. These are the opinions of the wise.

Notes : See Vr. VI. 43-46 ; Mk. V. 102, 103, 104, 105.

32. In the ablative singular there will be *mamālo*, *mamādu*, *matto*, *matto*, *mahi*, the five forms. The termination of the ablative plural will be *hinto* and *sunto* added to *amha* its first element.

Notes : See Vr. VI. 48, 49 ; Mk. V. 106, 107.

33. The wise prescribe the four forms of the genitive singular such as *maha*, *majjha*, *me* and *mama*. In the genitive plural the wise speak of forms like, *amhāṇa*, *amhoṇa* *amho* and *ṇa*.

Notes : See Vr. VI. 50, 51 ; Mk. V. 109, 110.

34. In the locative singular there are two forms : *mamassim*, *mamammi* and in the locative plural *amhesu*, and *amhosu*. In the use of these two [pronouns] there will be similarity in all the three genders. Sometimes terminations drop from them due to special causes.

Notes : See Vr. VI. 52, 53 ; Mk. V. 111, 112. The new reconstruction of the passage removes the difficulty of interpreting it. Cf. Nitti.

35. Sometimes the cases are transposed in use, as some learned persons will say for *vilocanābhīyāṃ piva Kṛṣṇarūpam*, *niloṇesum piva Kaṇharūvam* (Drink the beauty of Kṛṣṇa with the two eyes).

Notes : See Mk. V. 133.

Here ends the [sixth] Poṣy on Declension, consisting of thirty-five flowers, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit.

I. vii. Conjugation

1. The roots which are known here (i. e. in Skt.) as ending in consonants, will be changed in Pkt. to roots ending in *a*. To these, the terminations of voices [active and middle] will be added indiscriminately (lit. without regular order).

Notes : See Pu. VI. 1 ; Mk. VI. 2.

2. Instead of *ta* and *ti* there will be [respectively] *i* and *e*, and for *thus* and *si* there will be *si* and *se*. But these two terminations are not to be used except with verbs ending in *a*. And for *iḷ* and *mip* there will always be *mī*.

Notes : See Vr. VII. 1-3, 5 ; Pu. VI. 2, 4, 7 ; Mk. VI. 4. Nitti translates it differently.

3. The termination of the third person plural is *nti* ; *ha* and *it/hā* are terminations the second person, while *nu*, *mo* and *ma* are those of the first person. The root *as* will drop its *a* in the second person singular.

Notes : See Vr. VII. 4, 6 ; Pu. VI. 3, 5, 8 ; Mk. VI. 8, 11.

4. The *a* of the root *as* will drop before the terminations *mī*, *mo*, *nu* and *ma*. In all these cases *h* will be inserted in them. The *ia* or *ijja* will be substituted for *ya* of the passive voice. But these will not be used with a verb ending in a double consonant, or with the root *kṛ* preceded by *anu*.

Notes : See Vr. VII. 7, 8, 9 ; Pu. VI. 33 ; Mk. VI. 12, 10, 173.

5. *Nta* and *māṇa* will be the terminations of present participles in the active and middle voices. The feminine of *nta* will take *ī* and that of *māṇa*, *ī* [in addition to] *ā*. *Hī* and *sṣa* will come before the terminations of the periphrastic future, the optative mood, the future tense and the conditional. *Ssa* is not employed after roots ending in *ā*.

Notes : See Vr. VII. 10-12 ; Pu. VI. 34, 37, 13 Mk. VI. 17, 20-22.

6. In the first person of the future tense one employs the infix *hā* and *sṣa*, and in the first person singular the termina-

tions may also be *ssam*. And for the first person the termination will be also *hissā* and *hitthā*. In the future etc. (i. e. the optative and the simple future also) *hi* and *ssa* will be preceded by *i*, according to many [grammarians].

Notes : See Vr. VII. 13-15 ; Pu VI. 14, 15, 16, 17 ; Mk. VI. 24-26.

7. The roots *kṛ*, *dā*, *śru*, *vac*, *rud*, *gam*, *dr*, *muc* and *prekṣ* in the future tense will be *kāha*, *dāha*, *soccha*, *voccha*, *roccha* and *gaccha* etc.

Notes : See Vr. VII. 16 ; Pu. VI. 19, 20 : Mk. VI. 28, 29.

8. *Śru* etc., keep the same form in the future of all persons, but in this case the anusvāra drops, and the insertion of *hi* is optional. The three terminations of the third, second and the first persons in the imperative, are respectively *u*, *su* and *mu* in the active and middle voices.

Notes : See Vr. 17, 18 ; Pu. VI. 18, 22 Mk. VI. 30, 31.

9. In the second person singular [of the imperative mood] the termination *hi* will be used after the monosyllabic roots in the active and middle voices. Sometimes the termination may drop and then *a* will replace it. The termination of the imperative plural will be *ntu*, *ha* and *mo*. But in the future not relating to the present day, one may employ terminations like *jja* and *jjā*.

Notes : See Vr. VII. 19, 20 ; Pu. VI. 23, 28 ; Mk. VI. 37, 33-35.

10. Before these suffixes there will be *e* in the present potential etc. In the imperative mood and in the present tense one uses in the three persons *jjo* and *jjāhi* in the future tense etc. But in the conjugation in the future tense, of roots with many vowels, *jjo* and *jjāhi* are not used.

Notes : See Vr. VII. 21-22 ; Pu. VI. 29 ; Mk. VI. 35-36.

11. One may use these two substitutes *jja* and *jjā*, for indicating the conditional in case of the roots which are not monosyllabic. *Ihi* is the suffix that forms the future in the passive voice in the three persons.

Notes ; See Vr. VII. 22 ; Pu. VI. 29 ; Mk. VI. 39.

12. *Īa* is used as a termination in all three persons to indicate the conditional and the past tense of the type of the imperfect, the aorist, and the perfect. But in case of the monosyllabic roots *hā* will be the termination. One may however use these past forms in the sense of the present.

Notes : See Vr. VII, 23-24 ; Pu. VI. 30 ; Mk. VI. 40-42.

13. In all the past tenses of the verb *as*, one may have *ahosi* and *āsi*. *Ē* is the causative suffix and before it the first *a* of the root will be lengthend. But [in the causative] some authorities prescribe the termination *āve*.

Notes : See Vr. VII. 25-27, 29 ; Pu. VI. 31, 40, 39 ; Mk. VI. 15, 45, 44.

14. In the passive of the causative, and in the past participle, the indeclinable perfect participle and the infinitive [of the same], the suffix will *avi*, and not *e* or *ave*. But according to Śākalya and Māṇḍavya *e* or *i* may optionally be used in such cases.

Notes : See Vr. VII. 28 ; Pu. VI. 42 ; Cf. Mk. VI. 7.

15. In the first person singular of the present tense, there will be *ā* after the *a* [of the root]. And *a* will optionally come before the conjugational terminations *mi* and *nti* (lit. before those already mentioned). Let [this] flower (i. e. the stanza) be clear to the wise [without any commentary].

Notes : See Vr. VII, 30-33 ; Pu. VI. 11, 12, 43, 44 ; Cf. Mk. VI. 7.

Here ends the [seventh] Pośy on Conjugation, consisting of fifteen flowers, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit.

I. viii. Substitution of Roots

1. In all tenses and moods *bhū* will be *ho* or *hu*. Preceded by *pra-* etc., it will be *bhava*, and there will be, besides, the form *dupphava* (*duṣprabhava*. Skt.) and in the past participle (*kta*), it will be *hū*. But after *prāḍus*, *āvir*, *saṃ* and *ud*, it will not change. And *tvā* will always change to *tuvā*, and in the past participle it will be *tura*.

Notes : See Vr. VIII. 1-5 ; Pu. VII. 1, 2. Mk. VII. 1-4, 6, 7.

2. *Ghūrṇa* will be *ghola* as well as *ghumma*, and *nud* will be *nolla*, and *pāta* will be *phāla*, while *rṛṣ*, *kṛṣ*, *mṛṣ* and *hṛṣ* will change *ṛ* into *ari* [and the resultant forms will be *varis*, *karis*, *maris* and *haris*].

Notes : See Vr. VIII. 6, 7, 10, 11 ; Pu. VII. 4, 19 ; Mk. VII. 8, 9, 11, 53, 54. $\sqrt{\text{ghola}}$ occurs in Beng. *ghol* (buttermilk) and *gholā* (turbid). Grierson seems to equate *pūṭa*, and *pada* of Vr. (VIII. 10).

3. When not preceded by a prefix, *smṛ* will be *bhara* or *sumara* ; and according to some authorities, when preceded by *vi* it will be *vīssara* and *vīsara*. And roots ending in *ṛ* will end in *ara*.

Notes : See Vr. VIII. 18 ; Pu. VII. 20, Mk. VII. 14, 16, 54.

4. *Kṛ* will change also to *kuṇa*. But in the gerundive adjective (*taṇya*) infinitive (*tumun*) and indeclinable perfect participle, (*ktrā*) and in the past and future tenses it will be *kā* while in the past participle it will be *ka*. *Grah* will be *geṇha* and *hiṇṇa*, but before gerundive adjective infinitive and indeclinable perfect participle, it may be *ghe*.

Notes : See Vr. VIII. 13, 17, 15 16 ; I. 27, Pu. VII. 5, 6, 8, 7 ; Mk. VII. 112 114, 96, 97 ; I. 36 ; for *hiṇṇa* Mk. and Pu. have *hinda*.

5. *Jṛmbh* will change into *jambhā*, but according to Kātyāyana it will be *jambhā*, and according to the wise, the rules of Prakrit do not permit these substitutes when the root is preceded by a prefix.

Notes : See Vr. VIII. 14 ; Mk. VII. 32, 33. Kātyāyana mentioned in the text seems to be the author of the PM.

6. *Vyadh* will change to *viddha* and *ni-ṣaṭ* to *ni-majja* and *jñā* to *āṇa* and *muṇa*, *Ud-dham* will be *uddhama*, and *gras*, *ghisa* and *ci*, *ciṇa*.

Notes See Vr. VIII. 23, 32, 29 ; Pu. VII. 13 ; Mk. VII. 13, 41 42, 35 ; for *aṇa* we read *muṇa* as suggested by Grierson, because *aṇa* meaning 'to know' does not occur in the PSM.

7. *Bhī* will be *bhā* and *biha*, and the causative form of this will be *bhāsa* as well as *bhesa* and *bhisa*. *Dhā* after *śradh* will be *duha*, and *mantra* will be *hūsa* (?) and *trp*, *thippa*.

Notes : See Vr. VIII. 17, 33, 22 ; Pu. VII. 16 ; Mk. VII. 29, 30, 37, 12.

8. *Āha* after *ava* will be *vāha*, and *kāsa*, likewise, after *ava* will be *vāsa* if it relates to any evil sound ; and according to some, these two roots after *ava* may be *vāva* too ; *krī* will be *kiṇa* and after *vi* it will become *kke*.

Notes : See Vr. VIII. 34, 35, 30, 31 ; Pu. VII. 14 ; Mk. VII. 49, 38, 39.

9. *Sthā*, *dhyā* and *gā* will respectively be *thān*, *jhān* and *gān*. But in the singular number of these roots in the potential mood etc., in the present and the future tenses they will always change respectively into *thā*, *jhā* and *gā*.

Notes : See Vr. VIII. 25, 26 ; Pu. VII. 22, 25.

10. *Khād* and *dhāv* will respectively be *khā* and *dhā* in cases mentioned. [But they may have forms in which] vowels are retained after the elimination of consonants *Mā* after the prefix *nir* will be *māṇa*, and *paḍa* after the *nir* will be *vala*.

Notes : See Vr. VIII. 27, 36 ; Mk. VII. 59, 100, 26, 27, 25.

11. *Rud* will be *ruva* as well as *rua* and *rova*. *Kṣī* will be *jhjjha*, and *pā*, *piva*, and *ghat*, *gaṭṭa* and *gaḍha*. *Iṣ* will be *maha* and *rabha* will be *dhava*.

Notes : See Vr. VIII. 42, 37 ; Mk. VII. 80, 115.

12. *Ad* will be *cakkha*, and *rudh*, *rundha* and *rumbha*. For *kaṇ* indicating the cries of an animal (in distress) the root *olkkhaṇa* is to be used ; and the wise always prescribe a long vowel in case of *ruṣ*, *tuṣ*, *puṣ* and *duṣ*.

Notes : See Vr. VIII. 49, 46 ; Mk. VII. 152, 69, 83.

13. *Dā*, *Dhā* *nī* and *ḍi* will, in their conjugation, have *e* for *ā*, and *l* of *jalpa* will change to *m*. The final consonants will always, be *ḍa* in roots *pat* and *sad*, and in *kvath* and *veṣṭi* they will be *ḍha*.

Notes : See Vr. VIII. 24. 51, 39, 40 ; Pu. VII. 12, 11 ; Mk. VII. 19, 74, 70, 71.

14. The *tha* of *katha* will be *h*, and according to Śākalya *chid* and *bhil* meaning 'piercing' will take *nda* for *da*, and there will be doubling in case of roots like *śak*, and *vr̥dh* will have *ḍha* and *veṣṭa* will take *lla* after *sam* and *ul*.

Notes : See Vr. VIII. 38, 52, 44, 41 ; Pu. VII. 11 ; Mk. VII. 66, 84, 75, 72.

15. *Nṛt* and *vr̥j* will have *cca*, and *budh* and *yudh*, *j̥jha* and so will be *ḍh* in case of *śudh*, *gr̥dh* and *sidh*. There will be an optional doubling [of the second consonant] in case of roots of the *gam* group. These are *gam*, *sam*, *ram*, *bhaṇ* and *sphuṭ*.

Notes : See Vr. VIII. 47, 48 ; Pu. VII. 29 ; Mk. VII. 79, 77.

16. The same rule [of doubling] is prescribed by the wise for *mīl* after *pra* etc., and for *han*, *khan*, *cal*, *vac* and *rad*. Of these, *han*, and *khan* will change the *n* into *m*, and *cal* and *vac* their final sound to *l*, *rad* its *ḍ* to *c*. Besides these the first vowel of *vac* and *rad* will change to *o*. And the final consonant of the *bhuṇ* group will elide before the indeclinable perfect participle, gerundive adjective and infinitive.

Notes : See Vr. VIII. 56 ; Pu. VII. 31 ; Mk. VII. 87, 90. 93. 92, 91, 89.

17. The final consonant, will be doubled and the first vowel will be changed to *o* in case of the roots of the *bhuṇ* group ; because these are included in the *puṣkara* and the *sevā* groups. *Bhuṇ*, *rūl* and *muc* will, therefore change their *u* to *o*, and the root *dā* will take *ma* or *mm* after it.

Notes : See Vr. VIII. 55, 8 ; Mk. VII. 102, 10.

18. [The roots] *jī*, *tu*, *hu*, *śru*, and *dhu* will take *ṇa* and shorten the vowel ; and *jāa* may be substituted for *jī*, and *dhua* and

dhava for *dhā*, and *tuva* for *tū*. But before the indeclinable perfect participle etc. (i. e. *ktvā*, *tavya* and *tumunī*) *lū* will be *lava* and *śru*, so.

Notes : See Vr. VIII. 56 ; Pu. VII. 15, 26 ; Mk. VII. 87, 90, 93, 92, 91, 89.

19. [In case of roots mentioned above] *eva* will also be added to them in the passive voice, and *va* will be optional for *dhv* etc. But before the *niṣṭhā* terminations (*ktu* and *ktavatu*) they will remain unchanged except for the shortening of their long vowels. *Ji* will be *jippa* [in the passive voice].

Notes : See Vr. VIII. 57 ; Mk. VII. 95, 94.

20. [In the passive voice] *duh* will be changed to *dubbha*, *vah* to *vabbha* and *lih* to *libbha*. And *kr* and *hr* will respectively be *kīra* and *hīra*, and *jñā* will be *ṇacra* and *ṇajja*.

Notes : See Vr. VIII. 59, 60 ; Pu. VII. 30 ; Mk. VII. 177, 174, 181.

21. *Grah* will be *gheppa*, *ghejja* and *gejjha*. Forms such as *diṇṇa* when *kteā* etc., is added to them, conform to no grammatical rule. *Diṇṇa* is formed from *dā*, *ruṇṇa* from *rud*, *sukkha* from *śuṣ*, and *mukka* from *muc*.

Notes : See Vr. VIII. 62 ; Pu. VII. 32 ; Mk. VII. 178, 183.

22. In conjugation, *rambha* will be substituted for *takṣ*, and *jūra* for *krulh*. *Viśūra* will be substituted for *khid*, but in the causative the substitute [for the same] will be *vilabha*. The substitute for *tras* will be *vajja*, and for *ruk* it will be *cappa*.

Notes : See Vr. VIII. 64 ; Mk. VII. 48, 130, 126, 63, 157.

23. *Luha* or *pusa* will be substituted for *mṛj*, and *vudda* and *khuppa* for *maṣj*. *Dṛś* will have five substitutes as follows : *avakkha*, *pulaa*, *ṇiaccha*, *pula* and *va*.

Notes ; See Vr. VIII. 67, 68, 69 ; Pu. VII. 17, 18 ; Mk. VII. 56, 98, 105.

24. In the passive voice *dṛś* will be *dīsa*, and in the causative, it will be *daṁś* and *darisa*. But in the simple passive

voice *dṛś* will be *dāva*. Vowels [of the root in conjugation] may sometimes change to *ā*.

Notes : See Mk. VII. 178, 106, 107.

25. *Śak* will be changed to *tua*, *tira* or *tara*, and *mṛl* to *mala*. *Pluṣ* will be changed to *bhīsa* and *khuppa*, and *chatta* and *chakka* will be substituted for *tyaj*.

Notes : See Vr. VIII. 70, 50 ; Mk. VII 55, 73, 46, 104.

26. *As* and *krudh* will change respectively to *accha* and *dhukka*. *Srp* will be *sappa* and *sakka*, and *kṣud*, *khumma* and *khunda*. *Toḍa*, *tuda*, *tutta* and *thoḍa* will be the substitutes for *truṭ*.

Notes : See Mk. VII. 116, 32, 47, 52, 64.

27. The wise say that *rāj* will be *reha*, *kṛṣ* will be *kaḍḍha*, and *rādh*, *randha*. Besides these they have prescribed that *kṛdh* will be *kīla*, *khac* will be *khaura*, and *skhala* will be *khuda* and *khunda*.

Notes : See Mk. VII. 103, 76, 99, 127.

28. *Uhrā* will be *jighra*, *iri* will be *ṇolla* and *pella*, and *svap* will be *sua*, *so* and *soa*. *Sah* before *targa*, *tumun* and *kta*, will optionally be *soḍha*, and *vah* too before these will be *voḍha*.

Notes : See Mk. VII. 43, 58, 50.

29. *Ālukkha* and *phamṣa* will be substituted for *spṛṣ*, and the other two substitutes for the same are *chiva* and *chua*. But in the passive voice and in the past perfect participle (*cta*) substitutes for the same are *chippa*, *chikka*, *chitta* and *chiva*.

Notes : See Mk. VII. 144, 169, 176, 183.

30. *Stu* will be *thupa* and *thuva*, *kram* will be *phulla* and *cappa*. But the latter root (i. e. *kram*) after *ā* will be substituted by *añca* and *volla*, and *mīl* after the prefix *saṃ* will be *gala*.

Notes : See Mk. VII. 65, 135, 134.

31. *Vi-ghaṭ* will be *vijjha*, and the causative of *ud-ghat* will be *oggha* ; *ā-jñā* will always be *ahisāha* and *ā-ruh* will be *valagga*, *cumma* and *allūḍha*, and *vi-nam* will be *vāṇa*.

Notes : See Mk. VII, 109, 110, 136. The commentary is silent on *ahisāha*.

32. *Ud-nam* in the causative, will be *ullāla*, *vañja*, *gula* and *utthiṅgha*, and *bhañj* after *nī* and *abhi*, respectively, *arañja* and *rema*, and after *pari* it (*bhañj*) will be *añj*.

Notes : See Mk. VII. 156, 142.

33. *Ut-kuś* will be *ukkosa*, and *timya* will be *tilāsa* and *tiulāna*, and *pra-uñcha* will be *pusa*, *luñcha* and *puñcha*, and *ava-ṛt* will be *oalla*.

Notes : See Mk. VII. 148, 62, 119.

34. *Ud-ṛt* will be *ullaṭ* or *ovaṭṭa*, and *pari-ṛt* also will optionally have these two substitutes. *Pari-as* will be *pallattha*, and *khujja*, and *ā-gam* will be *ajjatha* and *āhamma*.

Notes : See Mk. VII. 120, 119, 121, 140.

35. *Sthaya* will be *otthaha*, *chādi* will be *ṇūma*; *pra-sphuṭa* will be *papphōḍṭ* and *lap* will be *lālampa*, *lālappa*, *lālambha* and *lālamha*.

Notes : See Mk. VII. 45, 141, 147, 129.

36. *Uṭ-stṛ* will be *otthalla* and *otthara*; and *vi-stṛ* will be *vihalla*. *Cūrṇ* will be *mamūra* and sometimes *cūra* while *vi-lag* will be *vilagga*.

Notes : See Mk. VII. 163, 165, 159.

37. *Cur* will be *phalilla*, *pari-i* will be *cala* and *chula*, while *ci-ru* will be *bihalla*, *ri-kaś*, will be *visatṭa*, *rosatṭa* and *pari-viś* will be *viāla*.

Notes : See Mk. VII. 122, 170, 150.

38. *Uṭ-nad* will be *okkha*; *upi-grah* will be *vasāu*, *las* will be *lhasa*, *vi-lu* will be *pahōḍa guñjella* and *parihatta*,

Notes : See Mk. VII. 143, 145, 125.

39. *Katha* will be *sāha* and in the causative it will be *ṇivarijja*. Besides these two, *pusa* will be also, substituted for it and *tija* will be *tikkhāla*.

Notes : See Mk. VII. 131, 160.

40. *Cud* (*t* ?) will be *cuḍa*, *pra-sṛ* will be *paalla*, *oggāha* and *uggāha*; *tād* will be *tuddṭ*. *Vi-car* in the causative will be *vīṇa* and *ni-saha* will be *ṇisudha*.

Notes : See Mk. VII. 168, 171, 111, 118.

41. *Prati-pāli* will be *virīha* and *vīramāla* ; *pīd* in the causative, will be *pīla*, *iṣ* will be *asāa*, and *prati-iṣ* will be *oggaha*.

Notes : See Mk. VII. 158, 182.

42. Besides these there are other alternative forms of these roots, according to Śākalya and Māṇḍavya, and similarly there are forms according to Kātyāyana. These are to be learnt from the usage.

Here ends the [eighth] Poṣy on the Tenses and Moods, of the Wishing- tree [in the Instruction] of Prakrit.

I. ix. Particles

1. Now the rules regarding the particles are given here. *Huṃ* is used to express giving, questioning, and ascertaining. *Hūṃ* is used to express sending back, surprise and suggestion. *O* also is to express suggestion, suffering and doubt.

Notes : See Vr. IX. 1, 2, 4 ; Mk. VIII. 1.

2. *Ocea* and *ccia* are both used in affirming with certainty. In questioning *kiṇo* and *kīsa* are used. *Arro* is used in reflection and indication of distress, and *kim* in questioning, in ascertaining and in blaming.

Notes : See Vr. IX. 9, 10 ; Pu. VIII. 2 ; Mk. VIII. 19, 16, 23.

3. In addressing anyone the two particles *ae* and *vale* are used. *Ālahi* is used in stopping anything. In addressing anyone *re* is [also] used, and in a quarrel *are* is used and *hire* is used in calling anyone loudly.

Notes : See Vr. IX. 12, 11, 15 ; Mk. VIII. 26, 3.

4. *Thū* is used in censuring, *hā* in grief and *ṇu* as an expletive or in the sense of Skt. *vā*. *Va*, *vva* and *vā* are used in the sense of *iva*. *Hare* is used in insulting, and *ṇūṇam* in the sense of certainty.

Notes : See Vr. IX. 12, 11, 15.

5. *Kkhu* and *hu* are used in reflecting, and also in certitude and doubt. *Navara* and *ṇaviri* are in the sense of only and

immediately after. *Ira*, *kira* and *kila* are used when something is narrated with emphasis. *Aci* is used in the sense of *api*, but *u* and *tum* are used in reflexion.

Notes : See Vr. IX. 14, 16 ; Pu. VIII. 9 ; Mk. VIII. 2. 12, 13, 15, 17, 6.

6. *I*, *je*, *rā* are used as expletives to complete verses, *pīra*, *mīva*, and *vīra* are used by the learned for *iva*. *Āi* is used to introduce a talk, or to accost anyone. *Āṇa* is to indicate negation and with regard to wearing ornaments *alam* may be used.

Notes : See. Vr. IX. 6, 7, 8. 5 ; Pu. VIII. 3, 6, 7. Mk. VIII. 31, 14.

7. To express quickness *jhatti* and *jhatto* will be used, and to express slowly *saṇḍam* ; *aho* and *amho* are used to express remorse, and *ṇo* is used to express preventing anything.

Notes : See Vr. IX. 16, 12 ; Pu. VIII. 4, 8. Mk. VII. 27.

8. *Ho* and *bho* are used in calling any one ; *he*, *ho* and *hittham* are used to indicate that one is ashamed or afraid. To indicate *ābhimukhya* (i. a. being in the direction of some object) *huttha* is used, and the word to express *parānimukha* (one who has turned his face) *parāhuttha*.

Notes : See Vr. (W). 32, 36.

9. *Āi* and *accha* are used in addressing anyone. *Tamsa* is in the sense of oblique (*tiryak*), *maṇam* in the sense of little (*manāḥ*) and *uṇa* in the sense of again (*punaḥ*).

Notes : See Vr. (W). 30, 37, 38 ; Cf. Pu. VIII. 11.

10. *Enhim* is used to indicate the immediate present and *āma* is used in anger, and to indicate any indefinite time *jahā* and *tahā* are used.

Notes : See Vr. (W). 37 29, 40 ; Pu. VIII. 10.

Here ends the ninth Posy on Particles, consisting of ten flowers, in the Wishing-tree of Prakrit.

Here ends the First Branch consisting of ten Posies, of the Wishing-tree in the Instruction of Prakrit, written by Śrī-Rāma-Śarman Tarkavāgiśā-Bhaṭṭācārya.

II. i. Sauraseni

1. [The Rules treating] the Śauraseni [dialect] are now being composed. The language treated before (i. e. Mahārāṣṭrī) is indeed its basis. In words such as *retusa*, *aṅgāra*, and the like, the first *a* does not become *i*, nor does it change to *o* in words like *caturthi* and *vadara* etc. (Cf. I. i, 2, 5 and 4).

Notes ; See Vr. XII. 2, 32 ; Pu. IX. 1, 2, 3, 1 ; Mk. IX. 1, 2.

2. In words *yathā* etc., the final *ā* is sometimes shortened. Except in the word *kiṃśuka*, the *i* in the words *piṇḍa* etc., does not become *e*. In the words *tunḍa*, *u* sometimes become *o*. *Udūkhala* does not become *okkhala*, nor does the long *i* in *kīḍṣa* and *īḍṣa* become *e* (Cf. I. i, 6, 7, 8, 11, 13, 10).

Notes : See Pu. IX, 6 ; Mk. IX, 4, 5, 6, 7, 8. It is not clear from the text whether *d* of *īḍṣa* and *kīḍṣa* is to be retained, But Mk. (IX, 8) has *iḍisaṃ*, Cf. Nitti. *Udūkhala* has become *uḍūkhala* (possibly wrongly) in Mk.

3. The *a* which has been prescribed as a substitute for *u* in *mukuta*, *gudhiḡṭhira* and *upari*, does not occur in this dialect, nor is the change of *u* in *pauruṣa* [to *purīṣa*] to be made. The words such as *yāḷṣa* and *tāḷṣa* etc., are to be included in the group of words (*gaṇa*) beginning with *ṛṣi* (Cf. I. i. 13, 15).

Notes : *na covikārūḥ* = *na ca-u-vikārah*. See Mk. IX. 10, 9, 19.

4. [The *e* of] *vedanā* and *decara* does not become *i*. *Rukha* is the substitute for *ṛkṣa*. In *daira* [the *ai*] does not become *ai*, nor does the *k* of *prakṣṭha* become *v*. In the words *pauruṣa* etc., [the *au*] does not become *au*, nor in the *gaurava* does it become *ā* (Cf. I. i. 19, 18, 21, 22, 23, 24).

Notes : See Mk. IX. 11, 17, 13, 12, 14, 15.

5. Now we come to the single intervocal consonant. It is prescribed that *t* becomes *d*. The *th* of *prathama* also becomes *ḍh* [as in M]. In the word *garbhita*, the *t* becomes *ṇ*. Except in

the word *pythirī*, *th* becomes *dh*, and *t* of *bharata* becomes *th* (Cf. I. ii. 1, 4, 5, 11, 12).

Notes : Though Sir G. A. Grierson thinks otherwise the ms. reading *garvita* is an evident misreading for *garbhita* ; vide ante notes on I. ii. 5. The same mistake occurs in Pu. (IX, 9) also. From *Bharadha* comes the later Ś. i. e. M. (developed) form *Bharaha* with its derivative *Bhāraha* (= *Bhārata*). See Vr. XII. 3 ; Pu. IX. 9, 10, 13 ; Mk. IX. 20, 24, 25.

6. An intervocal *p* generally becomes *r*, and the word *apūrcā* becomes *avurua*. The *k* of *śikara* does not become *bh*, nor does the *b* of *kabandha* become *m*. In *candrikā* the *k* does not become *m*, and intervocal *d* is not usually elided (Cf. I. ii. 7, 9, 1) .

Notes : For *avurua* Mk. (IX. 23) has *avarūva* which seems to have the same source as the New Bengali *aparūpa* in a pseudo-Sanskrit form meaning strange, not seen before. See Pu. IX. 11, 14 ; Mk. IX. 21, 23, 19, 22, 26 ; Pu. (IX. 14) seems to allow, on special occasions, an elision of intervocal *d*.

7. The intervocal *dh* and *bh*, like *d* are to be pronounced with complete contact. Sometimes *r* in *haridrā* etc. become *l*, but in *śiphā* etc., the intervocal *ph*, does not become *bh*. There is no change [of *ś*] to *h* in *daśī*, but this is optional in the word *caturdaśa* (Cf. I. ii. 11, 10, 7, 13).

Notes : In this rule RT. differs from Mk. (ix, 29) who says that all intervocal *ph* (in Ś) become *h*. According to RT. all intervocal *ph* in Ś. except that in *śiphā* etc. become *bh* as in M. As regards the change of *ś* in Ś., Mk. (ix. 31) differs from RT. See Pu. IX. 12, 22 ; Mk. IX. 27, 28, 31 ; Pu. (IX. 15) unlike RT., says that *dadhāv aspaṣam uccāryau*, *d* and *dh* are to be pronounced indistinctly. It seems that he records here the pronunciation of the Ś. *d* and *dh* just before their elision in M.

8. Now about consonants in the beginning of a word. The *k* of *kirāṭa* does not become *c*. In words like *dolā* etc. the initial *d* does not become *ḍ*, but the root *dah* is an exception [and in it the initial *d* becomes *ḍ*]. The initial *y* of *yaṣṭi* does not become *l*. In *lāṅgala*, *lohala* etc., *ṇ* should not be substituted [for the initial *l*], nor in *śāvaka* should *ch* be substituted [for the initial *ś*] (Cf. I. ii. 14, 15).

Notes : Mk. (IX. 34) differs from RT. about the change of *d* in M. See Vr. XII. 31 ; Mk. IX. 36, 35, 34, 33.

9. Now about the substitutes for a conjunct consonant in any position in a word. In the word *utthita* there is no [change of *tth* to] *tth*. In the word *sphoṭaka*, *kh* is not substituted [for the *sph*], nor is *jj* substituted [for *ny*] in *Ābhimanyu*. The character *ḍḍ* is not substituted [for *rd*] in *saṃmardana* or *gardabha*, nor is *cch* substituted [for *kṣ*] in *kṣīra* or *sadrkṣa* (Cf. I. iii. 3, 7, 10, 6).

Notes : See Mk. IX. 40, 39. 44. 42, 41.

10. So also in *kṣaṇa* [the *kṣ* does not become *cch*], nor does *hn* of *cihna* become *nn*. In *kuṣmāṇḍikā* [the *sm*] sometimes becomes *mah*. The word *vāṣpa* becomes *vappha* or *vāha*, and in *bhindipāla*, *ṇḍ* may optionally be substituted [for *nd*] (Cf. I. iii. 11, 15, 9).

Notes : See Mk. IX. 41, 45, 43. 46.

11. The change of *ṣm*, *kṣm* and *sm* to *mh* is optional. Except in the word *daiva* there is no doubling in the words of the *sevā* group (Cf. I. iii. 15).

Notes : Half of this verse is missing in both the mss. Mk. (IX. 50) differs from RT., and prohibits doubling except in three words viz. *kautuhala*, *sevā*, *sthūla*.

12. As a general rule, when a vowel follows, vowels [immediately preceding] are not elided. In *kālāyasa*, the syllable *ya*, and in *bhājana* the syllable *ja*, are not elided. In the word *kareṇu* there is no metathesis, and in the word *Bṛhaspati* the syllables *bh* and *ya* are not to be employed (Cf. I. v. 1, 2, 9, 10).

Notes : See Pu. IX. 36 ; Mk. IX. 47, 48, 51, 54.

13. The termination corresponding to both *tvā* and *ya* of the Skt. indeclinable past participle, is *ia*. In the word *idānim*, the final anusvāra may optionally be omitted. The word *bhāga-dheyam* is to be treated as a masculine. A bull whether castrated or not is called *goṇa* (Cf. I. v. 22, 24).

Notes : The last quarter of the stanza is corrupt, If our emendation is correct it will place *goṇa* in the Ś. dialect. See Vr. XII. 9 ; Pu. IX. 38, 34, 35 ; Mk. IX. 52.

14. The nominative singular of *Durvāsas* is *Duvvāsā*. The termination of the ablative singular is *do*, and also, in the case of *ā*

bases it is sometimes *ā*. The termination of the locative singular is only *e*, but with the *i*-bases and *u*-bases, it is *-umi*. The termination *vo* may not be used for the nominative plural [of *i*- and *u*-bases] nor may *u* be employed for the nominative plural of feminine nouns (Cf. I. vi. 5, 6).

Notes : See Pu. IX. 42, 46 ; Mk. IX. 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65.

15-16. The instrumental, genitive, ablative and locative singular [of feminine nouns] ends only in *e*. The accusative singular of *mātr* is optionally *māḍaram*. The vowel *i* is not used [as the termination of the] feminine base in the case of the pronouns *kim*, *gad*, *tad*, *etad*. The accusative plural of neuter nouns ends in *ṇi* and not in *i*. The genitive plural of *idam* etc., does not end in *esim* in any of the three genders. The pronouns *kim* etc., do not form the genitive singular in *āst*, *ssā* or *se* or the ablative singular in *tho*. The ablative singular of *kim* is *kudo* and of *idam* *ido*. *Kim* etc., do not employ *āhe*, *iā* etc., [to indicate time] nor is *sim* used for the genitive plural [of *tad*], and instead of the Sanskrit word *ihā*, *illat* is used (Cf. I. vi. 10 ; vi. 7, 19, 20, 21).

Notes : See Pu. IX. 42, 43, 46 ; Mk. IX. 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 71. The third foot seems to have been misread by Sir G. Grierson. RT. does not allow the termination *esim* (genitive plural) in *ś. idam* etc. in any of the three genders. The fourth foot also could not be read due to *lacuna*.

17. The nominative and accusative singular neuter of *idam* is *idam* or *iṇam*. The nominative singular [neuter] of *etad* does not end in *o*. The nominative singular [masculine] of *idam* is *aam*, and the feminine is *iam*. [The nominative singular of] *adas* does not [substitute] *ha* [for *da*], but the ablative singular is [formed from the base] *a* (Cf. I. vi. 21, 23, 22).

Notes : See Pu. IX. 55, 56, 59 ; Mk. XII. 76, 77, 73, 79.

18. As a rule, they teach *tumam* [as the nominative and accusative singular of] *gugmad*. The nominative plural is *tumhe* and the same form is taught for the accusative plural. The instrumental and locative singular are *ta*. The instrumental plural is *tumhehim* etc., and the ablative singular is *tumādo* (Cf. I. vi. 26).

Notes : See Pu. IX. 62 ; Mk. XII. 81-85.

19. *Hinto* is declared to be the substitute for *bhgas*, the termination of the ablative plural, while *tumha* is substituted for *guṣmaṭ* [thus forming *tumhe-hinto*]. The genitive singular is *te*, *de*, *tuka*, *tumha* or *tujjha*.

Notes : The second half of the verse 19 is missing in the mss. and so is the verse 20. See Pu. IX. 63 ; Mk. XII. 86.

21. [Of *asmad*] the genitive plural is the twofold from *amhāṇa* or *amha*. They also teach the form *amhe*. Remaining forms which are not mentioned here can be ascertained merely by [comparing] the Mahārāṣṭri dialect.

Notes : Grierson's emendation of the second foot seems to be wrong. It may better be emended as *athūmha ityevam* = *atha-amhe-ity-evam*. See Vr. XII. 32 ; Pu. writes (after IX. 64) *śeṣam tu Mahārāṣṭri-lakṣaṇād ity uktam eva*.

Conjugation

22. Verbs in general belong to the Parasmaipada conjugation, and among them the termination of the third person singular is only *di*. That of the third person plural is *anti*, that of the second person plural is *dha* and that of the first person plural is *mha*. The characteristic termination of the future base is *hi* and *ssa*. (Cf. I. vii. 1-4, 5).

Notes : See Vr. XII. 27 ; Pu. IX. 65-67 ; Mk. XII. 97, 101-104.

23. In the first person singular of the future *hā* is not used, only *ssā* being employed. The roots *gam* etc. do not have *gaccham* etc., for the first person singular and plural. In the future and other tenses *pekkha* is used instead of the root *drś*. To form the passive, the suffix *īa* alone is employed. (Cf. I. vii. 6, 7, 4).

Notes ; According to Mk. (ix. 112) Ṣ. *pecchadi* > *paśyati* and *pekkhadi* > *prekṣate*. We read the third foot differently. See Vr. XII. 18 ; Pu. IX. 75 ; Mk. XII. 106.

24. In this dialect the termination of the third person singular of the imperative is *du*, and of the second person singular

su. The rest is as in Mahārāṣṭrī, except, that [the root *jī* as appearing in the form of] *jayati* will take these two terminations. When a root does not end in *a*, the second person singular imperative ends in *hi*, as in *sunderaam dehi Janāddanassa* (*sundaryam dehi Janārdanāya*) give beauty to Janārdana.

Notes : See Pu. IX. 71-73 ; Mk. XII 106.

25. *Jjo* is not generally employed as a part of the termination of the future and connected tenses. The vowel *i* or *ā* may be inserted in this dialect, between the root and the personal terminations, but not *jja* or *jā*. In the infinitive, gerundive adjective, and future, *i* is [inserted between the root and the termination]. For the root *bhū*, *bho* is substituted, or according to Śākalya *ho*. (Cf. I. vii. 10, 15, 10, 1).

Notes : See Vr. XII. 12, 15 ; Pu. IX. 77, 78 ; Mk. XII, 106, 108, 109,

Substitution of verbal roots

26. This root *bhū* in the future and in the indeclinable perfect participle, takes the form *bhava* and in the past participle it does not become *hū*. The root *kṛ* does not become *kuṇa*. In the indeclinable perfect participle the roots *kr* and *gam* become *ka* and *ga* respectively, to which the termination *dua* is added, [thus becoming respectively *kadua* and *gadua*]. In the gerundive adjective and infinitive *kṛ* becomes *kā* [forming *kādavram* and *kālum* respectively] (II. i. 13 ; I. vii. 6 ; I. viii. 4).

Notes : See Vr. XII. 10, 13, 23 ; Pu. IX 84 35 ; Mk. XII. 110, 111.

27. In the finite tenses, the roots *brū* and *vac* both become *vuca*. The root *prach* becomes *puecha*, and *as* becomes *accha*. [The root *sthā*, of which the present is] *tiṣṭhati*, in this dialect takes two forms, viz, *citṭha* and *thakka*, but when preceded by the preposition *ud-* it becomes *tha*. [Grammarians] declare that the substitute for *ghuṛṇ* is *ghumma* (Cf. I. viii. 16, 26, 9, 2).

Notes : For *sthā* Mk. VII. 102 gives *thakka*. See Vr. XII. 19, 16 ; Pu. IX 86, 87, 91 ; Mk. XII, 1 3, 136, 137, 119.

28. The substitute for the root *grah* is *geṇha*, and the opinion of Kapila is that in the gerundive adjective (*avaya*) and the

past participle it takes the form *gahi*. In the passive it becomes *gejjha* or *gheppa* and *maṣj* becomes *rudḍa* or *majjā* in conjugation (Cf. I. viii, 4, 23).

Notes : See Pu. IX. 88, 89 ; Mk. XII. 128, 130, 129, 142.

29. The substitute for *vraḥ* is *vacca* and for *mṛj* is *pṛsa*. It is stated that *ghrā* becomes *jimgha* and [*spṛś* of which the present is] *spṛśti* becomes *chuvā*. According to Śūdraka, two forms of *spṛśa* are also given for the passive, viz., *chippa* and *chira* (I. viii. 15, 23, 29).

Notes : Cf. Mk. XII. 117, 115; 123.

30. The substitute for the root *bhā* is said to be *bhāsa*, that of *mlai* is *mlāu*, and that of *kṣud* is *khunla*. For the *th* of the root *kath*, *dh* is substituted. [The grammarians] prescribe an addition of the syllable *ṇa* at the end of the roots *hu*, *lū*, *śru* and *ji* (Cf. I. viii. 26, 14, 19).

Notes : See Pu. IX. 92 ; Mk. XII. 116, 133, 118, 114, 134.

31. The roots *han*, *khan*, *ram* and *rah* do not double their finals, nor do *dah* and the others [of the same group]. The substitute for *svap* is *sua*, but in the future and cognate tenses it is *suva*. For all the finite tenses of *stu* the substitute is *thuṇa*. (Cf. I. viii. 16, 20, 18, 39).

Notes : See Mk. XII. 145, 146, 138, 139, 120.

32. The substitutes for the root *śuk* are *sakka* and *sakkana*. The form *tira* is not used for the passive of this verb, for *ruc* we have *roca*, and for *rud*, *roda*, for *śi* we have *suā*, and for *bhī*, *bhāā* (I. viii, 14, 25, 12, 11, 7,).

Notes : See Pu. IX. 93 ; Mk. XII. 131, 132, 141.

33. The substitute for the root *mṛj* is *ghasa*. The root *dā* 'to give' becomes *de*, but only in the future it becomes *dai* and in the infinitive (*tumun*) and in the gerundive adjective (*tavya*) it takes the form *dā*, in the indeclinable perfect participle (*ktvā*) *da*, and in the passive *dī*. In the causal it becomes *dāva*, *dāvāva* and other forms (Cf. I. viii. 13).

Notes ; See Vr. XII. 14, 30 ; Pu. IX, 76, 79 83 ; Mk. XII. 122, 196, 135. *Sṛj* is evidently a scribal error for *mṛj* in RT. as well as in Mk. (XII. 122) ; *ghas* (to rub) however to be derived from *ghṛś*, is often associated with *mṛj* in its Pkt. form, e.g. Mod. Beng. *mājū-ghasā* 'cleaning and rubbing'.

Exceptional forms

34. [The characteristic *aya* of] verbs of the tenth class and that of the causals, is not elided ; but sometimes its elision also is prescribed, as in *Rādhā halā coraḍi Kāṇha-vaṁsīm*, *Kāṇha hārāvedī puḍam ulāso* (*Rādhā halā coraḍyati Kṛṣṇavaṁśīm*, *Kṛṣṇo hārayati puḍam ulāsaḥ*), see dear, Rādhā steals Kṛṣṇa's flute, and Kṛṣṇa in indifference loses its case.

Notes : *Hārāvedī* (ms. *harāvedī*) gives rise to Mod Bengali *hārāya* 'loses.'

35. We now proceed to discuss exceptional forms. The forms *mṭha-keṛa* etc. indicate *madīya* etc. The name *Śatrughna* becomes *Sṭhṭh* ; *Bhīṣma* becomes *Bhīmha*, and *travita* becomes *taḍatti*.

Notes : Cf. Pu. IX. 31 ; See NŚ. XVIII. 22.

36-37. The name Draupadi's brother [*Dhṛṣṭadyumna*] becomes *Dhṛṣṭajunṇa*. In this dialect *ṇarat* etc. becomes *jetti* etc. The words *gaṇikā* etc., become *ajjukā* etc., *strī* becomes *ithhī* and the word *eva* becomes *jjerra*, according to its association with the preceding word, [for] if it is preceded by an anusvāra it sometimes has the letter *j* [not *ji*] as in *piam jerra pio bhaṇadi* [*prīyam eva prīyo bhaṇati*] the beloved speaks only lovingly. *Sahasatti* is considered as having the meaning of *saha*, but by some it is taught that the word is *sahasotti*.

Notes : See Pu. IX. 27.

38. The word *ira* becomes *via* or *rra*, and *āścarya* becomes *accharia*. In the case of a proper name there are no words ending in the suffix *keṇip*. The interjection *huddhi* indicating sorrow, is not used, and rarely words like *sauddhodanī* etc., are employed (Cf. I. iii. 14 ; I. in. 6, 4).

Notes : See NŚ. XVIII. 9 ; Vr. XII. 24, 50 : Pu. IX. 29, 30 ; Mk. XII. 156.

Here on the second Branch, ends the first Posy, consisting of thirtyeight flowers, of the Wishing-tree, in the Instruction of Prākṛit.

II. ii. Pracya etc.

1. Next I tell the details of the Prācyā dialect which is explained as having Śaurasent for its basis. The nominative singular of the word *bhavat* 'your honour' ends in anusvāra preceded by *a* (so that we have *bhavam*), but in the nominative of the feminine of the same word, we necessarily have *od* (so that we get *bhodi*).

Notes : See Pu. X. 1-3 : Mk. X. 1, 4.

2. The word *mūrkhā* becomes *murakkhā*. The word *hotthamāṇo* or occasionally *otthamāṇo* is used to indicate the future. In addressing a person of lower rank the vocative of *a* bases ends in *ā*. Skilled writers prefer *dhīlā* in the sense of *duhitṛ*, 'a daughter'.

Notes : See Pu. X. 9, 5, 4 ; Mk. X. 2. 3. 8. Though Pu. and Mk. also have *hokkhamāṇo* for *hotthamāṇa*; we emend it. For *ṣy > kkh* is unthinkable in Pkt. It is easier to connect the word with *hotthā* (was) in Jain Pkt.

3. The remaining [peculiarities] may very easily be gathered from [the usage of] the people. In this [dialect], proverbs are largely to be used ; and so are to be used sentences contradicting one another (lit. succeeding sentence opposed to the preceding one), but such sentences are intelligible on account of the simplicity of the meaning of words [constituting them].

Notes : See Pu. X. 13 ; NŚ. XVIII. 50. This dialect is assigned in *rūpakas* to the jester (*vidūṣaka*). Hence the peculiarity referred to in this rule may relate more to the literary style than to the language itself.

4 *Hi hī bho* is uttered as a token of satisfaction, and *hī māṇa'e* as a token of surprise. *Avida* spoken twice is an expression of sorrow. *Baṅkuḍa* is used in the sense of *vakra* crooked, and the intelligent must understand that *avahada* is used in the sense of *upakṛta*, (favoured). The neuter pronoun *idaṃ* becomes *iṇam*. According to the rules of dramatic composition this dialect is to be spoken by the Vidūṣaka and the like.

Notes : See Pu. X. 12, 7, 8. Mk. X. 9, 11, 12, 6.

Avanti.

5. The Āvanti as well as the Bāhlikī dialects are now taken in hand. These two are allotted to different characters. Their form is to be ascertained from a mixture of Śauraseni and Prācyā.

Notes : RT. seems to think that the two dialects Āvan'ī and Bāhlikī are identical, But Mk. thinks differently (X. 1, 13). Pu. (XI. 1) derives Āvanti from an admixture of M. and Ś. so does Mk. XI. 1. NŚ. XVIII. 50 assigns this dialect to rogues (*dhūrta*).

6. As a rule the dropping of intervocal *t* and the elision of *d* in this dialect are optional. The word *ceea* and *ceia* are used instead of *eva* ; and also *sariccha* is used instead of *śatṛkṣa* (Cf. II. 1. 6. 7, 36, 9 and I. ix. 2).

Notes : See Pu. XI. 3, 2 ; Mk. XI. 12, 2. Pu's text (XI. 3, 2) as given in Nitti's ed. should be emended.

7. The suffix of the perfect participle active [*trā*] is *tūṇa*. The characteristic terminations of the future base are *ija* and *jā* [for all persons of both numbers], and these may also come between the root and the regular personal terminations. The substitute in the root *bhū* is *ho*, and of the root *dr̥ś* is *pekkha* while that for the causal *dr̥ś* is *darisa* (Cf. II. 1, 22, 25, 23 ; I. vii. 9)

Notes : See Pu. XI. 4 (corrupt in Nitti's ed.), 5, 8 ; Mk. XI. 4, 5, 6, 8. Unlike RT., Mk. (XI. 7) has *peccha* for *pekkha* in the Āvanti dialect.

8. The wise maintain that in the passive, the root *śru* becomes *suvra*, *ji* becomes *jippa*, *bhaṇ* become *bhaṇṇa*, *gam* becomes *ganma*, *kr̥* becomes *kijjṭ* and *jñā* becomes *munṇijja*.

Notes : See Pu. XI. 6 ; Mk. XI. 9.

9. The future forms *soccham* etc., which include the personal termination of the root *śru* etc. are approved of also in the dialect. For full examples of these, reference can be made to [the chapter on] Mahārāṣṭrī (Cf. I. vii. 7 ; II. i. 23).

Notes : See Pu. XI. Mk. XI. 10.

10. According to the rules of dramatic composition, this dialect is spoken by characters of medium rank, a town mayor, a door-keeper and a knave, and also by constables and merchants.

Notes : See NŚ. XVIII. 50-51. By *esā bhāṣā* RT. means probably both Avānti and Bāhlikī.

Magadhi, Ardhamagadhi and Daksinatya

11. In the following verses Māgadhi is taught. It is the language of Rākṣasas, religious mendicants orthodox and heterodox (Jain and Buddhists), and of such like people. The wise derive it from the Mahārāṣṭri and Śaurasenī bhāṣās as its bases.

Notes : See NŚ. XVIII. 49.

12. This Māgadhi is also the same as Ardhamāgadhi, but as regards the latter, poets make this distinction,—that whereas the word for Sanskrit *aham*, I, in Māgadhi may be *hage*, in Ardhamāgadhi it is only *aham*.

Notes : In the rule 28 below we are told that the Māgadhi forms for *aham*, are *ūham* (*aham*), *hakke* and *hage*. Mk. XII. 38 differs. Pu. does not recognize AMg. for the Mg form of *aham* see Vr. XI. 9 ; Pu. XII. 31. Mk. (XII. 30) gives the following forms of *aham* in Mg. and AMg. *hakke*, *hake*, *hagge* [hage] and *hagū*.

13-14. The dental *s* and the cerebral *ṣ* become only the palatal *ś* ; but an original *ṣ* is sometimes retained, as in *eśe hage ayjjā rihūṣite kkhū* [*eso'ham adya rihbūṣitah khalu*], today, forsooth here, I am finely dressed. But in the word *adhunā*, the vowel *i* is added in all three genders, as in *hage na eśe ahunī kkhū yāmi* [*aham na eṣo adhunā khalu yāmi*] I, forsooth do not go now. The letter *r* always becomes *l*, as in *kaluṇe* [*karuṇah*] pathetic, and *vicāle* [*vicārah*] 'reflection'. The letter *j* becomes *y* in this dialect, as in *yāśe* [*yāśah*], *yāṇali* [*jānāti*], he knows ; *yāra* [*yārat*], up to ; *yāśsu* [*yasya*] of whom (Cf. II. 17)

Notes : Mk. makes no exception for *ṣ* and he does not change *j* to *y*. See Vr. XI. 3 ; Pu. XII. 2, 3, 19 ; Mk. XII. 2. Mk. does not recognize *ahunī*, and *ṣ* in Mg. and AMg. See also Vr. XI. 4 ; Pu. XII. 4, 5 ; Mk. XII. 3. Mk. does not recognize *y* for *j* in Mg. and AMg.

15-17. The substitute for *kkha* is here declared to be *śka* as in *peśka duśkeṇa laśke viṇivādide śe* [*atra prekṣasva duḥkheṇa rakṣo viṇipātitaḥ saḥ*] look here, this demon has been killed with difficulty. But this does not take place in the case of the [Śaurasenī] *kkhu*, as in *mahaṇṭe pūṭiṣe kkhu Bhīme* [*mahān puruṣaḥ khalu Bhīmaḥ*] forsooth, Bhīma is a great man. In the case of the [Sanskrit] *kṣa*, there is [thus] a reversal [of its conjoint members]. Thus *vilakṣaṇe śe vayanammi yaśke* [*vilakṣaṇaḥ sa vacane yakṣaḥ*] that Yakṣa is peculiar in his speech.

The conjunct *tta* and *ttha* become severally *śta* and *śtha* as in *kadhamṇu bhaṣṭāla nīṣṭhule śi* [*kathamṇu bhastārakah nīṣṭhuro'si*] why, sir, are you severe ?

The word *tattha* [*tatra*] 'there' is said by the experts to become *taśca* [and similarly we have] *āṇaśca mośca padha-nāśa-kayjje* ; *haḥ uścile yemmadha* ; *śe kkhu eśe* [*anyatra mustaḥ pathanūśa-kāryaḥ* ; *kālotthitam jemata* ; *sa khalu eṣaḥ*] elsewhere *musta* Cyperus Rotundus is [but a weed] whose business is to clog the footpaths ; eat ye that which is sprung from the plough [i. e. cultivated] ; here forsooth, it is. But sometimes this does not occur, as in *śamaleśu Aśśatthāmeṇa manṇum daliaṇ kulunṇam* [*samareṣu aśvatthamnā manyur dalitam Kurunām*] in battles the anger of the Kurus have been soothed (lit. smashed) by Aśvatthāman.

Notes : See Pu. XI. 6, 7, 8 ; Mk. XII. 4, 5. Cf. Vr. XI. 8. See also Pu. XII. 9, 10 ; Mk. XII. 7. and Pu. XII. 11.

18-19. For the [Sanskrit or Śaurasenī] conjunct *ceh*, *śca* is usually substituted, as in *geścadi kkhu* ; *ṇa paścime dhammapalaśśa hoyjja* [Skt. *gacchati khalu* ; *na paścime dharmaparasya bhavet*] he goes ; let him not be behind him who is devoted to virtue.

The semivowel *y*, and only that semi-vowel is prefixed to every [single] letter of the *ca* group, and also in the case of conjuncts. Thus, *maṇ yca ṇa sampuyyechadi layjjamāṇe niuṇja-mayijje ycaḍule Mulāli* [Skt. *māṇ cā na samprcchati lajjamāno nikuṇja-*

madhye caṭulaḥ Murāriḥ] and the restless Murāri, being abashed does not question me in the midst of bower.

There should be repetition [of words] in this dialect (let. here) in expressing disapproval, as in *mā mā Mulāliṃ na paliśśaiśam* [*mā mā Murāriṃ na pariśvajīṣye*] nay, nay, I will not embrace Murāri.

Notes : See Vr. XI. 5 ; Pu. XII. 12, 13 ; Mk. XII. 7, 21, and Grierson's article *The Pronunciation of Pkt. Palatals* in JRAS, 1913, and his notes on this in IA. (1928) pp. 30f ; and see also Pu. XII. 14.

20-21. The termination *tvā* of the indeclinable perfect participle becomes *dāṇi*, as in *paliyecchie śe govāṅgaṇāhim hasidāṇi. Kaṇhe* [*pratikṣitaḥ sa gopāṅgaṇābhīḥ hasitrā Kṛṣṇaḥ*] this Kṛṣṇa with a smile, has been expected by the herd-maidens. Sometimes the termination may become *i* or *ia*, as in *paliyecchide śe haṣi govāhim* (*pratikṣitaḥ sa hasitrā gopikābhīḥ*). *paliyecchidāo haṣia kkhutāo tamāla-kuṇjammi kudūhaleṇa* [*pratikṣitāḥ hasitrā khalutāḥ tamāla-kuṇje kutūhalena*] he with a smile has been expected by herd-maidens ; they smiled and had been eagerly expected in the *tamāla* bower.

Sometimes in this dialect, the vowel before *kan* [that is the pleonastic suffix *ka*] is lengthened, as in *eṇhi Yaṇaddaṇākaṃ puliṇe kkhuyāmi* [*idānim Janārdanaṃ puliṇe khaluyāmi*] forsooth, I am now going to Janārdana in the river bank.

Notes : See Vr. XI. 16 ; Pu. XII. 15, 16. Mk. XII. 23, 24. Also Pu. XII. 17.

22. [The wise] permit *u* to be substituted for the prefixes *ava* and *apa* [as well as *o* prescribed for Mahārāṣṭri], as in *khaṇaṃ pi govī uśalādi pāsā* [*kṣaṇaṃ api gopī apasarati pārśvāt*] for a moment the herd-maiden slips away from [his] side.

The word *puliśa* is irregularly employed in the sense of *pums* a male ; and similarly, *hiḍakka* is used by the skilled, in the meaning of *hṛdaya*, the heart (cf. I. V. 8, 13 ; II. iii 3. 5).

Notes : See Pu. XII. 18, 21 ; Mk. XII. 22. 25. 14. Cf. Vr. XI. 6.

23. The equivalent of *mitra* is *vaamśa* [*vayasya*], and that of the *ratna* a jewel is *lidana* (*ladana* ?), *piśalla* is the equivalent of *piśācaka* a *Piśāca*, *Ikkhā* is used for *gaṇanā* calculation, and *bhukkhā* for *bubhukṣā* hunger, The word *vaḍuvva* is used in the meaning of *vaṭu*, a religious mendicant.

Notes : See Mk. XII. 11, 16. Cf. Mk. XII. 23, 1a, 17, 8. Kālidāsa uses *ladana* (Śāk. VI.)

24. The word *gomika* is used by the intelligent [for referring] to an honoured person, and *koṣiṇu* for *koṣṇa* lukewarm, *kuyccchimādi* is used for *kukṣimati*, a pregnant woman, and *māiā* for *māṭr* a mother,

Notes : Dr. S. K. Chatterji rightly suggests that *gomika* has developed into Mod. Beng. গমী, a surname. It probably goes back to *gaulmika*, i.e. one officer in charge of a *gulma* a small part of an army, which consists of 45 footmen, 27 horses, 9 chariots and 9 elephants. Cf. governor (in slang.). See Pu. XII. 22, Mk. XII. 13, 10, Cf. Mk. XII. 15. It seems that Mk. has misread here his source-book which appears to have given *māiā* ; from this word comes Mod. Beng. মেয়ে 'woman', 'daughter'.

25. They state that the equivalent of *ārdārādra* 'wet all over' is *ollolla* ; other words are easily understood [to be Māgadhi] from the usage of poets. Masculine *a* bases have the two terminations *i* and *e* for the nominative singular, as in *ṇa eṣi diṣṭhi ycchive ṇa eṣe* [*ṇa eṣaḥ drṣṭhaḥ sprṣṭaḥ ṇa eṣaḥ*] he has not been seen, he has not been touched.

Notes : See Vr. XI. 10 ; Pu. XII. 25 ; Mk. XII. 26.

26. For the sake of metre terminations often disappear as in *kuḍamgae Māhava diṣae ṣe* [*kuṭaṅkake Mādhavo drṣyate suḥ*] in the harbour Mādhava is visible. The termination *ha*, with lengthening of the [final vowel of the] base, may optionally be used for the genitive [singular], as in *puppham mae niyyjaji Māhavāha* [*puppham mayā nīyate Mādhavasya*] Mādhava's flower is being carried by me.

Notes : Vr. XI. 12 ; Pu. XII. 26, 27, cf. Mk. XII. 36. The text of Pu. (XII. 27) should be emended as follows : *naṣo hatvaṃ vā dirghaś cūtaḥ*, see Mk. XII. 29.

27. The vowel *e* and *o* may optionally be used as the termination of the vocative case, as in he *bhaśtake*, or *bhaśtako kiṃ bhukkho* sir, are you hungry ? In reproach the termination *ā* is observed to be optional, as in *puliśā ale le* [*puruṣa are re*] shame you fellow ! In surprise and affliction the termination is considered to be *hī*.

Notes : See Vr. XI. 13 ; Pu. XII. 29, 30, 23 ; Mk. XII. 27, 28.

28. In addressing a person, the appropriate interjections are *ale* [*are*] and *le le* [*re re*]. In the sense of the pronoun *aham* I, we find *āham*, *hakke* and *hage*. The nominative plural of the pronoun of the second person, is *tupphe* or *tumhe*. The equivalent of the root *sthā* and *ṛṣ* are respectively *yeinṭa* and *vaśśa*.

Notes : See Pu. XII. 24, 31, 33, 34, cf. Vr. XI. 9, 14 ; Pu. XII. 32, Mk. XII. 30, 31, 32.

29. The substitute of the root *bhū* becomes, in the future, in this dialect also *huvu*. They all tell us that the forms taken by *kṛtam*, done, *mṛtam*, dead, and *gatam*, gone, are in this dialect *kadam*, *madam*, *gaḍam*, while according to others they are also *kaam*, *maam* and *gaam*.

Notes : The first view seems to be preferable ; for *maḍū* (dead). of Mod. Beng. (a descendant of Mg.) is traceable to *maḍaa* (= *mṛtaka*). See Vr. XI. 15 ; Pu. XII. 35, 37 ; Mk. XII. 33, 34.

30. The substitute for the root *kṛt* (*kṛt*) is *kappa*. The vowels *ī* and *ū* may not be shortened, and for *ā* alone *a* may be substituted. The case terminations [of substantives etc.] are sometimes interchanged, and also the vowel of a verbal termination lengthened, or occasionally there is another similar change.

Notes : See Pu. XII. 36, Mk. XI. 36, 37.

31. According to one authority, the consideration of Paisācika should come even here, [sor the benefit of one] who does not know that special rules in this matter ; but in the present work, the special rules for the various Paisācika dialects are to be formed in detail further on (iii. xv.).

Notes : It is not known which authority is criticized by RT.

32. They call a poem, sweeter in its essence than even nectar, intermingled with words from the South, and also overlaid with Sanskrit and other languages, Dākṣiṇātyā.

Notes : See the Commentary on Mk. (XII. 8) which defines the Dākṣiṇātyā as follows :

Dākṣiṇātya-padāvalambī Saṃskṛtāṅga-vijyimbhitam /

Kāvyaṃ piyūṣaṇiḥṣyandi Dākṣiṇātyam itiritam //

and ascribes this to Aniruddhabhaṭṭa.

Here in the Instruction of Prakrit, in the Wishing-tree, on the second branch, ends the second posy, consisting of thirtytwo flowers, entitled the Discrimination of [Prācyā, Āvanti Bāhlikī], Māgadhi, Ardhamāgadhi and Dākṣiṇātyā.

II. iii. Sakariki

1. After the preceding, the Vibhāṣās are described as nine in number, here Śākārikī is first taught. The Śākāra has been described as the brother-in-law of a king, haughty and overweening, ill-mannared and an exceeding fool.

Notes : See NS. XVIII. 52. The def. of Śākāra, does not occur in the NS. The passage on the nature of Śākāra's language, quoted by Mk. under XIII. 9, as occurring in Bharata's work, does not appear in the NS. Besides this he ascribes also Mg. to Śākāra. See Chaukhamba ed. ch. XXXV. 56.

2-3. The Śākārikī Vibhāṣā is the language employed by him, and is marked by needlessness of the rules for suffixes indicating gender, by want of elegance, and the like. Its basis is found in Māgadhi. In it the syllable *śca*, is optionally substituted for *kṣa* in the words *duṣprekṣa* and *sadṛkṣa* as in *duppeśca*, *yaṇḍāla-śariśca*, *yciṇṭa* (*duṣprekṣya*, *caṇḍāla-sadṛkṣa*, *tiṣṭha*) hard to be seen, stand still you ugly fellow like a Caṇḍāla.

Instead of the termination *ṇṭa* [of *yciṇṭa*] the syllable *ṇṭha*, or sometimes *śu*, may be substituted Thus : -

Śialaā yciṇṭha ghalammi [y]ceḍā
ale tumam vā yeṭa yāmi hakke
[śyālaka ! tiṣṭha gṛhe ceṭa
are tram vā tiṣṭha yāmi aham.]

You wretched fellow, you servant, stay in the house ; or do you stay (here), I am going.

Notes : See Pu. XIII. 14, 1, 2, 10, Mk. XIII. 9 (Comm.).
 See. Mk. XIII. 3.

4. The Conjunct *ttha* [of Śauraseni] remains unchanged. and does not become [śca] as in Māgadhi [II. ii. 16] as in *yciṇṭhāmi atthāṇagade kkhū hakke [tiṣṭhāmi āsthānagataḥ khalu aham]*. I forsooth, am arrived at the place of assembly, and remain there. Sometimes also it becomes *ṇṭha* as in *yaṇṭha [yatra]* where *taṇṭha [tatra]* there, and as in *vaam silam miṣṣasi taṇṭha dāva [vayaḥ śilam miṣrayasi tatra tāvat]* you mix age and good conduct there.

Notes : See Pu. XIII. 5, Mk. XIII. 4.

5-6. The suffix *ka* [svārthe] is in frequent use in this dialect. The word *va* is used in the meaning *iva*, and *haḍakka* in the sense of *hrdaya*, the heart. *Śyāla* a brother-in-law, becomes *śiāla*. Declensional and conjugational suffixes are irregularly elided or added or genders are interchanged. Thus *Bibbhiṣaṇe bhīṣcadi taśca hakkaṃ Indāṇim yo na a śakkaṇei, eṣe ghale ettha hage viṣāmi. [Vibhiṣaṇaḥ bhikṣati tatra mām Indrāgnī yo na ca śaknoti]*. There Vibhiṣaṇa begs of me, and of Indra and Agni he is not able to do so ; here I enter this house.

On the other hand, these (cases etc.) are to be described as [optionally] remaining unchanged.

Notes : See Pu. XIII. 9, 6, 10, cf. Pu. XIII. 8.

7. Persons of verbs, and cases of nouns etc., are also interchanged at random. Of this a detailed account can be stated by the intelligent. The learned also teach that sometimes declensional suffixes are elided, and that the termination *e* may be optionally employed for the nominative plural feminine of a pronoun.

Notes : See Pu. XIII. 11, 12, Mk. XIII. 7, 8.

8. Diphthongs are often resolved into their components, as in *śailiṇī* [*svairiṇī*] a wanton woman. Also in this dialect, the vowel long [by position] before a conjunct consonant may be [scanned as] short. Thus—

Kāmeṇa dayjjhadi kkhū me haḍḍikke tavaṣṣī
aṅḡālālāṣī-padīe via maṃsa-khaṇḍe.
 [*kāmena dahyate khalu me hrdayaṃ tapasvī*
aṅḡāra-rāṣī-patitam-iva māṃsa-khaṇḍam]

for sooth my tortured heart is burning with love, like a bit of meat fallen in heap of [burning] coals.

Notes : See Pu. XIII. 13; Mk. XIII. 7, 9.

9. The language of the Śākāra is as a rule vulgar, meaningless, in wrong order, incongruous, illogical contrary to the Śāstras, with barbarous similies and tautological. In this dialect even a number of blunders in a word are promoted to being looked upon as an elegancy.

Notes : See Pu. XIII. 14.

Candalika

10. The Vibhāṣā known Cāṇḍalikā will now be described as it has been taught. Correctly speaking it is based on a union of Śauraseni and Māgadhi.

Notes : Cf. Pu. (XIV, 1) derives Cā. from Mg. See Mk. XIV. 1.

11. It is taught that in this dialect, in the case of feminine nouns, the termination of the nominative plural and of the accusative plural is *e*. Thus, *ye itthike tattha ycīlaṃ vasanti mayjjhaṃ pi tāṇaṃ Halīṇā lamantīm te Lāhike peṣka kuḍaṅgaammi* [*yāḥ striyaḥ tatra ciram vasanti madhyaṃ api tāsām Hārīṇā ramantīm tām Rādhikāṃ prekṣvasa kuḍaṅgake*]. As for the women who live there for a long time, among them also watch that Rādhā sporting with Hari in the harbour.

Notes : Pu. (XIV. 2) has *o* as well *e* for *a* bases in the nominative while Mk. (XIV. 2) has *ā* in showing respect.

12. The termination of the genitive singular is *śśa* [and not optionally *āha* as allowed for Māgadhi by II. ii. 26] as in *puliśśaśśa atthe* [*puruṣasya arthe*]. The conjunct *tt* is not changed [to *sth*, as required by II. ii. 15 Māgadhi] as in *rama hatṭha-tuṭṭha* [*ramasva hr̥ṣṭa-tuṣṭaḥ*]. The nominative singular of *a* bases also, in this dialect, should end in *u*, as in *peśka uatthie ycandu nahaṅgaṇammi* [*prekṣasva upasthitaś candro nabho'ṅgaṇe*] behold, the moon has arrived in the courtyard of the firmament.

Notes : See Pu. XIV. 3, 5. Mk XIV. 5, cf. Pu. XIV, 2 ; Mk. XIV. 3.

13. In this dialect, the locative singular ends in *mmi*, as in *peśka gharammī Kaṇham* [*prekṣasva gr̥he Kṛṣṇam*] see Kṛṣṇa in the house. Sometimes it ends in *e*, as in *peśka vane vi edam* [*prekṣasva vane'py etam*] see him also in the forest. Rustic expressions are to be irregularly employed in this dialect, and in it the skilled use *ia* [for *tvā*], the termination of the perfect participle active.

Notes : See Pu. XIV. 4, 9, 8 ; Mk. XIV. 6, 9, 8.

14. The vocative, when used respectfully, always ends in *o*, as in *bhaṣṭako tuṃ Mahaālavesi* [*bhaṭṭaka traṃ mahākāla-veśi*] sir, you are attired like Mahākāla. But when not used respectfully, it ends in *ā*, as in *kaha ettha ycedā āṇeśi me ayjja vi ṇa kkhū veḍham* [*katham atra ceṭa āṇayasi me adyāpi na khalu veṣṭam*] why you fellow, do you not bring me today also the executioner's noose ?

Notes : Cf. Pu. XIV. 6 (It seems that Pu.'s sūtra should be emended).

15. For the interjection *are*, *arū* is used. For *tvadiya* thy and *maḍiya*, my, we have *tuhakelia*, etc. [i.e. *mahakelia*]. Again, for *ātmīya* own, we have *appāṇaakelia*. The letter *t* when intervocalic, [does not become *d*, as in Śauraseni and Māgadhi but] is elided, leaving its vowel behind [as in Mahārāṣṭri].

II. iii. Sabari, Abhirika, Dravidika, Autkali,
Vanaukasi and Mandurika.

16. Next we proceed to describe Śābarī, which the before-mentioned Māgadhi alone produces. It is employed in the language of charcoal-burners, hunters and those who make their living by boats and by woodcutting.

Notes : See Pu. XV. 1; Mk. (XV. I) derives it from Cā. as well as from Ś. and Mg. See also NŚ. XVIII. 53-64. *Aṅḡarakāra-vyādhānām kūṣṭha-pātropajivīnām | yojyā Śābara-bhāṣā tu.*

17. In [the Māgadhi root] *peśka* [for *pekkha-prekṣ*] there is elision of the *k* and the letter *c* is considered to be its substitute, as in *śāmī maham peścadi aṅgam aṅgam* [*svāmī mām prekṣate aṅgam-aṅgām*] my lord looks at me limb by limb. But this change does not take place in other Māgadhi words [containing *śk*] as in *maha dāśkine śe* [*mahyam dakṣiṇaḥ saḥ*], he is favourable to me. Two words *aham* and *haḡā* are used with the meaning of *aham*.

Notes : See Pu. XV. 2, cf. Pu. XV. 2. See Mk. XV.

18. The termination *hiṃ* may optionally be used in the locative singular [the preceding vowel being short as in *śā iściā ciṇṭhadi pāsahiṃ me ummattiā kuṇṇahiṃ Nandauttam āpeścamāṇī kila hoī Rāhi* [*sā strikā tiṣṭhantī pārśve me unmattikā kuṇṇje Nandaputram āprekṣamānā kila bhavati Rādhā*] that woman who is staying distracted by my side and is looking intently at Kṛṣṇa (lit. the son of Nanda) in the bower, is to be sure, Rādhā.

Note : See Mk. XV. 6.

19. Sometimes in this dialect, instead of this [termination *hiṃ* of the locative] we have *i* as in *śayccam halā me ghalī ṇattiki śāmī* [*satyam halā me gṛhe nāsti svamī*], of a truth, dear, my husband is not at home. With the sense of 'in', 'contained in' the ablative may also be used [instead of the locative], as in *tumam ghalādo śahi yciṇṭha dāva* [*tvam gṛhāt (for gṛhe) sakhi tiṣṭha tūvat*] do you, dear stay in the house.

Note : See Mk. XV. 6.

20. The termination of the nominative may optionally be elided, as in *yciṇṭhadi laśka śele* [*tiṣṭhati rakṣaḥ śaile*] a Rākṣasa stays in the mountain. The termination of the vocative when, disrespect is intended, is always *ā*, as in *ale tumam bamhaṇā nīayeccha*. [*are tram Brāhmaṇa paśya (nicakṣa)*] O wretched Brahmin, look. In this dialect the words used in poetry are usually Deśī (*deśya*).

Notes : See Pu. XV. 5,7 ; cf. Pu. XV. 6 ; and see Mk. XV. 4. The *bamhaṇā* gives rise to Mod. Beng. *bāmnū* 'the wretched Brahmin.'

21. For *ehi* come, *eehi* or *chahi* is employed. Moreover want of agreement between two consecutive sentences (lit. between the former and the latter), is here considered desirable. Other peculiarities are to be gathered from the traditional forms used by poets.

22. What is nothing but the Māgadhi Bhāṣā is divided up [into so-called different varieties] according to the characters employing it, respectively, such as Ābhīrikā, Drāviḍikā, Autkalī, Vānaukaśī and Māndurikā [i. e. the language of the Ābhīras, of Drāviḍa, of Utkala (Orissa), of foresters, and of Ostlers].

Note : Cf. Mk. XV. 9, 10.

Abhīrika

23. Some authorities give a different account of the peculiarities of Ābhīrikā and these I here proceed to tell. The dialect is, in fact, based on Śābarī, but the letters ś and ṣ are represented only by a dental s.

Notes : See Mk. XV. 10 ; Pu. does not know any Ābhīrī, and Mk. (*loc. lit.*) thinks it is the same as Śābarī except that the latter has *-ia* and *-ua* for *-itvā*, and it is *nātyāpabhraṃśa* which expression is not clear.

24. In the word *Kīcaka* [the name of Virāṭa's general who was slain by Bhīmasena for insulting Draupadī], it sometimes happens that the [final] *ka* becomes *o*, and that the *ca* in the middle of the word is elided. Thus *eehi le ! Kiaā ! Kiaā mam pēca tti Bhīmseṇo hao kkhū Kīo* [*ehi are Kīcaka ! Kīcaka māṃ prekṣasva*

iti Bhimena hataḥ khalu Kīcakaḥ], Kīcaka was slain by Bhīma [disguised as Draupadī who cried] come Kīcaka ! Kīcaka ! look at me.

25. The elision of the initial *a* of *araṇya*, a forest, is not permitted [although prescribed for Prakrit generally by I. i. 6]. Sometimes *l* is to be substituted for *ḍ* and *r*. The nominative singular of *a* bases always ends in *o* [and not in *e* or *i*, as in Māgadhi, see II. ii. 25]. The word *bhattāraḥ*, a worshipful person, in this dialect is said to become *bhattō*.

26. The vocative [singular] of *a* bases generally ends in *ā*. The words *yathā* as, and *tathā* so, in this dialect become [respectively] *jilha* and *tilla*. The rest must be ascertained by poets from customary usage, and is not described [here] at length.

Takki

27. I now forsooth, mention the Ṭakki Vibhāsā, which is to be spoken by gamblers and other knaves. Another kind [of Ṭakki] is infected by Drāviḍa, but it has no special characteristics [differentiating it from ordinary Ṭakki].

Notes : See Pu. XVI. 1 ; Mk. (XVI. 1) in his comm. quotes the following : *tathā cōktam—prayujyate nātakādaḥ dyūtādī-vyavāhārībhiḥ / vaṇigbhir hinadehaś ca tad āhuḥ ṭakkabhāṣitam //*

28. It is based on a mixture of Sanskrit and Śaurasenī, and in it a vowel is irregularly added at the end of a word. The instrumental singular may also end in *e* [as well as *ena*], as in *maṃ laḡe haṇei* [*māṃ laḡeṇa hanti*] he strikes me with a cudgel. The dative plural ends in *haṃ* or *huṃ*.

Notes : See Pu. XVI. 1, 2, 3, 4, Mk. XVI. 1, 3, 4, 5, Pu. has *eṃ* instead of *e* in instr. sing.

29. The same two terminations [*haṃ* and *huṃ*] are also used optionally for the genitive plural ; and in the case of *kim* and other pronouns, when the termination *haṃ* is employed the vowel of the base is lengthened. Thus in that case we have the following

[optional] words *kāhaṃ* [*keṣām*], *tāhaṃ* [*teṣām*], *jāhaṃ* [*yeṣām*], *etāhaṃ* [*eteṣām*].

Note : See Pu. XVI. 5. Mk. XVI. 6, 7.

30. They have told us that the word *tuhum* is used in the sense of *tvam*, thou ; *hamu* in the sense of *aham*, I ; and *mahaṃ* in the sense of *mama*, *jidhaṃ* is used in the sense of *yathā* as ; and *tidhaṃ* in the sense of *tathā*, so. The rest is to be ascertained, from the traditional usage of poets.

Notes : See Pu. XVI. 8, 9 ; Mk. XVI. 10, 11, 12, *Tuṅga* for *tvam* prescribed by Mk (XVI. 8) seems to be a spurious form ; *tvam-ham* emended by Nitti in Pu. (XVI. 7) seems to stand for *tum-ham*. For the Bengali original of Pu's work was, here probably misread by the Nepāli scribe.

31. Although Śākāraka, Audra, Draviḍa, and the others partake of the nature of Apabhraṃśa, if they are employed in stage plays and similar works, they are not to be considered as such by reason of their Apabhraṃśa-like nature [but are to be looked up as Vibhāṣās].

Notes : See Pu. XVI. 10, Mk. XVI. 10. According to these two authorities Hariścandra considers Tākkī to be a Vibhāṣā and no Apabhraṃśa. RT., and Mk. think that Apabhraṃśa cannot be used in dramatic works. If this opinion can be accepted as authoritative, the Apabhraṃśa verses in Kālidāsa's *Vikramorvaśi* should be considered spurious.

Here in the Instruction of Prakrit, in the Wishing-tree [on the second Branch] ends the third Posy, consisting of thirtyone flowers.

Here in the Wishing-tree [of Prakrit] composed by Rāma-Tarkavāgīśa-Bhaṭṭācārya, has been told the second Branch consisting of three Posies.

III. i. Nagara Apabhramsa.

1. We now proceed to describe in order beginning with Nāgara, the forms of Apabhramśa. It is generally considered that the basis of all the different varieties is to be found in the two bhāṣās [i.e. Mahārāṣṭrī and Śaurasenī] described first.

Notes : See Pu. XVII. 1, Mk. XVII. 1. Here *purodirita-bhāṣayoh* means 'of the two bhāṣās described first' (*purā*). Grierson interprets this wrongly. In the colophon of the chapter XVI, Pu. says : *samāptaṁ cedam...prākṛtānuśāsana-sūtram*. Does this imply that Prakrit does not include Apabhramśa and Pāli which have been treated in chapters XVII-XX ?

2. Non-conjunct, non-initial *ka*, *kha* *ta* and *tha* become respectively *ga*, *gha*, *da* and *dha*. Thus *nāka* becomes *nāgu*, *sukha* *suglu*, *patita* *padilu* and *śoṭha* *sodlu*. On the other hand words such as *sakulu* and the like follow the Mahārāṣṭrī rule and become *saala* and so on.

Notes : See Pu. XVII. 5. 13 ; Mk. XVII. 2. See Pu. XVII. 13 ; Mk. XVII. 2.

3. In *puṣkara* and *maṣkara* and similar words, *ṣka* and *ska* becomes *k*, [so that we have *pukkara* and *makkara*]. In *vākṣasa-mukha* *kṣa* becomes *k* [so that we have *vakkasa-mugha*]. Poets pronounce *sandānita* fetters, with the sound *cha* [so that we have the word *chandāṇia* (later *chādanī*)], and there is also *chu* sound in *śuṇḍuka* [so that we *chuṇḍago*] and in the sense of *viruddham* there is *viruam*.

Notes : The word *বঁড়* connected with *sandānita*, occurs in Mod. Beng.

4. In the words *vyāsa*, *vyāḍi* and others the letter *r* is inserted after [the initial consonant], so that we have *vrāsu*, *vrāḍi*, and so on. In words like *priya*, *mṛga* the original *r* and *ṛ* remain unchanged. The deśya word *vilā* and the like, are optionally used in the sense of 'creepers', 'weak', and so on. And the poets use the word *sāhuli* in the sense of the end of a fine *sāree*.

Notes : See Pu. XVII. 14, 15 ; Mk. XVII. 3, 4 ; *vilā* in the sense of 'creeper', is probably related to Pkt. *valli*, *velli*, *vellā*.

5. For *stokam* we have *thoḍam* ; for *bhadram* we have *bhallam* ; for *tvāḷiyam* and *maḍiyam* we have respectively *teraṃ* or [*toharaṃ*] and *meraṃ* or *moharaṃ*, and for the feminine *kīḍṛśi* we have *kehi*.

Note : Cf. Pu. XVII. 30.

6. The words *keha* and so on, are substituted for *kīḍṛśa* and similar forms ; and *siā* is substituted for *śrīh*. A long vowel is sometimes shortened. The syllable *ḍā* is added to *a*-bases [in the masculine and neuter, but] not in the feminine. Thus *hiadā pasannam* [*hṛḍayam prasannam*]. In the feminine it is *ḍi* that is added, as in *goladī laggu kaṇṭhe* [*gaurī lagnā kaṇṭhe*].

Notes : See Pu. XVII. 16, 18, 19. Mk. XVII. 8, 5, 6. See Fu. XVII. 18, 19, Mk. XVII. 5, 6.

7. In all three genders, the syllable *du* may be added, as in *jāraha kāmīnidu* [*jārasya kāmīnī*]. Necessary vulgar words are frequently met with. [With this termination] in the feminine, declensional terminations are elided, and the final vowel of the base is shortened ; and [thus] we have optionally *bāladu* *bālādu* [*bālā*, *bālāh* etc.].

Notes : See Pu. XVII. 20 ; Mk. XVII. 7. The termination *du* for all cases and numbers may probably be due to misreading of *hu* in some early mss. It (*hu*) occurs in many cases whereas *du* is not corroborated by a single Ap. work. *Du*, however, may possibly be a development of *sārva-vibhaktikas tasil*.

8-9. In all three genders [in the nominative singular], the declensional termination is elided, and the termination of the base [optionally] lengthened. Thus we have *aggi* or *aggi* [*agniḥ*] ; *vaṇadāṃ* or *vaṇādāṃ*. So also in the accusative and following cases they merely elide the declensional terminations ; but in the nominative and accusative singular, *a* bases may also [after the elision] optionally substitute the termination *u* [for the final vowel of the base], [for example] *kīlantu māṃ mohai* *Kaṇhu esu*. *Kīlantu ālingai* *Kaṇha govī*. [*Kṛḍan māṃ mohayati* *Kṛṇaḥ eṣaḥ* ; *kṛḍanti ālingati* *Kṛṇam gopī*].

The nominative singular may also end in *o*, as in *narao*, *narro* [*narah*] in this particular following rules of Mahārāṣṭrī.

Notes : See Pu. XVII. 41, Mk. XVII. 9, 10. and Mk. XVII. 12, 13. The termination *ḍam* in the examples is probably a neuter form of *ḍā* (masculine).

10. Here *u* may sometimes be employed otherwise than as laid down in verse 8 according to which *u* is only used in the nominative and accusative singular as a substitute for the final vowel of a base ending in *a*]. Thus *Rāhiu bālāu, juāṇu Kaṇhu* [*Radhikā bālā yuvā Kṛṣṇah*]. Sometimes we have *hu* [in this case], as in *rukhhahu ethu nccu* [*rṛkṣo'troccaḥ*]. The termination of the nominative plural is *he*, as in *ṇāalahe caranti* [*nāgarāḥ caranti*].

Notes : See Mk. XVII. 10, 14 ; Mk. (XVII. 11) has *ho* for *hu* in place of *kan* (= the pleonastic *ka*).

11. Here the termination of the neuter nominative and accusative plural is *i*, before which the final vowel of the base is optionally lengthened, so that we have *vaṇāiṃ* [*vanāni*]. In the feminine the termination of these cases is optionally *u*, as in *vahnū* [*vadhvāḥ* or *vadhuḥ*], *mālāu* [*mālāḥ*], *ṇaiu* [*nadyah, nadih*]. And we may also have *o* [instead of *u*].

Notes : See Pu. XVII. 42 ; Mk. XVII. 16, 15.

12. In all three genders, the termination of the instrumental singular is *e*, as in *vaṇae* [*vanena*], *vahue* [*vadhvā*], *paṇālie* [*praṇālyā*]. Moreover the termination of the instrumental plural, the locative singular and the locative plural is *hiṃ* [or *hi*] in all three genders, as in *bālāhi* [*bālābhīḥ, bālāyām, bālāsu*], *vahuhī* [*vadhūbhīḥ, vadhvām, vadhuṣu*], *tehiṃ* [*taiḥ, tābhīḥ ; tasmin, tasyām ; tesu, tāsu*]. There are two terminations of the ablative singular, namely *he* and *ho*, as in *gharahe* [*grhāt*] [for the termination *he*] and similarly [*gharaho*] [for the other].

Notes : See Pu. XVII. 43 ; Mk. XVII. 18, 19, Mk. (XVII. 17) has *eṃ* for RT.'s *e*,

13. The termination of the ablative plural are *ham* and *hum* as in *kāṇaṇaham* [*kānanebhyah*], *ṇaiham* [*nadibhyah*], or,

on the other hand *kāṇanahum* and *vahūhum* [*vadhūbhyaḥ*] are considered correct. The terminations of the genitive singular are *ho* and *he* as in *kāṇanaho* [*kānanasya*], *ṇaihe* [*nadyaḥ*]. Some authorities also give the terminations as *ham* and *hum* as in *vaṇaham* [*vanasya*], and *vahūhum* [*vadhvāḥ*].

14. Other [terminations of the genitive singular] are *su* and *ssa*, as in *rukḥhasu rukḥhahassa*]. After [nouns ending in] *ī* or *ū*, the termination is *c* or *hū* with *he* as an optional form. But the termination of the genitive plural is *ham*, as in *vaṇaham* [*vananām*], *vahūham* [*vadhūnām*], while other writers have *vahūhum*.

Notes : See Pu. XVII. 45, 46.

15. In this dialect, the Mahārāṣṭri terminations of the genitive plural, *ṇa* and *ṇha* are to be mentioned as used with nouns whose bases end in *i* or *u* ; and the letter *e* may be substituted for the final vowel of an *a*-base in the instrumental singular, instrumental plural, ablative singular, genitive plural and locative singular in all genders, so that for all these we may have such a form as *purise*.

Notes : See Pu. XVII. 46. Mk. XVII. 23 ; cf. Mk. XVII. 29.

16. In regard to the bases in *i* and *u*, the suffix of the instrumental singular in *ena*, as in *asiṇa* [*asinā*] or as in *asiṇa saṃrakḥkḥio tumhe āsuṇa* [*asitena yūyaṃ saṃraksitaḥ vrkṣaḥ āsugena*] with black arrows you have saved the tree. With these [nouns], the termination of the instrumental plural is *ehim*, as in *asiehim jeṇa viṇṇa maccu isuehi* [*asitaiḥ yena vikiṛṇaḥ mṛtyur iṣubhiḥ*] by whom death has been scattered with black arrows.

Note : See Pu. XVII. 47, 48 ; Mk. XVII. 24, 25.

17. The syllable *e* is also used in the feminine as the termination of the locative singular as in *ṇaie* [*nadyām*] *vahūe* [*vadhvām*]. In the vocative, the termination is *he* as in *vaṇihe* [*vaṇij*], *vahuhe* [*vadhu*]. In this dialect it is explained that the final vowel of *a* bases in *ī* and *ū*, is also shortened in the locative

plural. In other respects these nouns are declined as explained above.

Notes : See Pu. XVII. 49 ; Mk. XVII. 26, 27, 9.

18. In all three genders the syllable *ho* may be added in the nominative plural [instead of the *he*, *i* and *u* prescribed in verse 10 and 11] as in *vaṇaho* [*vanāni*], *ṇāiho* [*nadyah*] and *gandhavaḥo* [*gandharvāḥ*]. In this dialect we also have forms such as *rukḥha* and the like. The pronouns *kim*, *yad* and *tad* form their nominative, accusative and locative as in Mahārāṣṭrī.

Notes : See Pu. XVII. 52, Mk. XVII. 28, 30.

19. The following [masculine] forms are accordingly used [for *kim*].....nom sg. *ko*, nom. pl. *ke*, acc. sg. *kam*, acc. pl. *ke*, loc. sg. *kaīm*, loc. pl. *kesu*. Similarly for *yad* and *tad*. They teach that the same forms are employed for the feminine and the neuter. In this dialect [the termination of] the genitive singular is *su*, with the vowel of the base lengthened. Its form is therefore *kāsu*. Another form is *kasu*, and another opinion gives *kassu*. So also the feminine and neuter. Similar are the forms of *yad* and *tad*. Furthermore they explain *jadrum* and *tadrum* as optional forms of the accusative singular.

Notes : See Pu. XVII. 54, 55. Mk. XVII. 30, 31. See notes on 20 below.

20. In this dialect *jadru* and *tadru* may respectively be the corresponding locative singular and genitive singular of these two words. The nominative and accusative singular of *idam* is *imu*, but this is not used in the feminine. The same two cases of *adas* are *amu*, and they teach that the same word is used as the declensional base, to which the case terminations are added. It is the opinion of the learned that the declensional base of *etad* in all three genders, is *eha*-.

Notes : See Pu. XVII. 56, 57, 60 ; Mk. XVII. 34, 36, 37, 38 ; forms like *jadru* and *tadru* are possibly misreading respectively for *jahu* and *tahu*.

21. For the nominative and accusative singular [of *etad*], they describe the entire set of forms as *eho*, *ehu*, *eha* and *ehe* ; and *ehē* is also used in the locative singular. The nominatives

singular of *yad* and *tad* are respectively *ye* and *se*. In addition to the forms given above, [the nomination singular] of *etad* is also *e*.

Notes : See Pu. XVII. 61, 62 ; Mk. XVII. 39, 40.

22. The nominative singular of *yusmad* is *tūham* and the nominative and accusative plural is *tumbhām*. The instrumental and accusative and locative singular all take the form *paīm*. The instrumental plural is *tumbhāīm*. There are considered to be three forms of the ablative and genitive singular, viz. *tumha*, *tumhe*, *tuha* and in addition to these we sometimes find *tumbha*.

Notes : See Pu. XVII. 63, 64 ; Mk. XVII. 41, 42, 43, 44 and 45, 46.

23. The nominative singular of *asmad* is said to be *hamu*, and the nominative and accusative plural is *amhām*. Its instrumental, accusative and locative singular is *maīm*. Three forms are recorded for the instrumental plural, viz. *amhāīm*, *amhehi* and *amhe*. The ablative and genitive singular are described as *maha*, *majjha* or *majjhu* in the genitive singular [in addition to these three] we also have *amha*. In the genitive plural we optionally have *ṇo*. In the ablative plural we optionally have *amha* and in the locative plural we have *ahmāsu* or *ahmasu*.

Notes : See Pu. XVII. 65, 66, 67 ; Mk. XVII. 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55.

24. In this dialect there are at will peculiar elisions of vowels in the union of bases with suffixes. As examples of this, I now proceed to give a few specimens.

Note : See Pu. XVII. 68 ; Mk. XVII. 56.

25. If there is an elision [of the final vowel of the base] we have *rukḥha* or *rukḥhan* or *rukḥho* [*ṛkṣaḥ*]. When we have the addition of a vowel we have a [sentence such as *hojjai* (for *hojjai*) *klehu sugho devvaho devvaho* [*bhavet khalu sukhaḥ daivāt*]. Or there may be interchange of forms, as in *bālan* or *bālāu* etc. for *bālāo* [*bālāḥ* see v. 11]. Such are peculiarities of vowels as described by the learned.

Notes : See Mk. XVII. 56.

26. The Ātmanepada voice of verbs is not used. The termination of the third person singular and of the first person plural are *di* and *hum* respectively as in *so hasedi hasahum na amhaim* [*sa hasati, hasāmo na vayam*]. The first and second persons singular are the same as the original [Sanskrit].

Notes : See Pu. XVII. 70, 71 ; Mk. XVII. 57, 58.

27. The first person plural has [the termination *ma*] as in *pellijama hatthi kaṇhem* [*pātayāmaḥ hastiḥ kṛṣṇeṇa*]. The termination of the first person plural is *mha*, and *a* in root will be *e*, as in *dhaṇāim demha* [*dhanāni dadmaḥ*] I shall give wealth. The termination of the second person singular is also optionally *hi* as in *dehi dhaṇāim tāsū* [*dātāsi dhanāni tasmāi*]. The termination of the second person plural is *hu* as in *tumhe tulahu ppaāsū* [*yūyam tvarayata prayāsam*].

Note : The reconstruction of this stanza is mostly conjectural.

28. The suffix of the future is *ihī* is *īsa* as in *bālau ehu hasihī, ehu hasīsāi Kaṇha* [*bālaka eṣa hasiṣyati, eṣa hasiṣyati Kṛṣṇaḥ*]. Sometimes we also have such a form as *hossāi* [*bha-viṣyati*] and for the root *kṛ* in the first person plural, the base of the future is *kā* [so that we get *kāhima*].

Notes : See Pu. XVII. 73, 74, 75 ; Mk. XVII. 59, 60, 61.

29-30. The following are the *dhātvrādeśas* [in Apabhraṃśa] :
sthā=*thakka*, *thā* ; *pra-viś*=*paisara* ; *ā-sliṣ*=*ārunda* (*ārūṇa* ?) ;
drś=*dekkhā*, *passa* ; *darśaya*=*lākkha*, *darasa* ; *tim*=*timma* ;
sthāpaya=*thāva*, *thavva* ; *vraj*=*vañca* ; *grah*=*guṇha* ; *muc*=
mukka, *mua*, *mulla* ; *rad*=*volla* ; *kṛ*=*kara* ; *ānaya*=*āṇava* ;
ācaks=*akkha*.

The present participle is used [as a finite verb] in all three tenses present, past and future.

Notes : See Pu. XVII. 77, 78, 79, 80, 81, 84 ; Mk. XVII. 67, 71, 72, 64, 65, 75, 76, 70. Mk's text on 71. and 64 seems to be based on corrupt sources. See also Pu. XVII. 76, 82, 85, 86, 87, 88 ; Mk. XVII. 68, 74, 68, 64, 77.

31. The following Apabhraṃśa words occur in the meanings respectively set before them : *tvām* = *tomme* ; *teṣām* = *tāṇṇa* ; *adhunā* = *muehi* (?) ; *amābhiḥ* = *ehim* ; *dvi* = *dvi* ; *tri* = *tiṇṇi* ; *catur* = *cāri*. The intelligent can find examples of these in the poems of the old poet.

Notes : *Tiṇṇi* and *cāri* gives rise respectively to NIA. *tin* (*tin*), and *cār*.

Here ends the Posy on Nāgara Apabhraṃśa.

III. ii. Vracada Apabramsā

1. We now proceed to describe the Apabhraṃśa Bhāṣā called 'Vrācaḍa' which is current in the Sindhu country. Its basis is recorded as being nothing but Nāgara, especially when no definite rule is laid down for it.

Notes : See Pu. XVIII. 1 ; Mk. XVIII. 1. The etymology of the word *vrācaḍa* is not known. It is possibly a pseudo-Skt. form of *vācaḍa* (= *vaccaḍa* = *vrātyaka, the despised Vrātya). Grammarians usually connect this with Sindh (Sindhu).

2. Only the palatal *ś* may be used in place of *s* and *ṣ*. In this dialect an original *r* or *ṛ* is preserved except in the word *bhṛtya* and others. When the letters *c* [including *ch*] and *j* [including *jh* ?] are doubled, the semi-vowel *y* is prefixed as in *girīśa-bhṛtyecchu lahia rayjje* [*girīśa-bhṛtyo labdhvā rājjyam*], the servant of Śiva (Giriśa) having got the kingdom.

Notes : See Pu. XVIII. 2, 3, 4 ; Mk. XVIII. 3, 4, 2.

3. There can be no elision of [medial] *d* or [substitution of *h*] for [medial] *dh*, the initial *t* and *d* becomes respectively *ṭ* and *ḍ*. In this dialect, the word *sojji* is used as the equivalent of the Skt. *saiva*, and as regards *khaḍgah* it becomes *khaṇḍu*.

Notes : See Pu. XVIII. 6, 7 ; Mk. XVIII. 5, 6, 7, *khaṇḍu* is connected with Mod. Beng. *খণ্ড*.

4. The following are the *dhātuvādeśas* [in Vrācaḍa Ap.] *bhū* *bho*, but *bhū* with *kta* (past participle) or after *pra* etc., *brū*

bro ; *vr̥ṣ varha*. Other roots are provided for by Sanskrit and by the Śaurasenī and Mahārāṣṭrī Bhāṣās.

Notes : See Pu. XVIII. 8, 9, 10, 12, Mk. XVIII. 8, 10, 9, 11.

5. Upanāgara [Ap.] is a speech intermediate between these two dialects (Ś. and M.).

Now about Ṭākki and Saindhava Apabhraṃśas which exist (lit. rule) characterised by the peculiarities of the people Pāñcāla (i.e. Śaurasenī).

Notes : See Pu. XVIII. 14, 15 ; Mk. XVIII. 13. The second hem. is omitted in Grierson's ms.

6. If the Ṭākki Vibhāṣā formerly described, (III. xii. 27 ff.) is mixed up with the three kinds of Apabhraṃśa-Nāgara and so on-, it is called Ṭākka Apabhraṃśa, and is spoken in the Ṭākka country where examples of it are to be sought for.

Notes : See Pu. XVIII. 16 ; Mk. in his comm. on XVIII. 12, quotes to define other Apabhraṃśas the following :—

तु-बहुला माखरी । बाडी-बहुला पाखली । उक्तप्राया वैदर्भी । संबोधनाख्या लाटी ।
ईकारोकार-बहुला भीट्टी । सवीप्सा कैकियो । समासाख्या गौडी । उकारबहुला कौमली ।
एकारिणी च पाखड़ा । युक्ताख्या सैहली । द्वियुक्ता कालिङ्गी । प्राच्या तद्देशीय-भाषाख्या ।
भट्टादि-बहुला चाभीरी । वर्षविषयंयान् कार्वाटी । मध्यदेशीया तद्देशीयाख्या । संस्कृत-
च गौडीरी । च-कारान् पूर्वोक्त-टक्क-भाषायङ्गणम् । रलङ्गभ्यां व्यत्ययेन द्राविडी । टकार-
बहुला वेतालिकी । एभी-बहुला काखी ।

7. Just as writers have in the first place told of the various kinds of Apabhraṃśa—Nāgara, Vrācada, and so on—as described herein, so if we class them according to special characteristics, there are twenty others, viz, Pāñcālīkā and so on.

8. It has been said in this regard that Pāñcālīkā is distinguished by the frequency with which it uses the terminations *i* and *ḍi*. In Māgadhi (Mālavi ?) the word *tu* is frequently used.

Vaidarbhi is full of the pleonastic terminations *alla*. (*ulla* ?). Lāṭi is remarkable for the number of interjections of address.

Notes : See Pu. XVIII. 18, 19. Possibly RT.'s text requires here emendation. Māgadhi here is possibly a wrong reading for Mālavi. See notes on 6 above.

9. Auḍṛi is described as noteworthy for the predominance of *i* and *o* (*ū* ?). In Kaikeyi words are commonly repeated to express continuation, distribution etc. Gauḍī is rich in compound words. Kauntalī, forsooth, abounds in the pleonastic suffix *ḍa*.

Notes : See Pu. XVIII. 20, 21, 22. See notes on 6 above.

10. Pāṇḍyā has been described as full of the letter *e*. Saippal (Saimhali ?) is rich in compound consonants. Kālīṅgi is replete with the syllable *hiṃ*. But Prācyā is dependent on the words *so* and *vaṭṭa* (i. e. uses them profusely).

Note : See notes on 6 above. Grierson's reading *soraṭṭa* is evidently wrong. *Vaṭṭa* here is probably (root) of the forerunners of modern Eastern dialects like Bhojpuria and Avadhi, which have forms like *bāṭom*, *bāṭem* *bāṭa*, *bāṭas* etc. all going back to *vaṭṭa*.

11. Ābhīrikā commonly uses titles of respect, such as *bhaṭṭaka* and so forth. Kārṇāṭī is distinguished by the change of the letter *r* [for *l*] [or by the metathesis of *r*]. But Madhyadeśya employs only the *deśya* word. Gaurjari is full of Sanskrit words.

Note : See notes on 6 above.

12. Drāviḍī is distinguished by the change of *l* [for *r*] [or by metathesis of *l*]. Pāścātyā is distinguished by the mutual interchange of *r* and *l*. Vaitālikī is full of the letter *t*. But Kāñci is described as having irregularly the letters *e* and *o*.

Note : See notes on 6 above.

13. There is also another system of classifying the various kinds of Apabhraṃsa, viz. according to its use of the *deśya* words of each particular country in which it is spoken. This is not shown in detail in the present work, as it is very difficult to determine the division according to this classification.

Here ends the Posy on Vṛācaḍa Apabhraṃśa in the Instruction of Prakrit.

III. iii. Paisacika

1. The Paisācika falls into two groups viz. *Śuddha Paisācika* or 'Pure Paisācika' and *Samkīrṇa Paisācika*, or Mixed Paisācika. Of these the first group of seven is 'Pure' and the remain group of four is 'Mixed.'

Notes : See Vr. X. 1 ; Pu. XIX. 1. Vr. does not expressly mention in his sūtras which kind of Pś. it is ; but it seems that he describes only the general characteristics of all the dialects known under the name. According to Bhāmaha (comm. on Vr. X. 2 and 11) Ś. is the basis of Pś.

2. Kaikeya Paisācika is now described. The modifications observed in its established form are based on Sanskrit and Śauraseni. In it, in all cases the first and second consonants of the groups [of stops] (i.e. surds) are to be substituted, respectively, for the third and fourth (i.e. sonants).

Notes : See Vr. X. 2 ; Pu. XIX, 3, 4. Mk. XIX. 2.

3. A dental *s* is substituted for *ś* and *ṣ*. A dental *n* is substituted for the *ṇ* of the cerebral class. In the word of *bhāryā* group, *ria* is substituted for *rya*, and *sana* is substituted for *sna* of *snāna* etc.

Notes : See Vr. X. 5, 8, 7 ; Pu. XIX. 8, 12 ; Mk. XIX. 3, 4, 5, 7.

4. In *ratna* etc., the conjunct consonant is separated into its component parts. The word *gṛham* becomes *kiham* and *iva* when it means 'like that' becomes *piva*. Moreover, in the word *kaṣṭa*, *saṭa* is substituted for *ṣṭa* and *pr̥thumi* is irregularly used for *pr̥thivī*.

Notes : See Vr. X. 4, 6 ; Pu. XIX, 9, 16, 19, 14 ; Mk. XIX 7, 8, 16, 10. Correctness of the reading *pr̥thumi* has been rightly doubted by Grierson. Pu.'s reading *pr̥athumi* should be emended to *pr̥thumi* ; cf. Mod. Beng: (dialectal) *pīrthimi* (= *pr̥thivī*).

5. The word *hr̥dayam* becomes *hitapakam*, again *pr̥thumam* is required in the place of *pr̥athamam*. For *vismayaḥ* and *sukṣmam* we have respectively *pisumao* and *sukhamam*, *Kupaci*

is used in the meaning of the word *kvacit* and the word *pakṣma* becomes *pakhamam*.

Notes : See Vr. X. 14 ; Pu. XIX. 18, 15, 11, 20 ; Mk. XIX. 11, 15, 14. 13, 9, 12. The readings *prthumam* though doubted by Grierson, has been corroborated by Pu.

6. The word *kāryam* becomes *kaccam*. The suffix *tvā* of the gerund becomes *tunam*. The double letter *ññ* is substituted for *ṇya*, for *jña* or for *nya*. In the instrumental, ablative, genitive and locative singular of the word *rājan* and *rāci* is employed. In this word there is also another (set of forms as in) *raññā* as well as *rācinā*.

Notes : See Vr. X. 11, 13, 9, 12 ; Pu. XIX. 21, 10, 23 ; Mk. XIX. 6, 17, 18, 19.

7. In the Pāṣāṇika which is [called] 'Śaurasena' *ś* the first of the three sibilants, is substituted for *ṣ* and *s*. The letter *l* alone is under all circumstances substituted for *r*, and *śka* is substituted for *kṣa* in words such as *kaukṣeyaka* and *rākṣasa*.

Notes : See Pu. XIX. 1, 3, 2, 5 ; Mk. XX. 1, 2, 3.

8. According to the opinion of the learned *adhunā* becomes *ahunī*. When *tip*, the termination of the third person singular follows, *pia* is substituted for *pibati* [so that we get *piati*, not *pipati* for *pibati* he drinks]. *Kaḍa*, and *maḍa* are substituted for *kṛta* and *mṛta* respectively and men pronounce *gaḍa* as *gaḍa*.

Notes : See Pu. XX. 12, 10, 11 ; Mk. XX. 12, 5.

9. It is considered that [the changes relating to] *bhāriā* and *ryā* are as before. But in the word *atthi* (*asti*) the *tth* remains unchanged, [and does not become *śṭha* as in Māgadhī]. In the conjugation of the root *sthā*, *ṇtha* is substituted for *ṭha* (in Śauraseni *ciṭṭhadi*), as in *ściṇṭhadi*, while *sthitam* becomes *ṭhiām*.

Notes : Cf. Pu. XX. 9. See Mk. XX.

10. In the case of abuse or the like, the termination of (the nominative) of a noun whose base is *a* is *ī*, as in *śiālī* (*śyālah*), a brother-in-law). Elsewhere, such nominatives end

in *ī*, as in *pale maṇuṣṣe* (for *paraḥ maṇuṣyaḥ*). Also the accusative singular may optionally end in *ī*, as in *gāme*, or as in Kaikeya Paiśācika, *gāmam* (for *grāmam*).

Notes : See Pu. XX. 13, 14, 15 ; Mk. XX. 10, 12.

11. Those who are skilled in this matter say that Pāñcāla Paiśācika is distinguished by the inversion of *r* and *l*. In Gauḍa Paiśācika either *r* or *l* may be used for *r* or for *l*.

Notes : See Pu. XX. 19 ; Mk. XX. 14. Grierson seems to misunderstand *paryayatva* which means here inversion. See Pu. XX. 19.

12. When the language originates [in the country] of the Māgadhas, it is regarded as the Paiśācika called Māgadha. In the next place Paiśācika called Vṛācaḍa in which there is an admixture of Sanskrit words.

13. Another authority has recognized a Paiśācika, owing to a differentiation in regard to the letter *śa*. That, forsooth, is a *sūkṣma-bheda*, for it has but a minute point of difference, and there does not appear to be any possibility of differentiation, any more than of differentiating between the sweetness of molasses and of sugar.

14. Saṃkirṇa Paiśācika is in the first place divided into two kinds, viz, *śuddha* or pure and *aśuddha* or impure. Moreover, poets describe the *śuddha* variety, as being of two kinds ; viz, *Bhāṣā-śuddha* or that in which the language is pure, and *Pada-śuddha* in which the different quarters of a verse are each pure.

Notes : For a classification of literary Prakrits (bhāṣā) see Sarasvatikanṭhābharaṇa II. 17 and Ratneśvara's comm. thereon. Ref. Grierson. AMSJV. vol. III. p. 12. pp. 188ff.

15. *Padaśuddha-saṃkirṇa Paiśācika* is described to be of two kinds. Moreover, one of these is considered to be *Ardha-śuddha* or half and half pure, while the other is declared to be *Catuṣpāla-viśuddha* or having each of the four quarters of a verse [independently] pure. This division is now explained as follows :

16. *Ardhaśuddha* is when one half [of a verse] is in one language and the other half is in another language. *Catuṣpādaśuddha* is when the four-quarters of a verse are in four different languages.

17. When languages enter into a verse [mixed together] like sesame and rice, uttered in varied ways, that is called *Aśuddha-saṃkirṇa Paisācika*, as in the following verse of my own composition :

18. *Kamalākāma-saṃlola-kāmakalākulakomalālikāh /*
Kalikāla-kāla-kalilaṃ muñcatāmu moha-kallolaṃ //

(Tr. O you, who longest for the love of Lakṣmi and whose hairs are out of order due to love-sport, leave you the turmoil of delusion caused by the black confusion of the Kali Age).

The above is Sanskrit polluted by Pāñcāla Paisācika. There are altogether fifty-five languages.

The following is an example of the blending of mixed Śaurāsenī and Sanskrit. It is taken from the Mālatīmādhava (VI. 10).

19. *Sarale sāhasa-rāgaṃ parihara rambhoru muñca saṃrambham /*
Virasaṃ virahāyāsaṃ soḍhum tava cittam asahaṃ me //

(Tr. O simple maid of beautiful feature, give up this desperate attempt ; [for know thee that] my heart is unable to look indifferently to this thy galling pangs of separation).

Notes : The couplet taken from Mālatīmādhava, occurs in Act VI. 10. (ref. Grierson). Grierson's reading *Harasamkara* is due to a *lacuna* in the ms.

20. *Bhāveṇa virahasihīṇo maṇṣu saṇe phudīa-paḍiesu /*
Kaṇthe kevalasūtraṃ virahīṇyāḥ kālāpāsa iva //

(Tr. The jewels [in her necklace] having burst asunder due to the heat of the fire of separation, and having dropped

in the bed, the string [holding them together] has become, as it were, the noose of Death in the neck of the seperated lady).

Note : This couplet seems to have been restored to its original form with be help of the new ms,

Or, again, another verse by an author not named.

21. *Jayati janātābhivāñchita-phalapradah kalpā-pādapo giriśah /
Jaa madam āruhantī giritanā paṇaikappalā //*

[Tr. Victory to Giriśa (Śiva) who is a wishing-tree giving desired fruits to the multitude of men. Victory to Pārvatī, the daughter of the Himālaya, who ascends upon the dead (Śiva), but who is a wishing tree to him who bends low before her].

Notes : The first half of the couplet is taken from the *Sarasvatī-kanṭhābharāṇa*, II. 9 (Ref. Grierson).

So, as we see from the above examples, it is to be understood that all other languages may be similarly mixed together.

Here ends the third Posy (*wrongly* Branch) consisting of fifteen (?) flowers in [the third branch of] the Wishing tree of Prakrit.

Here is completed by Śrī-Rāma Tarkavāgiśa Bhaṭṭācārya the fruitful Wishing-tree [of Prakrit], having three branches carrying three hundred and fiftyseven [flowers].

APPENDIX I.

पुरुषोत्तमकृतं

प्राकृतानुशासनम्

[The ms. begins from the middle of the Chapter III. It has been emended in several places which have been marked with asterisks. For the original readings and other informations see the Notes after each Chapter]

[वृत्त्य डः] सम्मदादौ ॥१॥

त्य-ध्वयोश् चछौ ॥२॥

*यस्य जोऽपदादौ ॥३॥

ध्व-ह्वयोर् झः ॥४॥

*ध-रधयोर् बहुलं डः ॥५॥

क्क-ल्क-क्षां खः ॥६॥

*अध्यादिषु च्छः ॥७॥

क्ष-वृक्ष-वक्षसां वा ॥८॥

प्रक्षस्तादौ झः ॥९॥

प्मस्य म्हः ॥१०॥

इम-ष्म-स्म-क्ष-ह्माणां ण्हः ॥११॥

व्यस्पयोः फः ॥१२॥

वाप्येऽभ्रुणि व्यस्यः हः ॥१३॥

*झ-स्स-प्सां छः ॥१४॥

न्मस्य मः ॥१५॥

म्नस्य णः ॥१६॥

कमस्य पः ॥१७॥

आत्मनि स्मस्य वा ॥१८॥

शेषादेशयोर् द्वित्वम् अनादौ ॥१९॥

वर्गाणां द्वितीय-चतुर्थयोः शेषादेशयोर्-

ऊर्ध्वं प्रथमतृतीयौ ॥२०॥

नीढ-लोट-प्रेमर्जु-यौवन-तैल-त्रैलोक्यादेर्

द्वित्वम् अनादौ यथादृष्टि ॥२१॥

सेवाद्विषु वा ॥२२॥

समासे च वा द्वित्वम् ॥२३॥

वक्रादिष्वनुस्वारः ॥२४॥

मांसादिषु बिन्दुलुग् वा ॥२५॥

संस्कृत-संस्कारादौ नित्यम् ॥२६॥

क्लिष्ट-म्लिष्ट-म्लिष्ट-क्रिया-रत्नशाङ्गादेर् युक्तस्य

विश्लेषः परस्वरवत्ता च पूर्वस्य ॥२७॥

श्रो-क्षी-ही-क्ष्मास्त-क्ष्म-म्लानादा-

विदन्तता ॥२८॥

*ई-र्वयोश्च ॥२९॥

क्षमा-श्लाघादेर् अदन्तता ॥३०॥

स्नेहादौ वा ॥३१॥

उ पञ्च-तन्व्यादिषु ॥३२॥

पुरुषोत्तमस्य प्राकृतानुशासने तृतीयोऽध्यायः ॥

Notes : (3) Vr. lacks [such a rule]. (4) ms. व्यचयीकं. Emendations except where mentioned otherwise, have been adopted from Nitti's text. (5) ms. ध्वयोर्बहुलम्. (6) The same as Vr. III. 29, (7) ms. चवादिषु. The same as Vr. III. 30. (9) Vr. lacks. (14) ms. चक्षे प्लान्. The same as Vr. III. 40. (19) The same as Vr. III. 50. (27) ms. शारङ्गादि° for शार्ङ्गादि°. (29) ms. ईर्वयोश्च.

[चतुर्थोऽध्यायः—सन्ध्यादिविधिः]

सन्ध्याव-अचाम् अञ्जलोपो विशेषश्च बहुलम् ॥१॥

अनुस्वारस्य वा सन्धिः ॥२॥

अपेर् विः पदान्ते ॥३॥

अनुस्वारात् पिः ॥४॥

त्तिर् इतेः ॥५॥

बिन्दुलोपश् चाऽत्र वा ॥६॥

आह-हृद्-उतां ह्रस्वश्च ॥७॥

ह्वार्थे च ॥८॥

स्त्रिय-छेययोश्च ॥९॥

समासे पूर्वनिपाताऽनियमः ॥१०॥

निषिद्धोऽपि षष्ठीसमासः ॥११॥

अन्त्यस्य हलो लुक् ॥१२॥

स्त्रियाम् आह अ-तडिद्-विद्युतोः ॥१३॥

रेफस्य रा ॥१४॥

शरत्-प्रावृषयोर् द-सौ ॥१५॥

दिशः सा ॥१६॥

हरिद्रिदेष् टा-टिपौ बहुलम् ॥१७॥

प्रावृट्-शरत्-नसान्ताः पुंसि

प्रेम-शिरो-नभो-वर्जम् ॥१८॥

पुंस्त्रीवयोर् नयनादिः ॥१९॥

स्त्रियाम् उष्मेमनिचौ ॥२०॥

पृष्ठाक्षि-प्रश्न-सन्धयोर् वा ॥२१॥

अवापयोर् उपसर्गयोर् ओत्वं वा ॥२२॥

क्वस् तृण-तृणौ ॥२३॥ त्वार्थे तुमुन् ॥२४॥

स्यपश् चेअ ॥२५॥

क्ववतोस् तवन्तः ॥२६॥

शीलार्थे तृण हरः ॥२७॥

त्तण-दा-त्तास् त्व-तलोः ॥२८॥

आल इल्ल-उल्ल-आलु-वन्त-इत्ता-मनुपो

यथादृष्टि ॥२९॥

आलवन्ताद् इणि च स्त्रियाम् ॥३०॥

मयटो वा मइअः ॥३१॥

स्वार्थे को वा ॥३२॥

भस्मादयः शब्दान्तरैः ॥३३॥

द्रंष्टादिषु दाढादयो बहुलम् ॥३४॥

कुङ्कुमादयो शब्दसमाः ॥३५॥

थेरादयो देश्याः ॥३६॥

ह्रिण्ठं व्रीडित-भीतयोः ॥३७॥

पुरुषोत्तमस्य प्राकृतानुशासने सन्ध्यादिविधिश् चतुर्थोऽध्यायः ॥

Notes : (3-4) Vr. lacks. (6-9) Vr. lacks: (10) Vr. lacks, (11) Vr. lacks, It means that the samāsas forbidden under Pāṇini, II. 2. 82ff. may be allowed in. Pkt. (18) ms. नसन्ताः for नसन्ताः. (19) Vr. lacks. (20) Vr. lacks. (21) ms. प्रष्टाक्षि प्रश्नसत्यो. (24) ms. तुमुन् for तुमुन्. Vr. lacks. (27) ms. तृण for तृण. (30-32) Vr. lacks. (33) ms. भस्मा for भस्मा, Vr. lacks. (35-37) Vr. lacks.

[पञ्चमोऽध्यायः—सुब्-विधिः]

द्वित्वेऽपि बहुवचनम् ॥१॥
 चतुर्थ्याः पद्ये तादर्थ्यं ॥२॥
 बिन्दुर् अमः ॥३॥
 हिं भिसः ॥४॥
 ङसेर् दो-दु-इयः प्रकृतेर् दीर्घश्च ॥५॥
 छपः छः ॥६॥
 तृतीयाद्यन्तस्य बहुलम् अन्तेऽनुस्वारः ॥७॥
 अदन्ताद् विसर्गलुग् ओत्वं च ॥८॥
 भिसो हिं जस्-शसोर् इं च लघुवत् ॥९॥
 जसो डा ॥१०॥
 शसो डे ॥११॥
 डेण टः ॥१२॥
 *ङसेर् द्वौ (आ) च ॥१३॥
 ङसः स्स ङेर ए-म्मी ॥१४॥
 डि-छपोर् एत् ॥१५॥
 इद्-उद्भ्याम् छ-जसोर् लुग्
 दीर्घश्च इदुतोः ॥१६॥
 ओ-वो-णो च जशः ॥१७॥
 ओ-वोर् अत्वं च इ-दुतोः ॥१८॥
 शसो णो ॥१९॥
 टा णा ॥२०॥
 ङसो णो-स्सौ ॥२१॥
 ङेर् म्मि ॥२२॥
 डि-छपोर् दीर्घः ॥२३॥
 ऋत आरः छपि ॥२४॥
 *पितृ-जामातृ-भ्रातृणाम् अरः ॥२५॥
 ऋत आरः पित्रादेर् अरश्च सोर् आ ॥२६॥
 ऋत उच् च जस्-शष्-टाङस्सु ॥२७॥
 यूनो जुआणः ॥२८॥
 शुनः छणहः ॥२९॥
 पथः पद्दो ॥३०॥

आत्म-ब्रह्म-मूर्धाऽध्वनां छ-जस्-शस्-टा-ङस्सु
 वा न-लोपः ॥३१॥
 अप्पाऽत्ताऽत्ताणो वात्मानः ॥३२॥
 राज्ञः स्वमोर् अन्त्यलुग् वा ॥३३॥
 रण्णा राङ्णा च टान्तस्य ॥३४॥
 रण्णो राङ्णो च ङसन्तस्य ॥३५॥
 छीवे स्वमोर् बिन्दुः ॥३६॥
 जस्-शसोर् इं-च दीर्घश्चात्र ॥३७॥
 स्त्रियां ह्रस्वोऽमि ॥३८॥
 जस्-शसोर् ओद्-उतौ ॥३९॥
 जसो लोपश् च ॥४०॥
 टा-ङि-ङसाम् एद्-इतौ ॥४१॥
 अद्-आतौ च ॥४२॥
 *इद्-उतोर् दीर्घः छपि लुकि च ॥४३॥
 मातृ माता ॥४४॥
 सम्बुद्धेर् लुकि न विकृतिः ॥४५॥
 राज्ञो बिन्दुर् वा ॥४६॥
 स्त्रियां ह्रस्वः ॥४७॥
 आत एत् ॥४८॥
 सर्वनाम्नो जसो डे ॥४९॥
 ङसेस् सो दोऽनिदमादेः ॥५०॥
 *ङेः स्सि-म्मि-त्थाः ॥५१॥
 किं-यत्-तद्-इदम् एतद्भ्यो
 ङिणा वा टः ॥५२॥
 ङेसिम् आमः ॥५३॥
 इदम् एसिं वामा सह ॥५४॥
 किं यत्-तदा ङेर् हिं च ॥५५॥
 इआ आहे काले च दार्थे ॥५६॥
 ङस आस वा ५७॥
 किमः कः छपि ॥५८॥
 तद् पंसि सो छियां सा ॥५९॥

*ऊसि-ऊसामन्तस्य तो-से-सि च	तुळ्मे तुम्हे च जसा ॥७४॥
पुंस्त्रीबयोः ॥६०॥	*अस्मदोऽभ्यहं अहमंमि हंमि च
ते स्त्रियां च ॥६१॥	चतुष्कं सुना ॥७५॥
किं-यत्-तदां टा-ऊस्-ऊसु को जी ती	द्वेः सुपि दो ॥७६॥
च स्त्रियाम् ॥६२॥	*त्रेस् तिः ॥७७॥
ऊसः स्ता स्ते ह्रस्वश्च ॥६३॥	चतुरश्रं चउः ॥७८॥
इदम इमः ॥६४॥	द्वेर् दो-दुवे-दोणि-वेणि
स्त्रिं त्सयोर् अत्वं च ॥६५॥	जस्-शस्-भ्याम् ॥७९॥
न छेः त्यः ॥६६॥	त्रेस्-तिणिः ॥८०॥
*छीवे स्वमोर् इदम्-इणम्-इणमो च ॥६७॥	चतुरश्र-चत्तारो चत्तारि ॥८१॥
इमि इमा च स्त्रियाम् ॥६८॥	*तेषां दोणं तिणं चउणम् आमा ॥८२॥
एतद् पदा ॥६९॥	पञ्चादेर् लृग् जस्-शसोः ॥८३॥
ऊसेस्-तो दलोपश्च ॥७०॥	भिसि-सुपोऽ स्त्रियाम् ॥८४॥
त्ये च ॥७१॥	षट्-शब्दस्य सुपि छ अदेशः ॥८५॥
एतद् सुना सह पुंसि ॥७२॥	भ्यसि च्छा ॥८६॥
गुप्सद् तं तुम् च सुना ॥७३॥	स्त्रियां भिसि सुपोश्च ॥८७॥

पुरुषोत्तमस्य प्राकृतानुशासने सुब्-विषयः पञ्चमोऽध्यायः ।

Notes : (9) ins. जश् शसोरिच लघुवत् Nitti's emendation भिसि च् भ्यस्शसोर् एच seems to be unnecessary. The sūtra probably relates to the nom. and acc. plural termination -ई in the neuter gender. (13) ms. ऊसिं च (25) ms. *जसाट् (26) ms. पिवादेरच सोरा. (28-30) Vr. lacks. (31) The sense of this sūtra is that the final -न of the words enumerated may be optionally dropped. Hence we may have forms like *Bamhaṇo*, *muddhaṇo* as well as *Bamhassa*, *muddhassa*. (40) Vr. lacks. (42) The sūtra probably was originally as follows नातोऽदातो च. See Vr. V. 23. (43) ms. सुपि लुक् च for सुपि लुकि च. The sūtra means that the final vowels of words ending in *i* and *u* will be lengthened when the terminations meet *lopa*. (51) ms. सिमित्यः for सिमित्याः, (59) ms. पुंसिस्त्रियाम् for पुंसि सो स्त्रियाम्. (60) ms. तोस्येसिञ् for तोसेसिञ्, (65) ms. ससिसयोर् for ससिस्योर्, (67) ms. सिषस् इणमो for इष इणमो, (75) ms. अभादोऽभ्यहम् अह-च'मि, (77) ms, वस्तिः. (82) ms. चउवं नामा for चउवं आमा.

[षष्ठोऽध्यायः—तिङ्विधिः]

धातूनाम् उभयपदित्वं हलन्तानां

चाऽदन्तता ॥१॥

त-तिपोर् इत् ॥२॥

न्ति क्षि-क्षयोः ॥३॥

*सिप्-थासोः सिः ॥४॥

*त्य-ध्वमोः त्या-हौ ॥५॥

एकाचः हो इत्येके ॥६॥

इण्-मिपोर् मिः ॥७॥

मस्-महिङोर् मो-मु-माः ॥८॥

*त-क्ष-थासेटा ए-न्ते-से चाऽदन्ताल् लोपे ॥९॥

एत्वम् इ-न्ति-सि-हेषु विभाषा ॥१०॥

आत्वं मौ ॥११॥

आत्वम् इत्वं च मो-मु-मेषु ॥१२॥

धातोर् भविष्यति द्विः ॥१३॥

*स्सश्च शाकल्यस्य ॥१४॥

हा स्ता चोत्तमे ॥१५॥

मिना स्सं च ॥१६॥

त्या च मो-मु-मैः ॥१७॥

*ञ्-वचि-गमि-रदि-दक्षि-मुचि-

मुजि-मिदां ॥१८॥

मिना सोच्छम् आद्यश्च ॥१९॥

*दा-कृणोर् दाहं काहं च ॥२०॥

अत एत्वम् इत्वं च ॥२१॥

विध्यादाव् एकस्मिन् दु-सु-मु ॥२२॥

न्तु-ह-मो बहुषु ॥२३॥

लृक् च स्रोर् अदन्तात् ॥२४॥

हिर एकाचः ॥२५॥

प्रथम-मध्यमयोर् अदन्तस्य एत्वं वा ॥२६॥

आदेताव् उत्तमे ॥२७॥

वर्तमान भविष्यद्-विध्यादिषु बहुलम्

एकारस् त-तिपोर् ज-जा ॥२८॥

पृद्ध अतः ॥२९॥

भूते त-तिपोर् ईभः ॥३०॥

आस्येहेसिर् आसीदर्थे ॥३१॥

लृङ् शतृवत् ॥३२॥

यक इअ-जौ ॥३३॥

इअ-इजयोर् आत्वं मो-मु-मेषु ॥३४॥

मौ वा ॥३५॥

*न्त-मानौ शतृ-शानचौ ॥३६॥

ई च स्त्रियाम् ॥३७॥ *एत्वं चाऽन्ते ॥३८॥

णिच आवावे ॥३९॥

अदन्ताद् एव चादिवृद्धिश्च बहुलम् ॥४०॥

क-यकोर् आवि ॥४१॥

णि-लृक् चादेः परतो वृद्धिश्च ॥४२॥

निष्ठायाम् अदन्तस्येत् ॥४३॥

एतच्च का-तु-तव्येषु ॥४४॥

पुरुषोत्तमस्य प्राकृतानुशासने महाराष्ट्र्यां तिङ् विधिः षष्ठोऽध्यायः ।

Notes : (4) ms. सिप्यसोः. (5) ms. योहौ for चाहौ. (9) ms. not clear for *तादहोपे (Nitti) and our *ताहोपे. (14) ms. शाकल्ये (स्य not clear) (18) ms. वति for वचि, and मिदां for मिदा. (20) ms. दाह for दाह. (24) ms. लृक् च x x x x तात्. (21) ms. om. *ध्यादि in विध्यादिषु. (29) This sūtra probably means that the roots ending in *a* change this vowel to *e* before the terminations mentioned in 28 above. (35) Tr. One may optionally have *a* before *mi*. See Nitti. (36) ms. नानानौ for नानाचौ. (38) ms. एत्वम्.

[सप्तमोऽध्यायः—धात्वादेशः]

भवतेर् हो-हुवौ ॥१॥

से हूः ॥२॥

अस्तेर् अच्छ ॥३॥

इ-सि-मि-मो-मैः सह अत्थि-सि-म्हि-म्हे-

म्हाश्च ॥४॥

कृलः कर-कुणो ॥५॥

क्ता-तुं-तद्य-भूत-भविष्यत्स का ॥६॥

निष्ठायां कः ॥७॥

*दहेर् गेण्ह-हिण्णो ॥८॥

क्तादौ वेत्तु ॥९॥

*क्ता-निष्ठयोर गहिश् च ॥१०॥

वेष्टेर् वेढः समुद्भूयां वेळुः ॥११॥

दाजो दे विज्यादिवर्तमानयोः ॥१२॥

*चिजश् चिणः उवश् चे च ॥१३॥

*क्रीकः किणः वेः के च ॥१४॥

*लुहो लुणः उत्त-पूर्वाल् लूरः ॥१५॥

मियो भा-विहौ ॥१६॥

*दधोः पेच्छ-पुल्ल-णिअ-णिअच्छ-जोवाः ॥१७॥

ण्यथै ढंस ॥१८॥

वृषादीनाम् क्रतोऽरिः ॥१९॥

अन्तेऽरः ॥२०॥

रुसादेर् आदिदीर्घः ॥२१॥

तिष्ठतेष् ठा-ठाऔ ॥२२॥

नयतेर् जे ॥२३॥

लातेर् ले ॥२४॥

एवं ध्यायतेर् ज्ञा-ज्ञायौ ॥२५॥

शृणोत्यादेः सुणादयः ॥२६॥

भाव-कर्मणोः शृणोत्यादेर् यका सह

सुव्वादयो वा ॥२७॥

*दहेर् दज्झः ॥२८॥

गम्-रम्-भणादेर् अन्त्यद्वित्वम् ॥२९॥

एवं दुह-लिह-वहां दुठम-लिठम-वठभाः ॥३०॥

क्ता-तुं-तव्येषु भुजादेर् भोदादयः ॥३१॥

निष्ठान्ता दिण्णादयः ॥३२॥

पुरुषोत्तमस्य प्राकृतसूत्रे महाराष्ट्री-धातुपरिणामः सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

Notes : (3) Vr. lacks. (8) ms. हिन्दौ, em. is mine. (10) Vr. lacks.
 (2) Vr. lacks. (13) ms. चे चः for चे च. (14) ms. वे के. (15) ms.
 लुहो ल × × × पूर्वाङ्गः. (17) ms. *जोवा for जोवाः. (18) Vr. lacks but
 cf. IV. 5. (23) Vr. lacks. (24) Vr. lacks. (28) ms. दहेर् दज्झः. The
 em. is mine. The Nepali scribe seems to have read *u* for *ḍa*, and
 deaspirated *jḥha*. Vr. lacks. (30) Vr. lacks.

[अष्टमोऽध्यायः—निपाताः]

निपाताः ॥१॥

चिअ केअ अवधारणार्थौ ॥२॥

हु लु खलु-शब्दार्थे ॥३॥

दे जे रे जि वि च पादपरणे ॥४॥

ण निषेधे ॥५॥ गवर केवलार्थे ॥६॥

*भान्त्यर्थे गवरि ॥७॥

पिअ-मिअ-विअ-अ-व्वअ-अ-कारा इवार्थे ॥८॥

अ-वा विकल्पार्थौ ॥९॥

पुण पुणो उण च पुनरर्थे ॥१०॥

हं हो आमन्त्रणे ॥११॥

शेषं संस्कृतात् ॥१२॥

अष्टमोऽध्यायः ॥ इति पुरुषोत्तम-कृतौ प्राकृतानुशासनसूत्रे महाराष्ट्रीभाषा समाप्ता ॥

Notes : (5) Vr. lacks, but the sūtra is superfluous. (7) ms. चावन्त्यर्थः
 (9) Vr. lacks, but the sūtra is superfluous. (11) Vr. lacks.

[नवमोऽध्यायः—शौरसेनी]

अथ शौरसेनी ॥१॥

संस्कृतानुगमाद् बहुलम् ॥२॥

शेषे महाराष्ट्री ॥३॥

स्वादौ(?) ॥४॥

नाङ्गारादाब् इङ्गालादयः ॥५॥

ईदृशादौ ॥६॥

तथा भाषकर्मणोः शृणोत्यादेर् न सुवादयः ॥७॥

*तथा भुजादेस् तं-तव्ययोर्न भोदादयः प्रायः ॥८॥

*अयुजाम् अनादौ तथपकां दधवभा बहुलम्-
अपसाका-व्यापृत-गभितेषु ॥९॥

थस्य धः ॥१०॥

पस्य वः ॥११॥

कस्य भः ॥१२॥

भरते तो धः ॥१३॥

द-ध-व-याः प्रकृत्या ॥१४॥

दधाब् अल्पष्टम् उच्चायौ ॥१५॥

अदितौ च यवत् ॥१६॥

ककारः प्रकृत्याऽमदनिकादेः ॥१७॥

*ण्य श्-न्यानां ण्णो वा ॥१८॥

शस्य णश्च ॥१९॥

आर्यादौ न र्स्य उजः ॥२०॥

क्षेत्रादिषु क्षस्य खः ॥२१॥

दश-चतुर्दशयोः शस्य हो वा ॥२२॥

न नाग्नि हः ॥२३॥

अश्रुणि वाष्पस्य वष्क-वाहौ ॥२४॥

*अपूर्वस्याऽवरुवं वा ॥२५॥

इदानीं दाणि पदान्ते ॥२६॥

इत्यौ स्त्रियाः ॥२७॥

एवस्य व्येव ॥२८॥

इवस्य विअः ॥२९॥

आश्रयस्याच्छरीअं ॥३०॥

*शश्रुणादिषु सप्तहादयः ॥३१॥

तावक-मामकादेः ॥३२॥

नाग्निचिदादयः ॥३३॥

भागधेयं पुंसि च ॥३४॥

गोणः स्त्रीवे च ॥३५॥

सन्धिः संस्कृतबहुलम् ॥३६॥

पुनरप्यार्थे पुणवि पुणोवि ॥३७॥

तवा-ल्यपोर् इअः ॥३८॥

कृत्वा-गत्वा कदुअ-गदुऔ ॥३९॥

त्व-तलोर्-दात्तणौ ॥४०॥

णिञ आव-आवे ॥४१॥

*ङसेर् दो दीर्घश्-चात् क्वचित् ॥४२॥

*कारणान्तङसेर् आत् ॥४३॥

हिन्तो भ्यसः ॥४४॥

अदन्ताच् छसो आण आणं च ॥४५॥

*ङेर् एत् ॥४६॥

*इदुदन्ताद् ओ णो च जम्भशसोरेक-

दीर्घश्च ॥४७॥

स्त्रियां जश्-शसोर् ओत् ॥४८॥

टा-ङस्-ङिप् एत् ॥४९॥

सर्वनाम्नश्च ॥५०॥

किं-यत्-तद्ग्यो ङेर्-ङि-स्ति-स्थाः ॥५१॥

*पुंसि टा-ङसांछ वृक्षवत् ॥५२॥

वृक्ष्यन्तस्य तद् अस्त्रियां से च ॥५३॥

पदस्य ॥५४॥

इदमः साब् अयं ॥५५॥

अमि णं च ॥५६॥

इमाणम् अमि ॥५७॥

अस्मिम् इमस्मि च ङौ ॥५८॥

स्त्रियाम् इयं सौ ॥५९॥

स्त्रीवे स्वमोर् इवं इमं च ॥६०॥

एतद् एदाणं अमि ॥६१॥

युष्मत् स्वमोस् तुमं ॥६२॥

ङौ तद् तद् ॥६३॥

अस्मदोऽहं इं सौ ॥६४॥

शेषं तु महाराष्ट्रीलक्षणावित्युक्तमेव ॥६४क॥

इति पुरुषोत्तमकृतौ प्राकृतानुशासने शौरसेन्यां सुबन्तपरिच्छेदः ।

धातोः परस्मैपदं प्रायः ॥६५॥
 तिप्-क्षि-सिप्-थ-मिप्-मत्तां दि-न्ति-सि-
 थ-मि-म्हाः ॥६६॥
 हि-हिस्सा भविष्यति ॥६७॥
 हकारे अत इह वा ॥६८॥
 ह्रस्वस्यात्वं मिपि ॥६९॥
 संयोगे मिपो बिन्दुश्च ॥७०॥
 विध्यादौ तिप्-क्षि-सिपां दु-न्तु-सु ॥७१॥
 सिपो द्विश्च ॥७२॥
 लुक् चादन्तात् ॥७३॥
 धातोस् तिबादाश् एद आतौ बहुलम् ॥७४॥
 यक इअः ॥७५॥
 इअ-इजौ च ॥७६॥
 अतस् त-व्य-भविष्यत्स्व इत् ॥७७॥
 भवतेर् भो भवौ बहुलम् ॥७८॥

दाओ देः ॥७९॥
 भविष्यति इहः ॥८०॥
 तु-तव्ययोर् वा ॥८१॥
 त्वायां दः ॥८२॥ यकि दीः ॥८३॥
 कृजः करः ॥८४॥
 तु-तव्ययोः काः ॥८५॥
 तिष्ठतेश्चिद्दुः ॥८६॥
 उत्तिष्ठतेस्त्यः ॥८७॥
 ग्रहेर्गण्डः ॥८८॥
 यका सह गेज्ज-वेप्पौ वा ॥८९॥
 शकेः सकसक्कणौ ॥९०॥
 एवम् ब्रू-वच्योर् बुच्चः ॥९१॥
 शृणोत्यादेः सुणादयः ॥९२॥
 शेषं प्रयोगतः ॥९३॥

इति पुरुषोत्तमकृतौ प्राकृतानुशासने शौरसेनीसूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (4) This sūtra is obscure It seems that this has been misplaced and should go before 42 below. (8) ms. भोटादयः, (9) ms. तथपक्वभा० and ०गर्वितेषु. The de-aspiration observed in case of VII. 24 occurs here too in the reading गर्वितेषु (*vice* गर्भितेषु). (18) ज्ञ should be emended to ञ as suggested by Nitti. (25) The form *avarūpam* gives rise to New Bengali pseudu-Skt. *aparūpa* (31) ms. सत्तद् for सत्तद्. (43) ms. कारणान्तं ङसिगात्. (45) ms. षदन्ताच्छसत् षाण्छाण्च. The em. is mine. Here is undue aspiration in case of षाण् षाण्च. (46) ms. ङेर्. (47) ms. कादुदन्ताद् षौषो. (52) ms. पुंसि टाङ्गोसु.

[दशमोऽध्यायः—प्राच्या]

अथ प्राच्या ॥१॥
 भवतः सौ भव ॥२॥
 भवत्या भोदी ॥३॥
 बुद्धितरि जीदा ॥४॥
 *हीनसम्बुद्धाश् भात् ॥५॥
 इणं वेदमर्थे ॥६॥
 *वक्के वङ्कुञ्ज ॥७॥
 अवहतोऽप्रकृते ॥८॥
 *होत्थमाणो भविष्यति ॥९॥
 एवार्थे ज्येष्ठ-विअ-चेआः ॥१०॥
 भारे सम्बुद्धयपेक्षयोः ॥११॥
 *अविद अविद निर्वेदे ॥१२॥
 *लोकोक्तयो बहुलम् ॥१३॥
 शेषे शौरसेनी ॥१४॥

इति पुरुषोत्तमकृतौ प्राकृतानुशासने प्राच्या-नाम-भाषासूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (5) ms. हीनसम्बुद्धाश्च. (7) ms. वक्के वङ्कुञ्ज. The em. is mine. The scribe has evidently this read the Bengali ङ (*ṅ*) as ङ (*ṇ*). (9) ms. होक्खमाणो. The त्य of the ms. very often is written as ल. (12) ms. अववेद. (13) ms. लोकोक्तयौवङ्कुञ्जम्.

[एकादशोऽध्यायः—आवन्ती]

अथावन्ती महाराष्ट्रीशौरसेनीयैरैवम् ॥१॥	शृणोत्यादेर्यका सह सुव्यादयः ॥६॥
*त्रे रेफलोपो वा ॥२॥	अविष्यत्काले शृणोत्यादेमिषा सोच्छ-
*त-कारो बहुलं स्वरशेषः ॥३॥	मादयश्च ॥७॥
*त-तिपोरज्ज्जा भवति भविता ?	भुवो हो होइ ॥८॥
अविष्यतीति चार्थे ॥४॥	विशेषतोऽनन्तरं वक्ष्यते तद्यथा ॥९॥
धातुतिङोर् मध्ये च ॥५॥	*तव-ममयोस् तुहु महु च ॥१०॥

इति पुरुषोत्तमस्य प्राकृतानुशा[सने] आवन्तीभाषासूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (2) ms. देरेकत्रोपो ; see RT. II. 2, 6. (3) ms. इकारो (n. त कारो). ms. तितिपोर and भवचा अविष्यति तिचार्थे (10) ms. तुहु for तुह ;

[द्वादशोऽध्यायः—मागधी]

अथ मागधी शौरसेनीतः प्रायः ॥१॥	वसतौ वसधी ॥२०॥
सर्वत्र सधोः शः ॥२॥	पुरुषे पुलिशः ॥२१॥
वः प्रकृत्या कचित् ॥३॥	कोष्णादीनां कोशिणादयः ॥२२॥
रो लः ॥४॥	ही विल्मयोपहासकुशलेषु ॥२३॥
ज-झयोर् र्यय्हौ ॥५॥	लेले अले चाक्षेपसम्भाषणयोः ॥२४॥
कस्य इकः ॥६॥	अदन्तसोर् इदेतौ पुंसि ॥२५॥
न कस्योः ॥७॥	लुक् च क्छन्दोवशात् ॥२६॥
क्षस्य संयोगवैपरीत्यञ्च ॥८॥	*उसो हत्वं वा दीर्घश्चातः ॥२७॥
त्यट्टयोः इत्यष्टौ ॥९॥	पक्षे ह्सः स्स ए च ॥२८॥
त्तट्टयोः कचित् ॥१०॥	सम्बुद्धेर् एदोतौ ॥२९॥
क्छस्य श्चः ॥११॥	आद् वाक्षेपे ॥३०॥
*धस्य इः कचित् ॥१२॥	अहमर्थे हके हगे हुं च ॥३१॥
चुः स्पष्टतालव्यः ॥१३॥	युष्मानित्यर्थे तुम्हं च ॥३२॥
निषेधबाहुल्यञ्च ॥१४॥	तिष्ठतेश् चिट्टः ॥३३॥
तवो दाणिश्च ॥१५॥	*वृषेर् वश्शश्च ॥३४॥
क्वचिद् इत् ॥१६॥	लुटि भुवो हुवश्च ॥३५॥
कनि दीर्घः ॥१७॥	कृतेः कप्पः ॥३६॥
उद् अवापयोः ॥१८॥	कृ-पृ-गर्मां क-म-गाः कस्य उत्पञ्च वा ॥३७॥
अधुनार्थेऽहुणि ॥१९॥	*रोचतेर्ल [च] लोपश्च ॥३८॥

श्रीपुरुषोत्तमदेवस्य प्राकृतसूत्रे मागधीभाषा समाप्ता ।

Notes : (12) ms. धस्य च कचित्. Here *la* is evidently a wrong reading for *ha*, hence I make the emendation. (27) ms. उषे हेलचादीर्घश्चातः. The emendation is mine, (29) ms. सम्बुद्धेर्. This is also a case of de-aspiration in the ms. (34) ms. हवेर्षश्च च. (38) ms. रोचते लोपश्च. The em. is mine.

[त्रयोदशोऽध्यायः—शाकारी]

अथ शाकारी विभाषाविशेषो मागध्याः ॥१॥	क-बाहुल्यम् ॥९॥
दुष्प्रेक्ष-सदृक्षयोः क्षल्य क्लो वा ॥२॥	लोपागमविकारश्च वर्णानां बहुलम् ॥१०॥
ष्टः षट् ॥३॥	व्यत्ययश्च सुप् तिङ् स्वराणाम् ॥११॥
*विष्टरस्य [टः] ॥४॥	स्वादेर् लुक् च ॥१२॥
त्यः प्रकृत्या च ॥५॥	संयोगे गुरुत्वं वा ॥१३॥
इयाले शिभालः ॥६॥	अपार्थम् अक्रमं ध्यर्थं पुनरुक्तं हतोपमम् ।
हृदयस्य हितकञ्च ॥७॥	न्यायकार्यादिबाह्यञ्च शकारवचनं भवेत् ॥१४॥
ह्रस्वस्य वक्षश्च ॥८॥	*य-बुभिश् शकारभाषायाम् ॥१५॥

इति पुरुषोत्तमदेवकृतौ प्राकृतानुशासने शाकारीभाषा-सूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (4) ms. विष्टरस्य × The emendation is mine. (10) Nitti's em. does not seem to be indispensable. (15) ms. यर्धेहि. The em. is mine. The meaning is that a *y* is to be pronounced with letters of the *ca* group.

[चतुर्विंशोऽध्यायः—चाण्डाली]

अथ चाण्डाली मागधीविकृतिः ॥१॥	वः स्पर्शेषश्च ॥६॥
अतः सोर् ओर्पतौ ॥२॥	*ह्रस्वस्य वक्षश्च ॥७॥
ऊसः शः ॥३॥ मिमश्च डेः ॥४॥	क्वा इयः ॥८॥
टः प्रकृत्या वा ॥५॥	*ग्राम्योक्तयो बहुलम् ॥९॥

पुरुषोत्तमदेवस्य प्राकृतानुशासने चाण्डालीभाषासूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (7) ms. इवस्य वक्ष. The em. is mine. (9) ms. ग्राम्योक्तयोर्बहुलम्.

[पञ्चदशोऽध्यायः—शाबरी]

शाबरी च मागधीविशेषश्च वः प्रकृत्या ॥१॥	सोर्लक् च ॥५॥
पेक्खल्यश्च ॥२॥ अहमर्थे हके ह'व ॥३॥	*का सम्बुद्धौ नित्यम् अगौरवे ॥६॥
*पुवितौ सौ च ॥४॥	प्रायो देशीतः ॥७॥

इति पुरुषोत्तमकृतौ प्राकृतानुशासने शाबरीभाषासूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (4) ms. डेसिटि. (6) ms. का सम्बुद्धौ नित्यम्.

[षोडशोऽध्यायः—टाक्षी]

अथ टक्कदेशीया विभावा संस्कृतशौरसेन्योः ॥१॥ *त्वमहंसमार्थेषु तुहं हम् (हम्) ॥७॥
 उद् बहुलम् ॥२॥ एं च टान्तस्य ॥३॥ यथा-तथोर् जिघ-तिथौ ॥८॥
 *भ्यसो हं हुं च ॥४॥ शेषं प्रयोगात् ॥९॥
 आमो वा ॥५॥ *हरिश्चन्द्रस्त्विमां टक्कभाषामपभ्रंशमिच्छति
 वा (सर्वादिषु च ?) ॥६॥ न प्राकृतम् ॥१०॥

श्रीपुरुषोत्तमस्य कृतो प्राकृतानुशासनसूत्रम् इति ।

Notes : (4) ms. सुखी for भ्यसो. (7) ms. त्वं हं समर्थेषु तुहं. (10) ms. in अपभ्रंशमिदिति is indistinct in some letters.

[सप्तदशोऽध्यायः—नागराप्रभ्रंशः]

अथातोऽपभ्रंशानुशासनम् तत्र नागरकः ॥१॥ दुश्च ॥२०॥ व्यत्ययो लिङ्गानाम् ॥२१॥
 शषोः सः ॥२॥ यस्य जः ॥३॥ ङ्यामोर्हस्वश्च ॥२२॥
 नो णः ॥४॥ *यावत्तावतोर्जिम-तिमौ ॥२३॥
 कगादेः स्वरशेषता ॥५॥ भूत-इत्यर्थे भूहः ॥२४॥
 पो वः ॥६॥ *फो भः ॥७॥ कह-किंप्रदु-किंप्र-कि(की)राः
 लघयभां हः ॥८॥ पञ्चामी किमर्थे ॥२५॥
 *प्रकटादाच् आदेर् आत्वं वा ॥९॥ इवार्थे ण णह णावह णहं जिम जणि ॥२६॥
 गृध्रादेः ऋत इत्वम् ॥१०॥ जहं पादपूरणे ॥२७॥ खेदे वहः ॥२८॥
 ओद् औतः ॥११॥ स्वच्छन्दादौ छच्छन्दादयः ॥२९॥
 अडः पौरुषादिषु ॥१२॥ तदीयमदीयबोल् तुम्भाराम्भारौ ॥३०॥
 *अनादावयुजां कलतर्था गलदधा वा ॥१३॥ वदादयो देहयाम् ॥३१॥
 *व्यासादीनामादेर् अधो रः ॥१४॥ एविण्वेपिण्वेप्येवयः क्तुः ॥३२॥
 र-ऋतौ प्रकृत्या च ॥१५॥ इदिभौ च ॥३३॥
 गुरुलाघवं छन्दोवशात् ॥१६॥ प्विपिण्व् ओ च ऋचः ॥३४॥
 अज्झलौ च बहुलम् ॥१७॥ भू-गमि-कृजां भो-गं-करा विभावा ॥३५॥
 *अदन्ताद् शस्त्रयोर् डा ॥१८॥ *एवं अणहुं अणहि एप्पि
 क्षियां डिः ॥१९॥ एप्पिण्-एवयः [तुम-प्रत्यये च] ॥३६॥

Notes : (7) ms. चो भः. (9) ms. चालम्वा. (13) ms. अनादावयुजम्.
 (14) ms. चर्षो for चधोर. (18) ms. शषायो for शस्त्रयो. (21) ms.
 व्यत्यये. (23) ms. जिमतमौ, the em. is mine. (25) Nitti's em. seems
 to be mistaken. (36) ms. एद् for एव. The bracketed part wrongly
 put after 68 below. Hence my em. See Hc. 4, 441.

इअव्वस् तव्यः ॥३७॥
 इअव्वडं एव्वडं च छीवे ॥३८॥
 तणु-पणु-दास् त्व-तलोः ॥३९॥
 उल्लः कल्लयं ॥४०॥
 अतः स्वमोर् उत्त्वञ्च ॥४१॥
 क्षियां जवशसोर् उत्त्वञ्च ॥४२॥
 भिस्सपोहिं ॥४३॥
 हे हो च कसेः ॥४४॥ ई हुं चामः ॥४५॥
 अक्कत्तात् टा-भिस्-क्क-डि-पु प्राकृतवच्च ॥४६॥
 *ईदुल्लयां ट एणञ्च ॥४७॥
 भिस एहिं च ॥४८॥ क्षियामेक्क टः ॥४९॥
 *हे च कसः ॥५०॥
 सम्भोधनबहुत्वे हो ॥५१॥
 किं-यत् तदां प्रथमाद्वितीयासप्तमीषु
 प्राकृतवत् ॥५२॥
 टावौ तु पुं छीवयोः ॥५३॥
 कसः छस्तत्र दीर्घो वा ॥५४॥
 यत्तदोर् अमि अं अं च ॥५५॥
 कस्-क्योर्जन्तु तन्तु च ॥५६॥
 *स्वमोरिवम इमुं न शशयोः ॥५७॥
 एमु च छीवे ॥५८॥
 अन्धदेमः ॥५९॥ एतद् एहः ॥६०॥
 स्वमोरएहु एहो च ॥६१॥
 यत्-तदेतदां सौ जे से ए ॥६२॥
 पुप्पदः सौ तुहं ॥६३॥

जशसोस् तुम्हाहं ॥६४॥
 भिसि तुम्हेहिं ॥६५॥
 [अस्मदः] अम्-टा-डिपु मइ ॥६६॥
 मइ-महुं-मज्झ-वो कसि ॥६७॥
 प्रकृतिप्रत्ययसन्धौ बहुलम् अज्जोपः ॥६८॥
 तुमप्रत्यये च (?) ॥६९॥
 इति पुरुषोत्तमस्याभ्रंशानुशासने छब्बिधिः ।
 *धातवः परस्मैपदिनः ॥७०॥
 तिप्स् सो दश्च मसो हुं च ॥७१॥
 विध्यादौ सिप इदुद्-हिकाराश्च थस्य हुश्च ॥७२॥
 *इहिल्दि ॥७३॥ इस्श्च ॥७४॥
 मसि कृजः कासः ॥७५॥
 प्रैकाख्ये गतृ ॥७६॥
 तिष्ठतेस् थक्श्च ॥७७॥
 तिमेस् तिम्मश्च ॥७८॥
 *दृशेः पत्स-देक्खौ च ॥७९॥
 स्थापयतेष् ठवः ॥८०॥
 आहवेर् आरुण्ड(ण १)ः ॥८१॥
 *आचक्षेर् अक्खः ॥८२॥
 *आपूर्वस्य नेणिचि आवः ॥८३॥
 व्रजेर् वज्जः ॥८४॥ कृजः करः ॥८५॥
 ग्रहेर्गृण्डः ॥८६॥ चदेबोळः ॥८७॥
 मुचेर्मुक्क-मेळ-मुआः ॥८८॥ *वचेक्क चवः ॥८९॥
 शेषं शिष्टप्रयोगात् ॥९०॥

समाप्तं नागरकार्यं समापभ्रंशलक्षणम् इति ।

Notes : (47) ms. *डिपु for *डिपु. (50) ms. ई for हे. (57) ms. शशयोः
 for शस् शयो. This em. does not satisfy Nitti. (69) See the note on 36
 above. (70) ms. *पदिनः for *पदिनः. (73) ms. लिटि for लृटि. Nitti's लृटि
 seems to be wrong. (79) ms. पस्सं The em. पस्सं is mine.
 See RT. III. 8. 29. (82) ms. आचक्खेर्, (83) ms. आ दवक्खेर् आवः.
 The em. is mine. (84) ms. व्रजेर्वज्जः. The em. is mine. See
 RT. III. 1. 29. (89) ms. वरेचवः. The em. is mine.

[अष्टादशोऽध्यायः—ब्राचडापम्रंशः]

*अथ ब्राचडकम् ॥१॥	वसोः शः ॥२॥	अथोपनागरकम् ॥१४॥
र-ऋतौ प्रकृत्या भृत्यवर्जम् ॥३॥		द्वयोः साङ्ख्यात् ॥१५॥
चवर्गः स्पष्टतालत्रयः ॥४॥		*सूक्ष्मान्तरास्तु पाञ्चालादयो लोकतः ॥१६॥
तथौ चास्पष्टौ ॥५॥		क्य (?) ॥१७॥ उल्लूपाया वैदमी ॥१८॥
पदादौ तडयोः टदौ च ॥६॥		सम्बोधनादया लाटी ॥१९॥
*खङ्गस्य खण्डः ॥७॥		*इकारौकारप्रायौ ओदी ॥२०॥
जे-जि-झैवस्य ॥८॥		सवीप्साप्राया कैकेयी ॥२१॥
भवते भौऽप्रादौ ॥९॥	*क्तो भूः ॥१०॥	*बहुसमासा गौडी ॥२२॥
*व्रजैर् वज्रः ॥११॥	वृषेर् वहैः ॥१२॥	*एवं टक्-वर्धर-कुन्तल-पाण्ड्य-सिंघलादिभाषा
शेषं प्रयोगात् ॥१३॥		उज्जयाः ॥२३॥

इति श्रीपुरुषोत्तमस्यापम्रंशानुशासनसूत्रं समाप्तम् ।

Notes : (1) ms. चथा. (7) ms. खङ्गस्य. The em. is mine.
 (10) ms. क्ते भूः. (11) ms. व्रजैर् वज्र. (16) ms. सूक्ष्माश्वरात्. (20) ms.
 इकारौकार-प्रायौ लटी. The em. is mine. See Mk. comm. on XVIII. 12.
 (21) ms. सवीप्साप्रायौ. The em. is mine. (22) ms. चसमा गौडी. The em.
 is mine. See the note on 20 above. (23) ms. *टक् वज्रर. The em.
 is mine. Nitti also suggested it.

[ऊनविंशोऽध्यायः—कैकेयपैशाचिकम्]

*अथाततः पैशाचिकम् ॥१॥	*पृथिव्याः पृथुमी ॥१४॥
*तत्र कैकयम् ॥२॥	विस्मयस्य पिछमअं ॥१५॥
संस्कृतशौरसेन्योर्विकृतिः ॥३॥	गृहस्य किहकम् ॥१६॥
*अयुक्तानां गजद्वानां कवटतपा बहुलम् ॥४॥	तिरश्च तिरिअं च ॥१७॥
घसदधभानां खण्डयफाः ॥५॥	हृदयस्य हितपकम् ॥१८॥
*कलच[छ]टतथपफाः प्रकृत्या ॥६॥	ह्वस्य पिच ॥१९॥
*कलादीनां वान्यत्र ॥७॥	कचित् कुपविः ॥२०॥
णो नः ॥८॥ युक्तानां विकर्षः ॥९॥	तवा तूनं ॥२१॥
न्यङ्गणयानां ङजः ॥१०॥	टा-ङलि-ङस् ङिबु राज्ञो राचिवां ॥२२॥
पक्ष्म सूक्ष्मयोः पक्ष्मसुलभौ ॥११॥	*यूय-वयमर्थे तुप्के अप्के च ॥२३॥
र्थस्य रिअः ॥१२॥ *वृकस्य पिक्कः ॥१३॥	भवतेर् हो-हुबौ ॥२४॥

समाप्तम् इयं कैकेयं नाम पैशाचिकम् ।

Notes : (1) ms. अथातो. (2) ms. तत्र कैकेय. (4) ms. अयुक्तम्.
 (6) ms. *पफः for पफा. (7) ms. वान्यत्र for वान्यत्र. The em. is mine
 This probably means that these sounds sometimes undergo usual Prakritic
 changes too. (13) ms. वृक्क पिक्क. The em. is mine. (14) ms. पक्ष्मी,
 em. is mine. (23) ms. यूयवयमर्थे.

[विंशोऽध्यायः—शौरसेनपैशाचिकम्]

अथ शौरसेनम् ॥१॥	*कृत-मृत गतानां कड-भड-गडाः ॥११॥
रो छः ॥२॥	अधुनादेरहुणादयः ॥१२॥
वसोः शः ॥३॥	इर् आक्षेपे ॥१३॥
बुर् व्यक्ततालव्यः ॥४॥	अदन्तात् सोर् ओत् ॥१४॥
क्षस्य श्कः ॥५॥	*अमो वा ॥१५॥
च्छस्य श्रः ॥६॥	लुक् च ॥१६॥
स्थस्य श्तः ॥७॥	शेषं प्राकृतञ्च ॥१७॥
स्तस्य टाविकृतिः टः ॥८॥	*पाञ्चालादयः स्वल्पभेदा लोकाः ॥१८॥
स्तस्य स्थ इत्येके ॥९॥	लकारस्य रेफः ॥१९॥
*पिबतेः पिबन्तः ॥१०॥	शेषं पूर्वघन्नेयम् ॥२०॥

इति श्रीगुरुयोत्तमदेवस्य पैशाचिकं सूत्रं समाप्तम् ।

सं० ३८५ जेषु लिखितं उत्तमश्रीज्ञानेन

सप्ततिवर्षाभिकवयस्य ।

Notes : (10) ms. पिबते हन्तः.

(11) ms. गवाः for गडाः.

(15) ms.

चानो वा.

(18) ms. खल्य for खल्य.

APPENDIX II

लङ्केश्वरकृता प्राकृतकामधेनु

ॐ नमो गणेशाय ।

[The text given below has been taken from Mr. G. C. Basu's first edition of the work published in the *New Indian Antiquary*, Vol. VIII. (1946), pp. 37-39. But some slight changes have been made here mostly on the basis of the various readings very carefully collected by Mr. Basu]

ब्रह्माणमादौ शिरसा प्रणम्य

पितामहं मातरम् आदिषिधाम् ।

श्रीरावणेनामलबुद्धिशालिना

विधीयते प्राकृतकामधेनुका ॥

विस्तराद् गदितं पूर्वं संक्षेपाद् अधुनोच्यते ।

बालबोवकरं सूत्रं दध्नी यादृङ्-नबोदधत्तम् ॥

देशरुच्या प्रतीतानां तद्भवानां निगद्यते ।

लक्षणं नेह यत् सिद्धं तत्समं देशजञ्च तत् ॥

क च ट तपां प्रायोऽनादौ ॥१॥

कचटतपां प्रायेण लोपः स्यात् अनादौ वर्तमानानामित्यर्थः । तेन साकं साभं । एक शब्दे तु द्वित्वं एकं । जलचरः जलभरः । कपटः कपभः(१) पातु पाउ प्रलापः पलाओ । अनादाविति किम् कथं कथं चन्द्रिका चन्द्रिआ उ(ट)ङ्गनः [टङ्गणो] तच्च तु[अ] उ(पू)र्व्व [पुर्व्व] पथिकः पहिओ ।

Notes : The rule prescribing an elision of the intervocal *t* is curious. No. Pkt. text seems to corroborate this.

सु-औ-जसाञ्च प्रायेण लोपः ॥२॥

पहिओ ।

Note : The example is inadequate and the rule remains unexplained.

नाचां वर्णाश्रितानाम् ॥३॥

वर्णाश्रितानाम् अचां लोपो न स्यात् । तथैवोदाहृतम् ।

मो षट् च सहरट्चादीनि यथोपदिष्टम् ॥४॥

मो षट्सह रट्चादीनि यथाप्रयुक्तं साधूनि स्युः (१)। प्रस्तारं पत्थरं विस्तारं विस्थरं उद्गम उग्गम भ्रमति भमइ शीर्यं सीसं क्षुण्णं क्षुणिभं नदी [गई] [निद्रःति निम्बइ]

हाय्या सेज्जा द्विभण्डि अदडि(?) प्रावृष पाउस पुरुषोत्तम [पुरुषस्तिमो] भाभा
[मत्ता] छक्ष्मी छच्छीत्यादि ।

Note : This sūtra is corrupt and hence unintelligible.

पततो डोऽनन्त्ये ॥५॥

पततो डो मध्ये स्यात् पतितं पठिदम् इत्यादि ।

तुम्ह-तुज्झा युष्मदि प्रथमा-षष्ठ्योः ॥६॥

युष्मच्छब्दस्य प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य च यथाक्रमं तुम्ह-तुज्झ च आदिष्येते । त्वं
तुम्ह तुज्झ इत्याद्यहनीयम् ।

मम मध्ययोर् मज्झः ॥७॥

मममध्ययोर् मज्झ इति आदिष्यते । मम मज्झ मध्यं मज्झं ।

ने-ओ-ऊ-अ-न-द्विवचन-बहुवचनात्मनेपदानीह ॥८॥

एतानि प्राकृते न सन्ति । तथैवोदाहार्यम् ।

Note : Mr. Basu's text reads the rule as ने-ओ etc.

न भेदः स्त्री-पुं-नपुंसक-कृतः ॥९॥

इह स्त्री-पुं-नपुंसकतो भेदो नास्ति । तथैवोदाहृतम् । कव्यं लक्ष्मणविहुला
संकरदिज्जा(ण्णा)उसेव कथा । सो पाउ[अ] गोड़ी । भासा या होइ सा होइ
उत्तिविलेसो कवो ।

Notes : The example कव्यं लक्ष्मण-विहुला etc. means. *Lakṣhaṇa-Vihulā* is a Kāvya being the story of a life given back by Śaṅkara. It is in Gauḍī Pkt. This probably shows that the Manasā legend, a favourite theme of the mediaeval poets of Bengal, was also the basis of a Prakrit work named the *Lakṣhaṇa-Vihulā*.

इधे विभ ॥१०॥

[इधे विभ] आदिष्यते च [क इव] को विभ ।

Note : Mr. Basu includes this in the gloss on the sūtra 9.

उ पदान्ते [अका]रस्य च ॥११॥

पदान्ते वर्तमानानाम् अर्वा (अर्ता) स्थाने उ स्यात् । गृहं घर पिउ छन्दर किह (?)
पहु बळउ भर खर कुर छरछ सर साछ ।

Note : This rule relates to Apabhraṃśa.

अर्वा विपर्ययः स्वस्थानम् आस्ते ॥१२॥

समान-कालानाम् अर्वा विपर्ययः स्यात् । इदम् एवं पुरुषः पुरिस कीदृशं केरिस
ईदृशं परिस ।

Note : The meaning of this rule is not quite clear,

ओत्वं विसर्जनीय[स्य] सम्बोधने [च] ॥१३॥

पदानां विसर्जनीयस्य स्थाने ओत्वं स्यात् । देवः देवो विप्रः विप्पो । सम्बोधने [च]

मातः माओ माए एत्वं च ।

लोप आदौ सकारस्य ॥१४॥

आदौ वर्तमानस्य सकारस्य लोपः स्यात् । काष्ठं (?)काट्टं स्थानं ठाणं इत्यादि ।

यरयोर् लोपः द्वित्वं चानादौ ॥१५॥

यकाररेकयोः सर्वत्र लोपः स्यात् । प्रभु पहु भ्र मति भमह ध्यानम् धाणं । अनादौ

द्वित्वञ्च वयस्य वअस्स काव्यं कव्वं कार्यं कज्जं ।

[दुग्भ-दुहौ दोग्धेः] ॥१६॥

Note : The reading is conjectural.

किज्ज-कुणौ करोतेः ॥१७॥

करोतेः प्रयोगे किज्ज-कुणावादिश्येते करोति किज्जइ कुणइ ।

वदति भवत्योर् भण-हो ॥१८॥

वदति भवत्योरर्थे यथाक्रमेणैतावादिश्येते वदति भणइ भवति होइ ।

भिसो हिं ॥१९॥

भिसः स्थाने हिं स्यात् ।

पेतः ए-इ ॥२०॥

ब्राह्मणैः बम्हणेहि ।

पञ्चमश हिं स्यात् ॥२१॥

वृक्षात् रुक्खाहिं लङ्कागिरिमेखलाहिं । एवं द्विवचनबहुवचनयोः (?) ।

लोपः आतः ॥२२॥

वष्टया बहुवचने आकारस्य लोपः स्यात् । वृक्षानां रुक्खाणां देवानां देवाणं पुरिसाणं ।

अनादौ बहुलम् ॥२३॥

आतो लोपः स्यात् कार्यं कज्जं शान्ति सन्ति । अनादौ किम् आसगम् ।

सप्तम्यां मि द्वित्वञ्च ॥२४॥

मिः स्यात् । तस्य द्वित्वञ्च मयि मज्झमि गात्रे गत्तमि विसिणिपत्तमि ।

बहुव्यनुस्वारः ॥२५॥

सप्तम्या बहुवचनेऽनुस्वारः स्यात् । देवेसु तेछं जेछं ।

रेफस्य तणाच् अनादौ ॥२६॥

अत्र रेफस्य तणौ स्यातां । श्रीरामः सिरिणामो [पुरुषोत्तमः] पुतुसोत्तमो प्रकरः पकतो ।

संयोगे वीतो ह्रस्वत्वं पृथग्भावः ॥२७॥

ऊअ ईअ वी तयोर्ह्रस्वत्वं स्यात् । पृथक् च क्रियते ऊअ ईअ पूर्व्वे [पूर्वे] श्रीरामः सिरिरामो प्रीति पिरिति ग्रीवा गिरिवा ।

ताद् लोपः पूर्वयोगः ॥२८॥

तकारात् परस्य दकारस्य लोपः । पूर्वोणाच्चा योगश्च तदा ता तदीयं तीअं ।

लोपत्यागौ वर्णानां बहुलम् ॥२९॥

वर्णानां लोपत्यागौ बहुलं स्तः । तीक्ष्णं तीक्ष्णं तिग्मं तिग्मं उदाहार उद्धार उद्भट
उधट (उभट) इदानीं इण्ही । अत्र इण्ही स्यात् । तथैवोदाहार्यम् ।

त्वा ऊण ॥३०॥

त्वाप्रत्ययस्य ऊण स्यात् । कृत्वा कङ्ऊणं गत्वा गमिऊण ।

दीर्घाणाम् अपि लघुत्वं तथैवोच्चारितानाम् ॥३०॥

लघुजिह्वा उच्चारितानां दीर्घाणामपि लघुत्वं स्यात् ॥ बधू बहु गयाण साअर अरे
रे बाह्व (?) ।

Note : This rule relates to Pkt. metres.

आलो[क]ने पेक्ख स्यात् ॥३१॥

पश्यति पेक्खइ इष्टा पेक्खिऊण ॥

Notes : Mr. Basu reads आलोचने. This and the next rule have been wrongly put in the ms. also after the sūtra 15 (Basu's. 14.)

पेक्यं त्वरितोच्चारितानाम् ॥३२॥

त्वरया उच्चारितानाम् अनेकेषामपि वर्णानाम् एकत्वं स्यात् । नौखेलनायां ङगमगि
दङ्गवङ्गि ख[ङ्ख]ङ्गि इत्यक्षरप्रयं न बहवः ।

Notes : This rule relates to Pkt. metres. The examples *ḍagmagi*, *daḍvaḍi* and *khaḍkhaḍi* may respectively be pronounced as *ḍagmagi*, *daḍvaḍi* and *khaḍkhaḍi* (as three syllables).

भावे सणं स्यात् ॥३३॥

देवत्तं देवसणं दरिद्रत्वं दरिद्रसणं ।

योषिति महिला शब्दः प्रयुज्यते ॥३४॥

इति श्रीलङ्केश्वर-कृता प्राकृतकामधेनुका समाप्ता ॥

APPENDIX III

विष्णुधर्मोत्तरधृतं प्राकृतलक्षणम्

मार्कण्डेय उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि तव प्राकृतलक्षणम् ।

ऋ ऋ लृ न सन्त्यत्र नष्मा (नोष्मा) न च म(श)वाष्मौ ॥ १॥

सकारहीना (सकारो हि न) च तथा नासिक्च तथा नृप ।

रेफश्च शयवा राजन् संयोगे नास्ति कर्हिचित् ॥२॥

ए (ऐ) कारश्च तथौकारः पद्मभ्ये महाबलः ।

द्रढ(बद्)योगे व(व)कारोऽत्र ड(द्)गयोगे तथैव च^१ ॥३॥

गय(घ)योगे गकारोऽत्र लोपमायाति नित्यदा(शः) ।

दमौ युक्तौ पृथक् कृत्वा दुमौ कार्यं तथैव च ॥४॥

ऋ(क)तयोगे द्(क्त)कारस्यात्(स्य) तकारस्त्वभिधीयते ।

ककारः पद्मभ्यो(भ्ये)ऽत्र वक्तव्यो हल् विवर्जितः ॥५॥

नकारस्य णकारः स्यात् क्षकारस्य ख इष्यते ।

तकारश्च थकारश्च भ्र(भ)कारश्च व(त) एव च ॥६॥

क्वचित् क्वचित् [तु] स्यात् तदा(था) ह(ध)कारश्च तथा क्वचित् ।

क्षकारस्य तु [छ]वक्तव्यं वां(ध)कारस्य ह इष्यते ॥७॥

[श]चकारस्य छकारः स्थात्युकरे (स्थात्तकारे) हल् च लुप्यते ।

[भ] युक्ते व(प)कारे तद्धी (द्धि)भे हकारोऽपि विधीयते ॥८॥

चतुर्थी नात्र विज्ञेया न च द्विवचनं क्वचित् ।

पदादौ यो गुरुः सांऽत्र लघुरेव विधीयते ॥९॥

द्विमात्रमेतदुद्दिष्टं मया प्राकृतलक्षणम् ।

प्रयोगाद् अनुकर्तव्यो विस्तरो ह्यतिविस्तरः ॥१०॥

देशेषु देशेषु पृथग् विभिन्नं न शक्यते लक्षणतस्तु वक्तुम् ।

लोकेषु यत् स्यादपम्रष्टमंश्च ज्ञेयं हि तद्देशविदोऽधिकारम् ॥११॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे मार्कण्डेय-वज्र-संवादे प्राकृतभाषालक्षणं नाम

सप्तमोऽध्यायः ॥

The Prakrit Grammar

in the Viṣṇudharmottara¹

Mārkaṇḍeya said :

1. Now I shall speak about the characteristics of Prakrit. In it there are no *ṛ* short and long, *ḷ* short and long, the visarga (*ḥ*), *ś* and *ṣ*.

2-3. *Ṣ* and the anusvāra (*ṁ*) are however not like these (i.e. they occur in Prakrit). *Ṛ*, *ś*, *y* and *v* never occur, O king, in combination [with other letters]. *Āi* and *au* never occur in the middle of a word.

Note : Rāmaśarma's *Saundhodaya* (II. 1. 38) with *au* at its beginning seems to have further support from the rule 3.

3-4. The combination of *b* and *dh* will drop *b*, and similarly from the combination of *ḍ* and *g* as well as from that of *g* and *dh*, *g* will drop. The combination of *d* and *m* is likewise to change into *duma*.

Note : Examples : *śabda* > *sadda* ; *khadga* > *khagga* ; *padma* > *paduma*.

5. *T* occurs (lit. is prescribed) in place of the combination of *k* and *t*, and *ka* in the middle of a word is to be uttered without its consonant element (i.e. it will leave only the vowel).

Note : Ex. : *bhaktā* > *bhatta* ; *sakala* > *saala*.

6-7. *N* should always be *ṇ*, and *kṣa* will be *kha*. *T*, *th* and *bh* will sometimes remain unaltered (lit. the same), and so will be *dh*. Sometimes *kṣa* will also be *ch*, and *dh* will be *h*.

Note : There is nothing unusual about the rule about *t*. For it might well have remained unaltered as in an accented syllable.

¹Emendations have not been shown in the translation.

8. *Śc* will be *ch*, and the consonant element of *ta* will drop. In *pa* also the same rule (i.e. dropping of the consonant element) holds good.

9. There is never any fourth case-ending and dual number [in Prakrit], and the long vowel in the beginning of a word becomes short.

Notes : The second part of the rule should be compared with Vr. 1. 2, 10. The qualitative change of the initial vowel presented by Vr. 1. 12, 20 also may be taken as further development after lengthening.

10. These are the two principal characteristics of Prakrit mentioned by me. More details are to be gathered from the usage.

Note : It seems that the previous couplet (no. 9) has been referred to here.

11. That which is popularly known as Apabhraṣṭa in different countries and is divided [into many dialects] is to be known from persons who know these countries thoroughly.

Note : It is significant that this small grammar of Prakrit does not expressly mention double consonants. In Aśokan Pkt. too double consonants are absent. From the mention of Apabhraṣṭa [language] it appears that this grammatical sketch was probably not much earlier than the 6th century A.C. when we have epigraphic evidence of the existence of Apabhraṣṭa.

INDEX

SANSKRIT-PRAKRIT¹

- अ = अण I. 9. 6.
 अकृत = अङ्ग I. 1. 16.
 अङ्गोष्ठक = अङ्गोष्ठ I. 2. 9
 अङ्गार = अङ्गालो I. 1. 2 ; 2. 10. अङ्गार,
 Ś. II. 1. 1. अङ्गालो Śāk. II. 3. 8.
 अङ्गुरी = अङ्गुली I. 2. 10.
 अन्न = एक्ष Mg. II. 2. 15 ; एत्थ, Śāk.
 II. 3. 6. Cā. II. 3. 14.
 अथर्वन् = अथर्वण I. 2. 11.
 अदस् I. 6. 19.
 अद्य = अयञ्ज Mg. II. 2. 13 ; Cā. II.
 3. 14.
 अधम = अधम I. 2. 11.
 अधुना = अहुनि Mg. II. 2. 14. अहुनि
 Pā. III. 3. 8.
 -अनीय = अणिज्ज I. 2. 3.
 अन्तरे = अन्तले Mg. II. 2. 21.
 अन्यत्र = आणश्च Mg. II. 2. 17.
 अप = ओ I. 5. 8.
 अपि = पि, वि, अवि I. 5. 7 ; 9. 5.
 पि, Cā. II. 3. 11 ; वि Mg. II. 2.
 15. 22. Cā. II. 3. 13-14.
 अपूर्व = अणुदम Ś. II. 1. 6.
 अप्सरस् = अच्छरसा, अच्छरा, I. 5. 12.
 अभिजाति = आहिआई, अहिआई I. 1. 1.
 अभिमन्यु = अहिमज्जू I. 3. 7. अभिमण्ण Ś.
 II. 1. 9.
 अरण्य = रण्ण I. 1. 6.
 अरे = अले Mg. II. 2. 28 ; Śāk. II. 3. 3.
 Śāb. II. 3. 20 ; उरु Cā. II. 3. 15.
 अरेरे = अले ले Mg. II. 2. 27.
 अर्थे = अत्थे Cā. II. 3. 12.
 अर्पित = ओप्पिओ, अप्पिओ I. 1. 6.
 अई = अरिहो I. 3. 17.
 अलीक = अलिअ I. 1. 11.
 अव = ओ I. 5. 8.
 अवट = अवटो, अवटो, अवट I. 5. 13.
 अशिव = असिक्क, असिक्क I. 4. 2.
 अवच = आस I. 1. 2.
 अवचक = अत्सओ, आसओ, I. 4. 2.
 अवचत्थाम्ना = अवचत्थामेण Mg. II. 2. 17.
 अस् I. 7. 4, 13. ; अच्छ Ś. II. 1. 27.
 असि Mg. II. 2. 16 ; सि Śāk. II.
 3. 4. नास्ति = णत्थि Śāb. II. 3. 19,
 अत्थि = अट्टी I. 3. 9,
 अस्मद् = I. 6. 30.
 आगत = आगदो I. 2. 6.
 आतिथ्य = आतित्थं I. 3. 5.
 आत्मन् = अप्पा, अत्ता, (अप्पाणओ Comm.)
 I. 3. 11.
 आत्मीय = अप्पाणअकेलिअ Cā. II. 3. 15.
 आपीड = आमेलो I. 1. 10 ; 2. 8.
 आभिमुख्य = हुत्थं I. 9. 8.
 आयुस् = आऊ, आउतो I. 5. 12.
 आद्रोद्ग = ओडोल Mg. II. 2. 25.
 आलान = आणाळ, आलाणं I. 5. 9.
 आबर्त्त = आवत्तो I. 3. 9.
 आस्थानगत = अत्थानगदे Śāk. II. 3. 4.
 आश्रय = अच्छेरं, अच्छेरिअ I. 1. 3 ; 13
 14. अच्छरिअ Ś. II. 1. 38.

¹Only important items except the change of roots (Ch. VIII.), have been given here. The change of roots, has been separately given after this. Words in chapter I, are all in Mahāraṣṭrī.

- इति = इअ, ति I. 1. 9.; 5. 7.
 इदम् = I. 6. 15. 17. 18. इणं Prā. II. 2. 4.
 इन्द्रामीम् = इन्द्राहिणि Śāk. II. 3. 6.
 इदानीम् = इआणि I. 1. 11. इदाणि, इदाणि Ś. II. 1. 13; एणिह Mg. II. 2. 21.
 -इमन् = इमा I. 5. 14.
 इव = व, व्व, पिव, मिव, विव I. 9. 4, 6
 व. Śāk. II. 3. 5. विअ. Śāk. II. 3. 8. व्व, विअ II. 1. 38. पिव Ps. III. 3. 4.
 इह = इध. Ś. II. 1. 16.
 ईदश = एरिसो I. 1. 10. इदीस Ś. II. 1. 2, 3.
 ईश्वर = इस्सरो, ईसरो I. 4. 2.
 ईषद् = ईसि, I. 1. 2.
 उक्ष = उच्छो I. 3. 6.
 उत्क्षिप्त = उच्छित्तो I. 3. 6.
 उत्कर = उक्को I. 1. 3.
 उत्खात = उक्खअ, उक्खाअ I. 1. 7.
 उत्तरीय = उत्तरिज्ज, उत्तरीअ I. 2. 3.
 उत्सव = उत्सओ, उच्छओ I. 3. 5.
 उत्सुक = उत्सओ, उच्छओ I. 3. 5. ऊसओ, I. 5. 4.
 उदाश = उदासो, Ś. II. 1. 34.
 उदुम्बर = उंवरं, उडंवरं I. 5. 11.
 उदूखल = उदूहलं, ओक्खल I. 1. 13;
 उदूहलं Ś. II. 1. 2.
 उप = ऊ I. 5. 8.
 उपरि = उवरि Ś. II. 1. 3.
 उप्पमन् = उम्हा I. 5. 14.
 ऋक्ष = उच्छो I. 3. 6.
 ऋतु = उद् I. 1. 17; 2. 5.
 ऋषि = इसो, I. 1. 15.
 एतद् I. 6. 15, 18. 19. II. 2. 12-15, 25.
 एव = खिअ. खेअ Āv; I. 2. 6.
 जेव्व, जेव Ś. II. 1. 37.
 ऐरावत = एरावणो I. 2. 5.
 औचित्यक = अउइच्चओ I. 1. 24
 औषध = ओसधं I. 2. 4.
 कथ् = कध, Ś. II. 1. 30.
 कथम् = कधं Mg. II. 2. 16; कह 3. 14.
 कदम्ब = कलम्बो I. 2. 9.
 कपर्दक = कवहुओ I. 3. 10.
 कवन्ध = कपन्धो, कमन्धो I. 2. 7. कवन्धो
 Ś. II. 1. 6.
 करण = कलणं I. 2. 10.
 करुण = कलुणे Mg. II. 2. 14.
 करीय = करिसो I. 1. 11.
 करेणु = कणेह I. 5. 9. कणेणु Ś. II. 1. 2.
 कर्णिकार = कणिआरो, कणिआरो I. 4. 2.
 कर्तरी = कत्तरी I. 3. 9.
 कार्य = कच्चं Ps. III. 3. 6.
 कालाग्रस = कालासं, कालाअसं I. 5. 11.
 कालाअसं Ś. II. 1. 21.
 किं I. 6. 9, 15, 16, 17. Tāk II. 3. 21.
 किंशुक = केसुअ Ś. II. 1. 2.
 किरात = चिलादो, किराओ I. 2. 5, 10, 14
 किरादो Ś. I. 1. 8.
 किल = किल Śāk. II. 3. 18.
 किसलय = किसलं, किसलअ I. 5. 11.
 कीचक = कीओ Ābh. II. 3. 24. कीअअ.
 कीअआ Ābh. II. 3. 24
 कीदश = केरिसो I. 1. 10.
 कीदिसो Ś. II. 1. 2, 3.
 कीर्ति = किती I. 3. 9.
 कुक्षिमती = कुक्खिमादी Mg. II. 2. 24.
 कुट्टिम = कोट्टिम I. 1. 12.
 कुट्टमल = कुप्पल I. 3. 12.

- कुण्ड = कोण्डं I. 1. 12.
 कुरुणाम् = कुलुणम् Mg. II. 2. 17.
 कुञ्ज = कुञ्ज, खुञ्ज I. 2. 14.
 कुमारिका = कुमरिआ, कुमारिआ I. 1. 7.
 कुम्भाण्डक = कोहण्डो I. 3. 15.
 कुम्भाण्डिका = कुम्हण्डिआ S. II. 1. 10.
 कृञ् (कृ) I. 7. 7. II. 1. 26 ; 2. 4, 8, 17
 कृत = कियं I. 1. 16. कड P& III. 3. 6.
 कृति = किदी I. 1. 16.
 कृत्या = किच्चा I. 1. 16.
 कृपा = किवा I. 1. 15.
 कृष्टि = किट्टो I. 1. 16.
 कृष्ण = कसणो, कण्हो I. 3. 16. II. 1. 34 ;
 2. 20 ; 3. 13. III. 2. 9, 10 etc.
 केवल = णवर, णविरि I. 9. 5.
 कैलास = कहलासो, कैलासो I. 1. 21.
 काष्ण = काशिणो Mg. II. 2. 24.
 कौक्ष्य = कुक्खिओ I. 1. 23.
 कौतुहल = कोउइल्लं, कोउइल्लं I. 4. 2.
 कौरवक = कउरवओ I. 1. 24.
 कोशल = कउसलं I. 1. 24.
 कौशेयक = कुसेअओ I. 1. 23.
 क्रिया = किरिआ I. 3. 17.
 क्षान्त = किलन्तो I. 3. 17.
 क्लेश = किल्लेसो I. 3. 17.
 काचल = कुपचि P& III. 3. 5.
 क्षण = छणं I. 3. 6. खणं II. 1. 10 ;
 खणं Mg. II. 2. 22.
 क्षमा = छमा, खमा I. 3. 6.
 क्षीर = खीर S. II. 1. 9.
 क्षुद्र = खुद S. II. 1. 30.
 खद्ग = खण्डु Ap. III. 23.
 खलु = कलु Mg. II. 2. 13-15, 17. ; 3. 4,
 8, 14, 24
 गणना = लिक्खा Mg. II. 2. 23.
 गणिका = अज्जुका S. II. 1. 36.
 गत = गड P& III. 3. 6.
 गद्गद = गगगरं I. 2. 8.
 गभीर गहिरं I. 1. 11.
 गमि (गम्) I. 7. 7. II. 2. 13, 14 etc.
 गर्त = गड्डो I. 3. 10.
 गर्दभ = गड्डहो I. 3. 10. गदभो II. 1. 5.
 गर्भित = गर्भिण I. 2. 5 ; S. II. 1. 5.
 गृध्र = गिद्धो I. 1. 15.
 गृष्टि = गट्टो I. 1. 16.
 गृह = घर, Cā. II. 3. घल. Sāk., Sāb
 II. 3. 3, 6 19. किह P& III. 3. 4.
 गृहीत = गहिअं I. 1. 11.
 गोजिहिका = गोजिभिभआ I. 3. 12.
 गोपिका = गोविआ II. 2. 20.
 गोवर्धन = गोवद्धणो I. 3. 10.
 गोड = गउडो I. 1. 24.
 गौरव = गउरवो, गारवो I. 1. 23.
 गोरवो II. 1. 4.
 गौरवित = गोमिक Mg. II. 2. 24.
 ग्रह = गेण्ह S. II. 1. 28.
 घस्मर = घम्सरो, घस्मरो I. 6. 21.
 चतुर = चत्तारो चत्तरो, चत्तारि, चत्तरि
 I. 6. 21. चारि Ap. II. 2. 31.
 चतुर्थी = चोत्थी, चउत्थी I. 1. 5.
 चदुत्थी S. II. 1. 1.
 चतुर्दश = चदुइस, चदुइह S. II. 1. 7.
 चतुर्दशी = चोइही, चउइही I. 1. 5.
 चन्द्र = चन्दु Cā. II. 3. 12.
 चन्द्रिका = चन्दिमा I. 2. 8.
 चन्दिआ S. II. 1. 6.
 चरण = चलणं I. 2. 10.
 चाटु = चड् I. 1. 7.
 चामर = चमर I. 1. 6.
 चिकुर = चिहुर I. 2. 12.
 चिह्न = चिण्णं I. 3. 11.
 चैत्य = चइत्तो, चेत्तो I. 21 ; 3. 4.
 चत्र = चइत्तो चेत्तो I. 1. 21.
 चौर्य = चोरिअं I. 3. 13-14.
 छाया = छाही, छाआ (= कान्ति) I. 2. 1. 3.
 जामातु = जामाअरो (nom. acc. pl., gen.
 sing) I. 6. 18.

जामातुक = जामातओ. I. 1. 18.

जिह्वा = जीहा. I. 1. 10.

ज्या = जिआ. I. 3. 19.

तडित् = तडी. I. 5. 12.

तत्र = तण्ड Śāk. II. 3. 4. तत्थ Cā. 11.

3. 11. तन्न Mg. II. 2. 17; Śāk. II. 3. 6.

तथा = तहा, तद् I. 1. 6. तिथ Abh. II. 3.

26. तिथं Tak. II. 3. 30

तद् I. 4. 9, 15, 16, 19.

तदा = तद्. I. 1. 8.

तदानीम् = तआणि I. 1. 11.

तन्वो = तणुई I. 3. 19.

ता = तण I. 5. 17.

ताण = तणं, ताणं I. 1. 7.

तात = तादो I. 2. 5.

तावात्म्य = ताअप्पं I. 3. 12.

तादश = तारिसो I. 1. 15.

तादिसो S. II. 1. 3.

ताम्बूल = तम्बोलं I. 1. 14.

ताल = तालं, तलं I. 1. 7.

तालवृन्त = तालविण्टं, तलविण्टं I. 1. 6.

तावत् = आ Śāb. II. 3, 18 दाव Śāk. II.

3. 1. 18, 19.

तिर्यक = तंस I. 9. 9.

तुण्ड = तोण्डं I. 1. 12. तुण्डं, तोण्डं II. 1. 2.

तुरष्क = तुरको I. 3. 4.

तुर्य = तूरं I. 3. 13.

-तृण (तृ) = ईर. I. 5. 22.

तृतीय = तद्दअं I. 1. 11.

त्रयोदश = तेरह I. 1. 3.

त्रिणी = तिणिण Ap. III. 2. 31.

त्रैलोक्य = तेकोळं, तेळोअं I. 4. 2.

-त्त्व = तणं I. 5. 17.

त्वम् I. 6. 24; II. 18; 3. 3. 18 etc.

त्वदीय = तुहकेलिअ Cā. II. 3. 15. तेर

Ap. III. 2. 5.

त्वरित = तडित्ति Ś. II. 1. 35.

व्रंष्ट्रा = वाडा I. 5. 24.

दक्षिण = दाहिणं, दक्खिणं I. 5. 9.

दक्षिणे Śāb. II. 3. 17.

दण्ड = डण्डो I. 2. 15.

दर्शन = दंसणम् I. 5. 17.

दश = दह I. 2. 11 ; -रह. I. 2. 4

दस Ś. II. 1. 7.

दशार्ह = दसरो I. 3. 18.

दा I. 7. 7. II. 1. 33.

दावामि = दवग्गी, दावग्गी I. 1. 7.

दिक् = दिसा I. 5. 12.

दिवस = दिवसो, दिवहो I. 2. 13.

दुःखित = दुक्खिअं, दुहिअं I. 4. 2.

दुक्कल = दुअल्लअं, दुळलं I. 5. 5.

दुर्जन = दुज्जनं I. 5. 5.

दुष्प्रेक्ष = दुस्सपेक्ष Śāk. II. 3. 3.

दुहितृ = दुहिआ I. 6. 4.

धीदा Prā. II. 22.

हज् (हश्) I. 7. 7. II. 2. 7, 25 etc

हटि = दिट्ठी I. 1. 15.

देवर = दिअरो, देअरो I. 1. 19.

देवरो Ś. II. 1. 4.

दैत्य = दहसो I. 1. 19, 20.

दैव = दह्वं, देवं I. 1. 21. दह्वं, देवं

I. 4. 2. देव्व Ś. II. 1. 4. 11.

दोला = डोला. I. 2. 15. दोला Ś. II. 1. 8.

दोहदक = दोहलं I. 2. 9.

दौवारिक = दुआरिओ I. 1. 23.

द्वार = दुवारं, वारं, वारं I. 3. 19.

द्वि I. 6. 20. 22. दुइ Ap. III. 2. 31

द्वि-क = दोहाकअं, दुहाकअं I. 1. 9.

द्वितीय = दुइअं I. 1. 11. दुइज्जं I. 2. 3.

धम्मिल्ल = धम्मेल्लं, धम्मिल्लं I. 1. 8.

धूर्त = धूतो. I. 3. 8.

धृष्टद्युम्न = धिहृद्युण्ण Ś. II. 1. 36.

धैर्य = धीरं I. 1. 22 ; 3. 13.

जगाम्हा = जगान्वा I. 6. 11.

जाक = जामो Ap. III. 2. 2.

जिह्व = जिह्व Mg. II. 2. 19.

- निर्धन = निद्धणो I. 3. 10.
 निवृत्ति = निवृत्ती I. 2. 6.
 निषध = निसदो I. 2. 4.
 निष्कम्प = निष्कम्पो I. 3. 4.
 नीड = णेडुं I. 1. 10 ; 4. 1.
 नुपूर = णेउरं I. 1. 14.
 नैयोगिक = णिओइओ I. 1. 21.
 पक = पिकं I. 2 ; 4. 2.
 पक्षमन् = पोम्हो, पम्ह I. 1. 6.
 पञ्च I. 6. 14.
 पञ्चदश = पण्णरह I. 3. 11.
 पञ्चाशत् = पण्णासा I. 3. 11.
 पताका = पढाआ I. 2. 3.
 पत्तन = पट्ठणं I. 3. 7.
 पथिन् = पढो I. 1. 9 ; पथ Mg. II. 2. 17.
 पद्य = पोम्मन्, पडमं I. 1. 5 ; 3. 19.
 पराङ्मुख = पराहुत्तं I. 9. 8.
 परिच = फलिहो I. 2. 16.
 पल्लव = फल्सो I. 2. 16.
 पर्यङ्क = पल्लङ्कं, पज्जङ्कं I. 3. 14.
 पर्यन्त = पेरन्तं I. 1. 3.
 पर्याणक = पल्लणओ I. 3. 14.
 पशु = पंसु I. 5. 17.
 पानीय = पाणिअं I. 1. 11.
 पार्श्व = पाश Ś. II. 3. 18. Mg. II. 2. 22
 पिण्ड = पेण्डं, पिण्डं I. 1. 8.
 पितृ = I. 6. 10
 पीठ = पेढं I. 1. 10.
 पीत = पीअलं, पीअं I. 5. 20
 पुनः = पुण I. 9. 10,
 पुनरुक्तक = पुनरुत्तआ, पुणोत्तआ I. 5. 4
 पुंस् = See पुरुष
 पुरुष = पुरिस I. 1. 13 पुरुसो Ś. II. 1. 3.
 पुल्लिङ्ग Mg. II. 2, 22. Cā. II. 3. 12.
 पुष्कर = पोक्खरो I. 1. 12 पुक्कर Ap. III.
 2. 3.
 पुष्य = पुस्सो, पूसो, I. 4. 2,
 पुस्तक = पोत्थओ I. 1, i2,
 प्रति = पुत्ति I. 3. 9.
 पृथिवी = पुहवी I. 1. 9, 17, पुहई Ś. II. 5
 पृथुमी Pā. III. 3. 4.
 पृथुल = पिहुलो I. 1. 11.
 पृष्ठ = पुट्ठी I. 5. 11.
 पौर = पउरं I. 1. 23. 24;
 पौरुष = पउरुसं I. 1. 24, पोरुसं Ś. II. 1. 4.
 पौष = पुसो I. 1. 23.
 प्रकट = पअडे, पाअडं I. 1. 1.
 प्रकृति = पइदी I. 1. 17.
 प्रकोष्ठ = पवट्ठो, पओट्ठो I. 1. 22.
 पओट्ठो Ś. II. 1. 4.
 प्रक्षरित = पज्झरिओ I. 3. 7.
 पक्षम = पल्लमं Pā. III. 3. 5.
 प्रति = पडि I. 2. 3.
 प्रतिपत् = पडिवआ, पाडिवआ I. 1. 2.
 प्रथम = पढमं I. 2. 4 ; 5.2 पुढमं, पढमं, पुढम
 पढुमं Ś. II. 1. 5. पृथुम Pā. III. 3. 5
 प्रदीप्त = पलित्तं I. 2. 9.
 प्रवासिन् = पवाओ I. 1. 9.
 प्रवृत्ति = पउत्ती I. 1. 17.
 प्रश्न = पण्हो I. 5. 13.
 प्रसिद्धि = पसिद्धी, पासिद्धी I. 1. 1.
 प्रसप्त = प्रसत्तं, पासत्तं I. 1. 1.
 प्रस्तार = पत्थरो, पत्थारो I. 1. 7.
 प्रहार = पहरो, पहारो I. 1. 7.
 प्राकृत = पअअं, पाअअं I. 1. 7.
 प्राभूत = पाहुअं I. 1. 18.
 प्राबुध् = पाउसो I. 1. 17 ; 5. 12, 13
 प्रिया = पिआ I. 6. 9.
 प्रेक्ष = पेच्छ I. 7. 7.
 प्रेमन् = पेम्मं I. 5. 13.
 बदर = बोर I. 1. बदर Ś. II. 1. 4.
 बहिन् = बरिही, बही I. 3. 18.
 बहिः = बाहिरं बहिरं बहो I. 5. 6.
 बिन्दु = बेन्दु, बिन्दू I. 1. 8.
 बिसिनी = भिसिणी I. 2. 16.

बुधुक्षा = [भुक्ता] Mg. II. 2. 33.

बृहस्पति = भअप्पइ I. 5. 10.

विहप्फदी Ś. II. 1. 12.

ब्राह्मणक = बम्हणअ Śāb. II. 3. 20.

भगवत् = भगवा I. 6. 22.

भट्टक = भट्टक Mg. II. 2. 22.

भद्र = भल्ल Ap. III. 2. 5.

भरत = भरह I. 2. 12. भरघ Ś. II. 1. 5.

भवत् I. 6. 22.

भवान् = भवं Prā. II. 2. 1.

भवती = भोदी Prā. II. 2. 1.

भाजन = भाअणं, भाणं I. 5. 11. Ś. I. 1. 12.

भायां = भारिआ, भजा I. 3. 18.

भिन्दिवाल = भिण्डिवालो I. 3. 9. भिन्दिवालो

or भिण्डिवालो Ś I. 1. 10.

भीष्म = [भिम्ह] II. 1. 35.

भृङ्ग = भिङ्गो I. 1. 16.

भृङ्गार = भिङ्गारो I. 1. 16.

भैरव = भहरवो, भेरवो I. 1. 12.

भ्रातृ I. 6. 10.

भ्रातृक = भाउओ I. 1. 18.

भक्षिका = भच्छिआ I. 3. 6.

भतुप् = आलु, ईलु, वन्त, आल, इत्त, मन्त

I. 5. 18.

भदकल = भअगलो I. 2. 3.

भदीय = महकेर, Ś. II. 1. 35; महकेलिअ,

Cā. II. 3. 14. मेर, मोहर Ap. III. 2. 5.

भधूक = भहुअ I. 1. 14., भहुआ Cā. II.

3. 14.

भध्य = भज्जारो, भज्जारओ, भज्जो. I. 5. 23

भज्यम = भज्जिमं, भज्जमं I. 5. 2.

भज्याहूक = भज्जणं I. 3. 2.

भनत्तिवनी = भणंसिणी, भाणंसिणी I. 1. 16. 9.

भवाक् = भण I. 9. 9.

भम्भथ = बम्भहो I. 2. 16.

भम्भु = भण्ण I. 2. 17.

-मय = महअं, मअं I. 5. 21.

मयूख = मोहो, मउहो I. 1. 4.

मयूर = मोरो, मउरो I. 1. 4.

मरकत = मरगअं I. 2. 2.

मराळ = मअलो, मआलो I. 1. 7.

मलिन = महलं, मलिणं I. 5. 9.

महान् = महन्ते Mg. II. 2. 15.

महाराष्ट्र = मरहट्ट I. 5. 8.

मांस = मंसं, मासं I. 5. 15.

मातृ I. 6. 11. [माईआ] Mg. 2. 24.

मातृक = माउओ I. 1. 18.

मात्रा = मेतां, मत्ता I. 1. 8.

मार्जार = मज्जरो, मज्जारो I. 1. 7.

माहात्म्य = माहप्पं I. 3. 12.

मुकुट = मउडं I. 1. 13; मुउडं Ś. II. 1. 3.

मुक्ता = मोत्ता I. 1. 12.

मुखर = मुहलो I. 2. 10.

मुष् I. 7. 7.

मुण्ड = मोण्डं I. 1. 12.

मुस्त = मोश्च Mg. II. 2. 17.

मुखं = मुखल, Prā. II. 2. 2.

पृग = पृग Ap. III. 2. 4.

पृगाङ्क = मिअङ्को I. 1. 15.

पृणाल = मुणालं I. 1. 17.

पृत = मुअं I. 1. 17. मव. Pā. III. 3. 6

पृतिका = मिट्ठिआ I. 5. 7.

पृवङ्ग = मुइङ्गो I. 1. 2, 16.

पृदुत्तव = मउत्तं, मउत्तणं I. 3. 3.

मोन = मउणं I. 1. 24.

मौली = मउलि I. 1. 24.

म्लान = मिलाणं I. 3. 17.

यक्ष = यक्क Mg. II. 2. 16.

यन्न = यण्ट Śāk. II. 3. 4.

यथा = यहा, जहा, I. 1. 6.

जय, जया Ś. II. 1. 2 जिघ. Ābh. II.

3-26 जिघं Tak. II. 3. 30.

यद् I. 6. 9. 15.

- यदा = जह I. 1. 8
 यमुना = जउणा I. 2. 1
 यष्टि = लट्ठी I. 2. 14 जट्टि = Ś II. 1. 8
 यावृ I. 6. 11
 यादश = जारिसो I. 1. 15.
     जादिसो Ś. II. 1. 3
 यावत् = जा, जाव 1. 5. 11 जेत्ति Ś. II. 36
     याव Mg. I. 2. 14
 युधिष्ठिर = जहिट्ठिलो, जुहिट्ठिलो I. 1. 13; 2. 10
     जुहिट्ठिरो Ś. II. 1. 3
 रजत = रभृदं I. 2. 5
 रजनीमुख = रअणीमुहं I. 3. 18
 रत्न = रअणं I. 3. 16
     लिवणं Mg. II. 2. 23
 रश्मि = रस्सि, रसी I. 5. 14
 राजन् = I. 6. 11, 13
 राधा = राहो Ś. II. 1. 34 लाही Śāb. II.
     3. 18; Mg. II. 2. 20 लाहिके II. 3. 11
 रुण्ड = रोण्डं I. 1. 12
 रुद्र I. 7. 7
 लक्ष्मी = लच्छी I. 3. 6
 लग्न = लग्न Ap. III. 2. 6
 लज्जालुका = लज्जालुङ्गी I. 5. 19
 लवण = लोणं I. 1. 4
 लाङ्गलक = णङ्गलं, I. 2. 15
     लाङ्गलं Ś. II. 1. 8
 लाङ्गलक = णाङ्गलओ I. 2. 15
 लुब्धक = लुद्धओ I. 1. 12
 लोचन = लोअणो, लोअणं I. 5. 13
 लोहल = णोहलओ I. 2. 15
     लोहल II. 1. 8
 वक्र = वट्ठं I. 5. 17
     वट्ठुदं Prā. II. 2. 4
 वच् I. 7. 7
 वज्र = वज्रं, वहरं I. 3. 18
 वटु = वटुव Mg. II. 2. 23
 वनस्पति = वणस्सइ I. 3. 2
 वयस्य = वअंस Mg. II. 2. 23
 वर्तमान = वत्तमाणो I. 3. 9
 वर्तिक = वत्तिओ I. 3. 9
 वर्ष = वरिसो I. 3. 17
 वर्षा = वस्सा, वरिसा I. 3. 17-18
 वल्लरी = वेल्ली I. 1. 3
 वल्ली = वेल्ली I. 1. 3
 वसति = वसही I. 2. 12
 वस्त्रप्रान्त = साहुलो Ap. III. 2. 4
 वह्नि = वोह्नि I. 1. 6
 वा = ण I. 9. 4
 वाराणसी = वाराणसी, वाणारसी I. 5. 8.
 वाष्प = वाहो, वण्को I. 3. 15.
 विंशति = बीसा I. 1. 10; 5. 14.
 विकट = विहटो I. 2. 12
 विकल = विहलो I. 2. 12.
 विच्छदि = विच्छु I. 3. 10
 वितदि = विअट्टो I. 3. 10
 विद्यत् = विज्ज, विज्जली I. 5. 12, 20.
 विभीषण = विभीषणे Śāk. 11. 3. 16.
 विश्वास = विस्सासो, बीसासो I. 4. 2.
 विस्मय = पिडमअ Pā. III. 3. 5
 विष्णु = वेण्ह I. 1. 8.
 विह्वल = भेम्भलो, विहलो I. 2. 16.
 वीर्य = वीरिअं I. 3. 14.
 वृहत = विहिअं I. 1. 16.
 वृक्ष = रुक्खो, वच्छो I. 1. 18; 3. 6.
 वृत्तान्त = वुत्तन्तो I. 1. 18.
 वृन्त = वेण्ट I. 3. 9
 वृन्द = वन्दं I. 5. 20.
 वृन्दावन = वुन्दावणं I. 1. 18.
 वृश्चिक = विच्छुओ I. 1. 9, 16.
 वृष = विसो I. 1. 16.
 वेतस = वेडिसो I. 1. 2; 2. 3
     वेदसो Ś. II. 1. 1.
 वेदना = विअणा, वेअणा I. 1. 19
     वेदणा Ś. II. 1. 4.
 वेदमन् = वेद्यमो I. 3. 19
 वेष्ट = वेढं Cā. II. 3. 14.
 वैतालिक = वड्ढआलिओ I. 1. 20.

वैदेश्यक = वहदेशिअओ I. 1. 20

दैथ = वहजो, वेज I. 1. 21

; = वलोअ' I. 1. 11.

शकट = सअडो I. 2. 4

शटा = सडा I. 2. 4.

शद्युन्न = सत्तह. Ś. II. 1. 35

शनेः = सणिअ' I. 9. 7.

शय्या = सेज्जा I. 1. 3; 3. 7.

शरद्द = सरओ I. 5. 12, 13.

शार्ङ्ग = सारङ्गो I. 3. 16.

शाम्मली = सेम्मली, सम्मली I. 1. 8.

शावक = छावओ I. 2. 15

सावओ Ś. II. 1. 8

शिथिल = सिठिल I. 2. 4.

शिफा = सिहा S. II. 1. 7

शिरस् = सिरं I. 5. 13. शिल Śāk. II. 3. 4

शीकर = सोभरो I. 2. 7.

सीभरो Ś. II. 1. 6.

शीघ्र = श्ति I. 9. 7.

शुण्डक = छुण्डग Ap. III. 2. 3

शुष्क = छक्को I. 3. 4.

शृगाल = सिआलो I. 1. 16,

शृङ्गार = सिङ्गारो I. 1. 16.

शेफालिका = सेभालिआ, सेहालिआ.

I. 2. 7, 12.

शौण्ड = छुण्डो I. 1. 23.

शौण्डिक = छुण्डिओ I. 1. 23,

शौदीर्य = सोडीरं I. 3. 13.

श्मशान = मसारण I. 3. 2.

श्मश्रू = मत्सू I. 3. 2.

श्याल = सिआलो Śāk. II. 3. 5,

श्री = सिरो I. 3. 17,

श्रु = छण I. 7. 7, 8.

श्लाघा = सलाहा I. 3. 16.

षट् = छ I. 2. 15 ; 6. 14.

संहृत = संहुदं I. 1. 18.

संहृति संहुदी I. 2. 6,

संस्कृत = सक्कअं I. 2. 6; 3. 4 ; 5. 4

सत्वर = सत्तरो I. 2. 3. 4.

संस्थापित = संथबिअं, संथाविअं I. 1. 7.

सदा = सह, सआ I. 1. 8,

सहक्ष = सरिच्छं, सारिच्छं I. 1. 1 ; 3, 6

सरिक्ख Ś, II, 1, 9, सरिच्छ Av, II.

2, 36, सलिच्छ Śāk, II. 3, 3,

सप्तपर्ण = छत्तवण्णो, छत्तिवण्णो II. 2. 15

समृद्धि = सामिद्धी, समिद्धी, I. 1, 1,

सम्पद् = सम्भदा I. 2. 5,

सम्प्रति = सम्पदि I. 2. 6,

सम्मर्दन = सम्महुणो I. 3. 10, संमहुणो

Ś. II, 1. 9,

सरोजक = सरोजं, सरजं I. 5. 6,

सर्वज्ञ = सब्बज्जो I, 3, 1.

सत्य = सासं, सत्सं I, 1, 2 ; 4. 2,

सद्द = सहसोत्ति Ś II, 1, 37.

साम्प्रत = सम्पदो I. 2; 6

सिंह = सीहो I. 1. 5 14

सिन्दूर = सेन्दूरं, सिन्दूरं I, 1. 8.

सीमन् = सीमआ I, 5. 14.

सुकुमार = सुउमालो I. 2. 10

सुख = सुहं I. 5. 20

सुसंगत = सुसंगदो I. 2. 6

सुसंगत = सुसंगदं I. 2. 6

सूधम = सुखम Ps. III. 3. 5

सूर्य = सूर्यो, सुज्जो I. 3. 13

सुष्टि = सिद्धी I, 1. 16

सु with अप = उशाल Mg. II. 2. 22.

सेवा = सेववा, सेवा I. 4. 1, 2

सैन्धव = सिन्धव I. 1. 21.

सौकुमार्य = सीउमहो I. 3. 14

सौन्दर्य = सुन्दरं I. 1. 3, 22, 23 ; 3. 13

शौर्य = सोरिअं I. 3. 14

स्तम्ब = तम्बो I. 3. 11

स्तम्भ = खम्भो I. 3. 3.

स्तु = थुण II. 1. 31.

स्त्री = इत्थी Ś. II. 1. 36 ; इम्बिआ Śāk.

स्तोकं = थोह Ap. III. 3. 5

स्त्रो = इत्यो Ś. II. 1. 36 : इम्बिआ Śāb.

II. 3. 18. इत्यिके Cā. II. 3. 11.

स्थविर = धेरो I. 5. 27.

स्था = विट्ट Ś. II. 1. 27.

यक्, Ś. II. 1. 27. etc,

स्थाणु = स्थाण, स्थाणू, स्थाण I. 3. 9.

स्नान = सणार्ण, सिणार्ण I. 3. 18

स्निग्ध = सिणिद्धो I. 3. 10

स्नेह = सणेह, सिणेह, नेह I. 3. 18

स्तुषा = ण्डुसा I. 3. 13

स्पर्श = फरिसो I. 3. 17

स्पर्शन = फंसर्ण I. 5. 17

स्पृहा = छिहा I. 3. 5

स्फटिक = फलिह I. 2. 12

स्फोटक = खोटओ I. 3. 3 फोटओ Ś.

II. 1. 9

स्मर = सरो I. 3. 2, 19

स्मेर = सेरो I. 3. 2

स्वप्न = सिविणो I. 1. 2 ; 3. 17

स्वस्ति = सोत्थी, सत्थी I. 1. 6

स्वैर = सहर् I. 1. 20

हत = हदो I. 2. 6

हनुमन्त = हणुमा, हणुमन्तो I. 5. 18

हरिद्रा = हलहा I. 1. 9 ; 2. 9, 10. हलिहा

Ś. II. 1. 7

हरिवचन्द्र = हरिअ'दा I. 5. 10

हर्ष = हरिसो I. 3. 17

हालाहल = हालाहलो, हलाहलो I. 1. 7

हालिक = हलिओ, हालिओ I. 1. 7

हृदय = ह्रिडक Mg. II. 2. 20. हडक

Śāk. II. 3. 5, हिमदा Ap. III. 1. 6

हृष्टि = ह्रिटी I. 1. 17

ह्री = हिरो I. 3. 17

ROOTS (CH. VIII)

SANSKRIT-PRAKRIT

भट् = चक्ल (12)

भस् = अकळ (26) परि-भस् = खुज्ज, पळुत्थ (34)

ह, परि-ह = चल, छल (37)

हृष् = अलाभ (41) मह (11), प्रति-हृष् =
ओगह (41)

ईर् = पेल, णोल (28)

इच्छ, प्र-उच्छ = पुच्छ, लुच्छ, पुस् (33)

कण् = ओक्खण (12)

कप् = कड (14) साह, पुल, णिवरिज्ज (39)

कस्, वि-कस् = विसट्ट, वोलट्ट (37)

कास्, अव-कास् = ओवास, वावाअ (8)

कुण्, उप्-कुण = उकोल (39)

कृ = कर, कुण, काह, काअ, का-, क- (4)
करि, कीर (20)

कृष् = कट्ट (27) करिस (2)

कम्, आ-कम् = चप्प, फूल, अन्न, वोळ (30)

क्री = किण, विक्री = विक्रिण, विक (8)

क्रीड् = कील (27)

क्रध = जूर (22)

क्वथ् = कठ (13)

क्षी = क्षिज्ज (11)

क्षुद्र = खुन्द, खुम्म (26)

क्षुब्ध् = शुक् (26)

खव् = खउर (27)

खन् = खम, खम्म (16)

खाद् = खा (10)

खिद् = विसूर, विलभ (22)

गम् = गम्म (15) आ-गम् = अज्जत्थ, आहम्म
(34)

गाह, अव-गाह् = ओवाह, वावाअ (8)

गृध् = गिज्ज (15)

गै = गाभ, गा (9)

ग्रस् = ग्रिस् (6)

ग्रह् = गेणह्, हिण्ण (4) उप-ग्रह् = अवसाभ
(38) घेओ, गेहि, घे (4) घेप्, घेज्, गेज्झ (21)

घट् = गढ, घट्ट (11) वि-घट् = विज्झ (31)

उद्-घट् = ओगघट् (31)

घूर्ण् = घुम्म, घोल (2)

घ्रा = जिघ (28)

घर् = वीण (40)

घल् = चल्, चल (15)

वि = विण (6)

चुर = फल्लि (37) चुल, छूल (37)

चूर्ण् = ममूर, चूर (36)

छाट् = णम् (35)

छिद् = छिन्द (14)

जल्प् = जम्प (13)

जि = जभ, जिण (18) जिभ् = जिअन्तो जिप्प,
जिब्ब (19)

जृम्भ् = जम्भाभ, जम्भा (5)

विजृम्भमाणो = विअम्भन्तो (5)

ज्ञा = जाण, आण, मुण (6) Passive गज्झ,
णव्व (20) आ-ज्ञा = अहिंसाह (31)

डी = डे (13)

तक्ष् = रम्भ (22)

तड् = तड्ड (43)

तिज् = तिक्खाल (39)

तिम् = तिन्त, तिह्णस् (33)

तुष् = तूस् (12)

तृप् = थिप्प (7)

त्यज् = छक्क, छत्तो, (25)

ग्रस् = वज्ज (22), हुम् (7)

ग्रुट् = थोड्ड्, तुट्ट, तुड्ड, तोड्ड (26)

त्वच् = वप्प (22) ?

त्वर् = तुवर, pp. तुर (1)

दा = दे (13) दि (21)

दुप् = दूस् (12)

दुह् = दुव्व, (20)

दू = दुम्म, दूम (17)

हण् = अवक्ख, पुल, उभ, निअक्ख, पुलभ
(23), दास, वंस, वरिस, दावे (24)

धा = धे (13) अत्-धा = सहह (7)

धाष् = धा (10), धव, धूव, धोअह (24)

धोअण् (10)

धू = धुण, धुभ, धुव (18) धुव्व (19)

ध्मा = धम, उद्धम, (6)

ध्या = ज्ञाअ, ज्ञा (9)

नह्, उत्-नह् = ओक्ख (38)

नम्, वि-नम् = वाण (31) उत्-नम् = उत्थङ्ग
जल्लाल, गुल, वृज्झ (32)

नी = ने (13)

नुह् = णोल (2)

नृत् = णव्व (15)

पत् = पट्ट (13)

पह्, निः-पह् = णिव्वल (10)

पा = पिघ (11) प्रति-पालि = विरमाल, विरीह
(41)

पाट् = फाल, फाले (11)

पीड् = पील (41)

पुष् = पुस, पोस (24) पूस् (12)

प्लुव् = लुप्प, भोस (25)

बुध् = वृज्झ (15)

भञ्ज्, अभि-भञ्ज् = अहिंसेम (32) परि-भञ्ज् =
परिअञ्ज् (32) नि-भञ्ज् = निअरञ्ज् (32)

भण् = भण्ण (15)

भिद् = भिन्द (14)

भी = बीह, भा (7) (cans) भास, भासा,
भीस, भीसा सो, भेस, भेसा (7)

भुज् = भोत्तु (17), भो (16)

भू = हव, हो; उत्-भू = उव्वभ, परिभू = परिहव,
प्रभू = पभव, पव्व ; दुप्पभू = दुप्पहव,
सं-भू = संभव (pp), आविभू = आविभू,
उम् = उव्व, प्र-भू = पव्व, प्रादुभू =
प्रादुभू, (1)

भृ = भर (3)

मस्ज् = लुप्प, लुड्ड (23)

मा, निर्मा = णिम्माण (10)

मिल् सं-मिल = गल (30)

मील्, उन्मील = उन्मिल, उन्मोल, प्रमील् =
पमिल, पमील ; संमील = संमिल संमील,
(16)

मुष् = मुक् (21)

मृज् = पुस, लुह (23)

मृद् = मल (25)

मृष् = मरिस (2)

मुध् = जुज्ज (15)

रब्, वि-रब् = विहल (37)

रम्, आ-रम् = आढव (11)

राज् = रेह (27)

राध् = रन्ध (27)

रुद् = रुअ, रुव, रोव (11) रुण (21)

रुध् = रुन्ध, रुम्भ (12)

रुष् = रुस (12) रोस (24)

रुह् = चप्प (22), रुह् = चुम्म, बलग, उल्लुह
(31)

लग् = लग (14) वि-लग् = विलग (36)

लप् = लालप्प, लालम्प, लालम्भ, लालम्ह (35)

लस् = ललस् (38)

लिह् = लिम्भ (20)

लुल् = गुल्ल, परिहृद्, पद्दोड (38)

लु = लुण, उत्-लु = उल्ल, लवि (18) लुअ,

लुव (19) वि-लु = पद्दोओ, गुल्ल, लु
परिहृद् (38)

वन् = वोळ, वोळ (16)

वद् = वोष, वोष (16)

वम् = वम्म, (15)

वह् = वह, वोड-(28) (Pass.) वम्भ (20)

विष्, परि-विष् = परिबिआल (37)

वृ = वर (3)

वृत्, अव-वृत् = ओभल (33) उवृत् = उल्लट,
ओवह (34)

वृध् = ववृह (14)

वृप् = वरिस (2)

वेष्ट्, उद्-वेष्ट् = उव्वेल् संवेष्ट् = संवेल् (14) वेह
(13)

व्यध् = विद्ध (6)

व्रज् = वच्च (15)

शक् = तुअ, तर, तीर, (25), सक (14)

शम् = सम्भ (15)

शुध् = छज्ज (15)

शुष् = छक् (21)

श्रु = छण (18) छअ सो, सोअ (18)

सन्न = हुम (?) (7)

सद् = सड (13) नि-पद् = निमज्ज (6)

सम् = सम्भ (15)

सड् = णिछड (40) सोड (28)

सिध् = सिज्ज, (15)

सु = सर (3) प्र-सु = पअल्, ओगाह, उगाह
(40)

सृप् = सक, सप्प (26)

स्खल् = खुड, खून्द् (27)

स्तु = धुण, धव, (30)

स्तृ, उ-स्तृ = ओत्थर, ओत्थल, वि-स्तृ =
विहल (36)

स्थग = ओत्थह (45)

स्था = ठा, ठाअ (9)

स्पृश् = आलुक्ख, फंस, छिब, छुअ, (pp.)
छिप्प, छिक्क, छिस्त (21)

स्फुट् = फुड, फुड (15) प्र-स्फुट् = पक्कोड (35)

स्मृ = भर, छमर, वि-स्मृ = विस्सर, विसर,
वीसर (3)

स्वप् = छअ, सोअ, सो (24)

हन् = हम्म (16)

हस् = हस्स, हस (16)

हु = हुण (18) हुअ (19)

हृ = हरिज, हरीअ, हीर (20)

हृप् = हरिस (2)

अइ = अयि I. 9. 6, 9
 अए (सम्भाषणे) I. 9. 3
 अहो (अनुतापे) I. 9. 7
 अच्छ (सम्भाषे) I. 9. 9
 अच्छ = अस् S. II. 1. 27.
 अच्छरीअ = आश्चर्य S. II. 1. 38
 अज्जुका (गणिका) II. 1. 36
 अण = अ- I. 9. 6
 अप्पाणो = आत्मनः I. 6. 13
 अमु = अहस् I. 6. 19
 अम्हाण = अस्माकं I. 6. 33
 अम्हाछन्तो, अम्हाहिन्तो = अस्मभ्यः I. 6. 21
 अम्हे = अस्मान् I. 6. 30. 31
 अम्हेछ = अस्माछ I. 6. 34
 अम्हेहि = अस्माभिः I. 6. 31
 अम्होण = अस्माकं I. 6. 33
 अम्होछ = अस्माछ I. 6. 34
 अम्होहि( ) = अस्माभिः I. 6. 31
 -अरन्त (शीलार्थे) I. 5. 22
 अरे (कलहे) I. 9. 3
 अलाहि (निवारणे) I. 9. 3
 -अल्ल (स्वार्थे) I. 5. 19
 अवहद = (उपकृत) Prā II. 2. 4
 अचि = अपि I. 9. 5
 अविद् (निर्वेदे) Prā II. 2. 4
 अव्वो (सम्भाषन-सूचनयोः) I. 9. 2
 अहं = अहम् I. 6. 30
 अहअं = अहम् I. 6. 30
 अहणि = अघन Mg II. 2. 14
 अहुनि = अधना Ps. III. 3. 5
 अहो (अनुतापे) I. 9. 7
 अहोसि = आसीत् I. 7. 13
 आ (तावत्) Sā. II. 3. 18
 आम (क्राधे) I. 9. 10
 आणञ्च = अन्यत्र Mg. II. 2. 17
 -आल = मतुप् I. 5. 18
 आलुह = आरोह Mg. II. 2. 26

आसि = आसीत् I. 7. 13
 इणं = इदम् I. 6. 18 Prā. II. 2. 4
 इणं acc. and instr. sing. एतह.
 -इत्त = मतुप् I. 5. 18
 इदं = इदम् nom., acc, sing. I. 6. 17
 इध = इह S. II. 1. 16
 इन्दरे = इन्द्रजित् S. II. 1. 38
 इन्दाइणी = इन्द्राक्षीम् Śāk. II. 3. 6
 इम (इदम्) I. 6. 18
 -इम- I. 5. 21
 इमा (इदम्) I. 6. 18
 इर = किल I. 9. 5
 -इर = वृत् I. 5. 22
 -इल्ल 1. 5. 18, 21
 इच्चिआ = स्त्रीका Śāb. II. 3. 18
 इह (इदम्) I. 6. 18
 उत्थदि = उत्तिष्ठति S. II. 1. 27
 उ I. 9. 5
 उरु = अरे Cāṇḍ. II. 3. 15.
 उशलादि = अपसरति Mg. II. 2. 22
 उश्चिद = उत्थितः II. 2. 17.
 ऊ = उप I. 5. 8.
 ऊण = ऊवा I. 5. 22
 -उल्ल I. 5. 21
 एएहि = एहि Śāb. II. 3. 21, Ābh. 24,
 एणं (एतह) I. 6. 19
 एणिहं = इदानीं I. 5. 24 ; 9. 10; Mg. II.
 2. 21
 एत्थ = अत्र Śāk. II. 3. 6 ; II. 3. 14.
 एवाणं = एतेषां II. 3. 29, एवाहं = एतेषां
 Tāk. II. 3. 29
 एवच = अत्र Mg. II. 2. 15
 एशि = एत Mg. II. 2. 25
 एषे = एत Mg. II. 13. 14. 15. 17. 20. 21,
 एषे = एतस्मिन् Śāk. II. 3. 6
 एस = एषः I. 6. 78.
 एसो = एषः I. 6. 18

ओ (सूचनातापयोः) I. 9. 1

ओ० I. 5. 8.

ओत्थमानो = भविष्यत् Prā. II. 2. 2

ओष्ठोष्ठ = आद्रोर्द्र Mg. II. 2. 25

ओहृष्ठिअ = अपहृत्स्य Mg. II. 2. 21

-क- I. 5. 21

कन्दोद्व = उत्पल I. 5. 24

कप्प = कृत् Mg. II. 2. 30

करेणु = करेणु Ś. II. 1. 12

काण' = केषां Tāk. II. 3. 29

कादुर्व्व = कर्तव्यं Ś. II. 126, कादु' = कर्तु'म्
II. 1. 26

कह = कथम् Ca. II. 3. 14

काह (कृ future) I. 7. 7

किं I. 7. 17; 9. 2

किणो I. 9. 2

किर I. 9. 5

किल I. 5. 5

कीअअ = कीचक Ābh. II. 3. 24

कीओ = कीचक Ābh. II. 3. 24

कीस (प्रश्ने) I. 9. 2

कुच्छिमादी = कुक्षिमती II. 2. 24

कुञ्जहिं = कुञ्जे Śāb. II. 2. 18

कुलण्ण' = कुरुणाम् Mg. II. 2. 17

केसुअ = किंसुक Ś. II. 1. 2

कोसिण = कोण्ण Mg. II. 2. 24

कलु = कलु I. 9. 5

कुन्द = कुदु Ś. II. 1. 30

गभिभणो = गर्भित Ś. II. 1. 5

गहचदि = गच्छति Mg. II. 2. 18

गेणह = ग्रह Ś. II. 1. 28

गोमिक = गौलिमक Mg. II. 2. 24

गोसो = प्रत्युष I. 5. 24

घर = गृह I. 5. 10

बलि = गृहे Śāb. II. 3. 19

बसदि = मार्जति Ś. II. 1. 33

वेप्पदि = गृह्यते Ś. II. 1. 2. 8

वतुरो = वतुर् I. 6. 21

वत्तारि = वतुर I. 6. 21

वत्तारि I. 6. 21

वत्तारो = वतुर् I. 6. 21

विट्ठदि = तिष्ठति Ś. II. 1. 27

विअ = एव I. 9. 2

वेअ = एव I. 9. 2

उ = उअ, उा 2. 6. 14

उत्पदि = स्पृश्यते Ś. II. 1. 29

उत्तिदि Ś. II. 1. 29

उत्तदि Ś. II. 1. 29

जट्टि = यष्टि Ś. II. 1. 8

जथा = यथा Ś. II. 1. 2

जिअ = घ्रा Ś. II. 1. 29

जिण = जि Ś. II. 1. 30

जिच = यथा Ś. II. 3. 26

जिअं = यथा Tāk. II. 3. 30

जिप्पदि = जोयते Āv. II. 2. 8

जहा = यथा I. 9. 10

जे (पादपूरणे) I. 9. 6

जेति = यावत् Ś. II. 1. 36

झणझण I. 5. 27

झत्ति = झटिति I. 9. 7

झत्तो = झटिति I. 9. 7

ण' I. 6. 30

णडाल = छलाट I. 5. 24

णन्दउत्त = नन्दपुत्र Śāb. II. 3. 18

णवर = केवल I. 9. 5

णविरि = केवल I. 9. 5

णिवाहिदे = निपातितः Mg. II. 2. 15

णु I. 9. 4

णे I. 6. 31, 33

णो I. 9. 7

तह (त्वं) I. 6. 25, 29

तहत्तो (त्वत्) I. 6. 26

तए = त्वया I. 6. 25

तण्ट = तत्र Śāk. II. 3. 4

तं (त्वं) I. 6. 24

तंसो = तिर्यक् I. 9. 9

तसो = त्वत् I. 6. 26

तहच = तत्र Mg. II. 2. 17, 3, 6

- तद्वा = तथा I. 9. 20
 ताणं = तेषां Cā., Tak. II. 3. 11 ; 3. 29
 ताहं = तेषां Tak. II. 3. 29
 ति I. 9. 2
 तिणि (त्रि) I. 6. 20
 तिथ = तथा Ābh. II. 3. 26
 तिथं = तथा Tak. II. 3. 30
 ती (त्रि) I. 6. 20
 तुं = त्वं II. 3. 14
 तुभं = तव I. 6. 27
 तुच्छाण = युष्माकम् I. 6. 28
 तुच्छाहिन्तो, छन्तो = युष्मभ्यः I. 6. 27
 तुज्झ (') (युष्मद्) I. 6. 27, 28
 तुज्झाण (') (युष्मद्) I. 6. 28
 तुज्झाहितो, छन्तो (युष्मद्) I. 6. 27
 तुज्झे, (युष्मद्) I. 6. 24, 25
 तुज्झेस = युष्मासु I. 6. 26
 तुज्झेहि (') = युष्मेभ्यः I. 6. 26
 तुं I. 6. 24
 तुं = त्वं I. 9. 5
 तुज्जेहि (') (युष्मद्) I. 6. 26
 तुण्ड = II. 1. 2
 तुप्फे = यूयं II. 2. 23
 तुमए I. 6. 25, 29
 तुमं I. 6. 24
 तुमम्मि I. 6. 29
 तुमा I. 6. 26
 तुमाहि I. 6. 25
 तुमादो, दु, I. 6. 26
 तुमाहि I. 6. 26
 तुमे I. 6. 25, 29
 तुम्म (') I. 6. 29
 तुम्माण (') I. 6. 28
 तुम्भोहिन्तो, तुम्भासुन्तो I. 6. 27
 तुम्हे भ. 6. 24, 25
 तुम्हेस I. 6. 29
 तुम्होहि (') I. 6. 26
 तुम्हेलिअ = स्वशीय II. Cā. 3. 15
 तुह (') I. 6. 27.
 तुहुं = त्वं Tak. II. 3. 30
 -त्तण I. 5. 22
 ते I. 6. 25, 27
 तो I. 6. 26
 तोण्ड = तुण्ड Ś. II. 1. 2
 -त्तणं I. 5. 17
 ति (त) I. 5. 7
 त्ति II. 3. 24
 थक्क = स्था Ś. II. 1. 27
 थुणदि = स्तौति Ś. II. 1. 31
 थू (कुवसने) I. 9. 4
 दइअ = दत्त्वा Ś. II. 1. 33
 दइस्सदि = दास्यति Ś. II. 1. 33
 दरिसदि = दर्शयति Āv. II. 2. 7
 दाढा = दंष्ट्रा I. 5. 24
 दाव = तावत् Śāk., Śāb. II. 3. 4
 दावदि = दापयति Ś. II. 1. 33
 दाह I. 5. 9
 दाह I. 7. 7
 दुअल्लअं, दुउल्लअं दुकल्लअं = दुक्कल I. 5. 5
 दुप्पेद्व = दुप्पेद्वय Śāk. II. 3. 3
 दे I. 9. 6
 दे I. 6. 25, 27
 देव्व = दैव Ś. II. 1. 4, 11
 दो (द्वि) I. 6. 20
 दोणि (द्वि) I. 6. 20
 धीदा = दुहिता II. 2. 2
 धूआ = दुहिता I. 5. 24
 पओहु = प्रकोष्ठ Ś. II. 1. 4
 पडुम = प्रथम Ś. II. 1. 5
 पथ = पथ Mg. II. 2. 17
 पराहुत्थो I. 9. 8.
 पळिह्साईह्सां = परिष्वज्जिये Mg. II. 2. 19
 पि = अपि I. 5. 7
 पिउली = पितृत्वसा I. 5. 24
 पिष = इव I. 9. 6
 [पिषल्लओ] = पिषाच Mg. II. 2. 23
 पिभं = प्रिय Ś. II. 1. 37
 पुस = पुञ्ज Ś. II. 1. 29

- पुवइ = वृथिबी Ś. II. 1. 5
 पेवक = प्रेक्षस्व II. 2. 15 ; 3. 11-13
 पेव्व = प्रेक्षस्व Mg. II. 3. 18, 24
 पोस्स = पौरुष Ś. II. 1. 4
 कोडभो = स्फोटक Ś. II. 1. 9
 भद्दो = भट्टारक Ābh. II. 3. 25
 भरथ = भरत Ś. II. 1. 5
 भरइ = भरत I. 2. 12
 भट्टक = भट्टक Mg. II. 2. 27
 भट्टालभ = भट्टारक Mg. II. 2. 6
 भिम्ह = भीष्म Ś. II. 1. 35
 भिव्वदि = भिक्षते Śāk. II. 3. 6
 भुक्खा = क्षुधा Mg. II. 2. 23
 -मभ' I. 5. 21
 -मइअ' I. 5. 21
 मइणो = अस्मद् I. 5. 31
 मइसो = अस्मद् I. 6. 32
 मए I. 6. 31
 मं I. 6. 30
 मज्झ I. 6. 33
 मण' = मनाक् I. 9. 9
 मत्तो = अस्मत् I. 6. 31
 -मन्त I. 5. 18
 मम I. 6. 33
 ममम्मि I. 6. 34
 ममस्सि I. 6. 34
 ममाइ = मया I. 6. 31
 ममादो = अस्मत् I. 6. 32
 ममाइ = मम I. 6. 32
 मह = मम I. 6. 33
 मह = अस्मत् II. 3. 17.
 महकेर = मदीय Ś. II. 1. 35
 महकेलिअ = मदीय Cā. II. 3. 15
 महि = मम I. 6. 32
 मां I. 6. 30
 माईभा = माता Mg. II. 2. 24
 माळवई = माळावती I. 5; 12
 मामी = मातृस्वसा I. 5. 24
 मिष = इव I. 9. 6
 मुणिज्जदि = ज्ञायते II. 2. 8
 मे = मम I. 6. 31-32
 मुरक्ख = मूर्ख Prā II. 2. 2
 मोइव = मुस्तः Mg. II. 2. 17
 यण्ठ = यत्र Śāk. II. 3. 4
 यक्के = यक्ष Mg. II. 2. 16
 येम्मध = जेमत्त Mg. II. 2. 17
 रे I. 9. 3
 रोच्छ (रुद् future) I. 1. 7, 7
 लिट्ठण = रत्न Mg. II. 2. 23
 लिधा = गणना Mg. II. 2. 23
 लुण = लू Ś. II. 1. 30
 लुक्केण = वृक्षेण Mg. II. 2. 15
 लोहल = लाहल Ś. II. 1. 8
 -वन्त I. 5. 18
 वहिरं = वहिर I. 5. 6
 वही = वहिन् I. 5. 6
 वाहिरं I. 5. 6
 वा I. 9. 4
 वि I. 5. 7
 विणिण (द्वि) I. 6. 20
 विष = इष I. 9. 6
 वीस = विश I. 1. 10
 वे = द्वे I. 6. 20
 वेणिण = (द्वि) I. 6. 20
 वो = युष्माकम् I. 6. 25, 28
 वोच्छ = वच् future I. 7. 7
 व्व I. 9. 4
 शलिअ = सहस्र Śāk. II. 3. 3
 शिलम्मि = शिरसि Śāk. II. 3. 4
 सक्कदि = शक्नोति Ś. II. 1. 32
 सक्कुणदि = शक्नोति Ś. II. 1. 32
 सणिअं = शनैः I. 9. 7
 सत्तइ = शत्रुघ्न II. 1. 35
 सहससि = सह Ś. II. 1. 37
 सहसोसि = सह Ś. II. 1. 37
 छअदि = स्वपिति Ś. II. 1. 31
 छवित्सदि = स्ववित्स्यति Ś. II. 1. 31
 छव्वति = श्रुयते Āv. II. 2. 8

लोचन = अ future I. 7. 7
 लोहोदनी = लौहोदनी Ś. II. 1. 38
 लङ्क = लङ्क Śāk. II. 5. 8
 -ल- I. 5. 19
 लं I. 6. 30
 लं I. 9. 1
 लग्नमन्त = लग्नमान् I. 5. 18
 लग्ना = लग्नान् I. 5. 18
 लङ्गी = लङ्गिक् I. 9. 4
 लसु = अहं Tāk. II. 3. 30
 लसिदाणि = लसित्वा Mg. II. 2. 20
 लरे I. 9. 4

लट I. 9. 4
 लिङ्गक = लिङ्ग Mg. II. 2. 22
 लिङ्गं I. 9. 8
 लिङ्गे I. 9. 3
 लु I. 9. 5
 लुङ्गि = लङ्गोति Ś. II. 1. 30
 लुङ्गिदाणि = लङ्गिष्यति Mg. II. 2. 29
 लुङ्गं I. 9. 8
 लुं I. 9. 1
 ले I. 9. 6, 8
 लो I. 9. 8
 लोत्थमानो = लङ्गिष्यत् Prā. II. 2. 2

Roots (Ch. VIII)

PRAKRIT-SANSKRIT

अच्छ = अस् (16)
 अज्जत्थ = आ-गम् (34)
 अज्ज = आ-जम् (30)
 अवक्ख = वृक्ष (23)
 अववास = अव-कम् (8 Comm.)
 अववाह = अव-गाह् (8 Comm. 24)
 अवसाभ = उप-ग्रह् (38)
 असाभ = इष् (41)
 अहिभव = अभि-भू (1)
 अहिवेम = अभि-भञ्ज (32)
 आढव = आ-रम् (11)
 आण = ज्ञा (6)
 आलुक्ख = लृष्ट् (29)
 आविष्मूओ = आविर्भूतः (1)
 आहम्म = आ-गम् (34)
 उक्कोस = उत्-कुष् (33)
 उत्थङ्ग = उत्-नम् (32)
 उद्धम = उत्-ध्मा (16)
 उडभव = उत्-भू (1)
 उडभूओ = उडभूतः (1)

उम्मील, उम्मील = उत्-मील (30)
 उल्लट = उत्-लृत् (34)
 उल्लाल = वि-नम् (32)
 उल्लव = उत्-लृ (18)
 उल्लेख = उत्-लेट (14)
 ओअल्ल = अव-लृत् (33)
 ओक्खण = कण् (12)
 ओग्गाह = प्रति-इष् (41)
 ओग्गवह = उत्-घट (31)
 ओत्थह = स्थग (35)
 ओत्थल्ल = उत्-स्तृ (36)
 ओषट् = उत्-लृत् (34)
 ओवास = अव-कास् (8)
 ओवाह = अव-गाह (8, 24)
 ओवाहिअं = अवगाढम् (8)
 कद्ध = कृष् (27)
 कट् = कव्य (13)
 कर् = कृ (4)
 करिज्जह = क्रियते (20)
 करिस = कृष् (2)

करिस् = कृष् (2)
 करे = कृ (4)
 कहीअ = कथ (pass.) (14)
 कहे = कथय (14)
 काअन्व = कर्तव्यम् (4)
 काउं = कर्तुम् (4)
 काउणं = कृत्वा (4)
 काहीअ = अकरोत् (4)
 काहीइ = करिष्यति (4)
 किण = क्री (8)
 कीरए = क्रियते (8)
 कीला = क्रोड (27)
 कुण = कृ (4)
 खउर = खस् (7)
 खम्म = खन् (16)
 खाअ, खा = खाद् (10)
 खुउज = परि-अस् (31)
 खुइ = स्खल् (27)
 खन्द, खद् = स्खल् (27)
 खुप्प = प्लुप् (25)
 खुप्प = मस्ज् (23)
 खुम्म = क्षुद् (26)
 गढ = घट् (11)
 गम्म = गम् (pass.) (15)
 गल = सं-मील् (30)
 गाअ = गै (9)
 गिज्झ = गृध् (15)
 गुसेल्ल = वि-ल्लल् (38)
 गुल = उत्-नम् (32)
 गेज्झ = ग्रह् (pass.) (21)
 गेण्ह = ग्रह (21)
 गेहिअन्व = ग्रहीतव्यम् (21)
 घढ = घट् (11)
 घण = दृश् (23)
 विस = प्रस् (6)
 बुम्म = पूर्ण (2)
 वेज = ग्रह् pass. (21)
 वेत्तव्वं = ग्रहीतव्यम् (21)

वेत्तण = गृहीत्वा (21)
 वेप्प = ग्रह (pass.) (21)
 वेउं = ग्रहीतुम् (21)
 घोळ = घूर्ण (2)
 वक्ख = अद् (12)
 वप्प = क्रम् (30)
 चल्ल, चल = चल (15)
 चिण = चि (16)
 चम्म = आ-रुद् (31)
 छिक = त्यज् (25)
 छत्त = त्यज् (25)
 छिक = स्पृश् (29)
 छित्तं = स्पृष्टम् (29)
 छिप्प = स्पृश् (29)
 छिव = परि-स्पृश् (29)
 छिविअं = स्पृष्टम् (29)
 छुल्लइ = परि-चूर (37)
 जअ = जि (18)
 जप्प = जल्प (13)
 जंभाअ, जम्भाअ = जृम्भ (5)
 जाण = ज्ञा (6)
 जाणीअ = ज्ञा (pass.) (6)
 जिण = जि (18)
 जिणिज्ज = जि (pass.) (18)
 जिअव = जि (18)
 जीर = जृ (pass)
 जुज्झ = युध् (15)
 जूर = क्रुध् (22)
 झाअ = ध्या (9)
 झा = ध्या (9)
 झिज्झ = क्षि (4)
 ठाअ = स्था (9)
 ठा = स्था (9)
 डे = डी (13)
 दव = आ-रम् (11)
 णच्च = नृत् (15)
 णज्ज = ज्ञा (pass.) (9)

- गिअ = इश् (23)
 गिअरुल्ल = इश् (23)
 गिमज्ज = नि-सद् (6)
 गिम्माण = निर्-मा (10)
 गिरुन्ध, निरुम्भ = नि-रुध् (12)
 गिवरिज्ज = कथय् (39)
 निग्घस = निष्पद् (10)
 गिसुद्धणि-सद् (40)
 गम = छाद (35)
 गे = नी (13)
 गोल्ल = नुद् (2)
 तद्दु = ताडय (43)
 तर = शक् (22)
 तिक्खाल = तिज्ज (39)
 तिन्द = तिम (33)
 तीर = शक् (25)
 तुट्ठ = त्रट् (26)
 तुढ = त्रट् (26)
 तुवर = स्वर (1)
 त्स = तुष् (12)
 तोड = त्रट् (26)
 थिप्प = तृप् (7)
 थण = स्तु (30)
 थ्व = स्तु (30)
 दंसे = इश् (गिच्) (24)
 दावे = इश् (गिच्) (24)
 दिण्णं = दत्तम् (21)
 दीस = इश् (pass.) (24)
 दुप्पमव = दुष् प्र-भू (1)
 दुव्व = दुह् (pass.) (1)
 दुम्म = दू (pass.) (17)
 दूस = दुष् (12)
 दे = दा (13)
 धव, धाव = धा (10)
 धुअ = धु (18)
 धुक्क = धुध् (26)
 धुण = धु (18)
 धुव = ध (18)
 धे = धा (13)
 पअल्ल = प्र-सु (40)
 पड = पत् (13)
 पक्कोड = प्र-स्फुद् (35)
 पमील्लह = प्र-मील (16)
 परिअञ्जु = परि-भनूज (32)
 परिहट्ठ = धि-लुल् (38)
 परिहव = परि-भू (1)
 पल्लत्थ = परि-अस् (34)
 पहव = प्रभू (1)
 पड्ढो = प्रभूत (1)
 पड्ढोड = धि-लुल (38)
 पिअरञ्जु = नि-भनूज् (32)
 पील = पीद् (41)
 पुण्ण = प्रोण्ण (33)
 पुल्ल = इश् (23)
 पुस = पुष् (24)
 पुस = मृज् (23)
 पुस = पुष् (12)
 पेस्सल = प्र-ईर (28)
 पोस = पुष् (24)
 फंस = स्फुश (20)
 फणिल्ल = चोरय (37)
 फाल = पाटय (11)
 फूट्ठ = स्फुट (15)
 फल्ल = क्रम् (30)
 बीह = भी (7)
 बीहे = भी (7)
 बुद्ध = मस्ज् (23)
 बुज्ज = बुध् (15)
 बोस्सल = वच् (6)
 भण्ण = भण् (15)
 भर = भृ (3)
 भा = भी (7)
 भास = भी (caus) (7)
 भासावे = भी (caus) (7)
 भिन्द = भिद् (14)
 भिस = प्लुष् (25)

भीस = भी (caus.) (7)
 भूव = भू (1)
 भेस = भी (caus.) (7)
 भेसाव = (caus.) (7)
 समूर = चूर्णय (36)
 मरिस = मृष् (2)
 मल = मृद (25)
 मह = हृप् (11)
 मुक्क = मुच् (21)
 रन्ध्रह = राध् (27)
 रम्भ = तक्ष (22)
 रुभ = रुद् (11)
 रुण्ण = रुदितम् (21)
 रुन्ध = रुध् (2)
 रुम्भ = रुध् (12)
 रुव = रुद् (11)
 रुस = रुष् (12)
 रूह = राज् (27)
 रोव = रुद् (11)
 लस = ह्लस् (38)
 लालप्प = लिप् (35)
 लांलम्प = लप् (35)
 लालम्भ = लप् (35)
 लालम्ह = लप् (35)
 लुण्ठ = प्रोण्ठ (33)
 लुण = लु (18)
 लुक्क = लु (pass.) (19)
 लुह = मृज् (23)
 लब्ध = भ्रज् (15)
 लज्ज = जप् (22)
 लुञ्ज = उत्-नम (32)
 लह्द = लृध् (14)
 लम्भ = लृह् (pass.) (20)
 लर = लृ (3)
 लरिस = लृष् (2)

वल्लग = आ-रुह (31)
 विक्किण = विक्री (8)
 विक्के = विक्री (8)
 विलभ = खेदय (22)
 विद्ध = व्यध (6)
 विरमाण = प्रति-पाल (41)
 विसट्ट = वि-कस् (37)
 विसूर = खिद् (22)
 विस्सर = वि-स्मृ (3)
 विहल्ल = विस्तृ (26)
 वीसर = विस्मृ (3)
 वुञ्ज = उत्-नमय (32)
 वेढ = वेष्ट (13)
 वाच्च = वद् (16)
 वोह्ल = आ-क्रम् (30)
 वाच = वद् (16)
 संवेह्ल = संवेष्ट (14)
 सक्क = शक् (14)
 सड = सद् (13)
 सद्दह = भ्रत्-धा (7)
 सप्प = सृप् (26)
 संमील = संमील (16)
 संमील्ल = संमील (16)
 साह = कथय (39)
 सोभ = स्वप् (24)
 सुग = श्र (18)
 सुमर = स्मृ (3)
 सोभ = स्वप् (24)
 सो = स्वप् (24)
 हरिज्ज = हृ (pass.) (20)
 हरीअ = हृ (pass.) (20)
 हिण्ण = ग्रह् (4)
 हुण = हु (18)
 हुष = भू (1)
 हो = भू (1)

Sanskrit

शय्या 84

Prakrit

जअक्कार XVIII

जोक्कार XVIII

योहअ XVIII

Hindi

मिट्टि 91

Bengali

আঠি aṭhi 92

কাণ kāṇa 93

কান্দ kāndh 91

কাহণ kāhaṇ 93

খাম khām 91

গুঁই guim̐ 131

ঘোল ghol 110

ছাঁদন chādan 141

জোকার jokār XVIII

নাছ nāch 91

পালং pālaṃ 92

পিরথিমি pirthimi 151

বামনা Bāmnā 138

বেজ Bej 91

বেয়াড়া beāḍā 92

মড়া maḍā 132

মাছি māchi 91

মাজা-ঘসা mājā-ghasā 124

মেয়ে meye 131

মিছা michā 91

শেজ śej 91

হারায় hārāy 125

Corrections and Additions

Page IX	line 4	(from the bottom) <i>read</i> Śākhā III. <i>Read after</i> 1928 : Also see in this connexion Dr. M. Sahidullah's comment on Grierson's paper. <i>I.Ant.</i> 1927, p. 224.
„ X	„ 6	(from the bottom) <i>read</i> Appendix II.
„ XII	„ 7	<i>read</i> work for ms.
„ XIII	„ 4	<i>put a comma after</i> Mārkaṇḍeya.
	„ 9	(from the bottom) <i>omit</i> of.
„ XIV	„ 24	<i>read</i> omissions.
„ XV	„ 23	„ मतमर्धशुद्धम्.
„ XVI	„ 17	„ दध्नो यादृक् नबोद्धृतम्.
„ XVII	„ 1	<i>omit</i> though.
„ XVIII	„ 9	(from the bottom) <i>read</i> seems to <i>for</i> seem to.
„ XIX	„ 15	<i>read</i> quotations.
„ XXII	„ 8	(from the bottom) <i>read</i> स्थूर.
	11	(„ „) .. थोरुण for योरुण.
„ XXIII	„ 8	(„ „) „ of different <i>for</i> os different,
„	„ 19	(„ „) <i>read</i> to emend because <i>for</i> to emend <i>garbhita</i> because.
„ 1	„ 8	<i>read</i> युक्तपरस्य <i>for</i> युक्तस्य परस्य.
„ 2	„ 16	„ समूहनीयाः <i>for</i> समूहनीयः.
„ 3	„ 7	„ भतोऽपित० <i>for</i> अतोऽपित.
„ 5	„ 4	<i>omit hyphen after</i> करीषो.
	„ 4	(from the bottom) <i>read</i> ताम्बुलके.
„ 6	„ 10	<i>read</i> गिद्धो <i>for</i> गिद्ध.
„ 7	„ 8	„ वच्छो <i>for</i> वच्छौ.
„ 8	„ 5	„ प्रकोष्ठे <i>for</i> प्रकोष्ठे.
„ 10	„ 11	घः <i>for</i> भः.
„ 11	„ 4	संख्या० <i>for</i> संख्या.
	„ 16	खस्य <i>for</i> थस्य.
„ 12	„ 13	„ छोहले <i>for</i> छाहले.
	„ 17	„ णोहलओ <i>for</i> णाहलओ.
	„ 6	(from the bottom) <i>read</i> मेभमलो <i>for</i> वेभमलो.
„ 13	„	<i>read the heading as</i> [तृतीयस्तवके युक्तविधानम्].
„ 14	„ 2	<i>read</i> नमस्क्रिया <i>for</i> नमस्क्रिया.
	„ 16	„ हवक्षिता.
„ 15	„	<i>read the heading as</i> युक्तविधानम्.
	line 12	(from the bottom) <i>read</i> वसिओ <i>for</i> वसि ओ.
„ 16	„ 3	<i>read</i> स्तम्भभिन्ने <i>for</i> वस्तम्भभिन्ने.
	last line	<i>read</i> वदन्ति <i>for</i> वदन्ति.

- Page 17 line 12 *read* अत्तत् *for* अतत्.
 „ 4 (from the bottom) *read* बहिपदे *for* बहिपदे.
 „ 19 „ 4 *read* पुष्यमिह *for* पुष्यमिह.
 „ 20 „ 18 „ [कण्णेअरो] *for* [कण्णेरो].
 „ 21 „ 11 „ सरोजं *for* सरजं.
 „ 22 „ 3 „ लिमोवां *for* मिमोवां.
 „ 4 „ दक्खडाहो *for* दक्षे-डाहे.
 „ 23 „ 11 „ पुट्ठं *for* पुट्ठं.
 „ 19 „ क्रियमाणो बिन्दु.
 „ 24 „ शवो विसर्गश्च.
 „ 4 (from the bottom) *omit* रस्सि.
 „ 5 („ „) *read* 4 n. रस्सी, 5 n. रस्सि
 „ 24 „ 6 („ „) *read* बल्लहओ *for* बल्लहआ.
 „ 7 („ „) *read* द्वित्वं.
 „ 25 „ 11 *read* दट्ठं.
 „ 18 „ तत्तद्देशीय *for* तत्तद्देशीय.
 „ 26 „ 2 „ सङ्करो *for* शङ्करो.
 „ 26 „ 11 (from the bottom) टां हसीनाम् *for* भ्यस् हसीनाम्.
 „ 27 „ 3 („ „) *read* जसि भ्यसि स्यात् *for* जसि शसि स्यात्.
 „ 28 „ 4 *omit* the *danḍa* after आतोऽनदातो.
 „ 7 (from the bottom) *read* भणसिणी.
 „ 29 „ 3 *read* पितृचरोता.
 „ 4 „ वामन्त्रणे.
 „ 30 „ 5 (from the bottom) *read* आला *for* आणा.
 „ 31 „ 4 („ „) वा सो *for* वासौ.
 „ 32 „ 5 *read* बहूणं *for* बहुणं.
 „ 14 „ गभा *for* गभां.
 „ 15 „ एतद् एताहं.
 „ 2 (from the bottom) *read* देस्तत्र *for* देष्टवत्र.
 „ 32 „ 6 „ „ *read* रूपाणि *for* हपाणि.
 „ 35 „ 5 *read* समं मिं *for* समं *only*.
 „ 19 „ अम्हाहिन्तो.
 „ 39 *read the heading as* तिहन्त विधानम्.
 line 12 *read* थास्योहिं० *for* थासस्यो हिं०.
 „ 13 „ लोपस्तकाराच्च.
 „ 16 „ थास्योरिति.
 „ 21 „ उजो उजाहि *for* उजोउजाहि.
 „ 40 „ 17 „ अग्रहीत् *for* अगृहीत् and अग्रहीवत् *for* अग्रहीष्यत्.
 „ 42 „ 2 *omit* च *before* हू.
 „ 12 *read* ओतोऽरिः *for* ओतोऽरिः.

- Page 42 line 14 „ कालइ for कलइ.
- „ 43 „ last *omit* 1 mss. अण.
- „ 44 „ 4, 8 *read* स्था-ध्या० for प्ठाध्या.
- „ 46 „ 15 „ ध्वादेर्वो for धादेर्वो.
- „ 19 „ कक्तवत्.
- „ 48 „ 6 (from the bottom) *read* स्खलेः for खलेः.
- „ 49 „ 5 („ „) „ सदा for सहा.
- „ 10 („ „) „ आङोश्च.
- „ 50 „ 10 *read* तुम' for तुस'.
- „ 51 „ 14 „ चुरेः for चूरेः.
- „ 52 „ 5 „ चुदेस्चुशः for चुदेस्चुडः.
- „ 53 „ 13 „ धुः¹ कुवसने for धुः कुवसने ;².
- „ 15 „ एते ²वन्व वा कथिता for एते ²भव व्वा कथिता
- „ 55 „ 4 (from the bottom) *read* तस्य for तस्याः
- „ 57 „ 3 (from the bottom) *omit* ¹g. om.
- „ 59 „ 5 *read* स्यात्स्वत्.
- „ 61 „ 8 *read* सौदोदगी.
- „ 13 „ विविच्यथ.
- „ 14 „ तथाऽवक्रतया.
- „ 63 „ 6 (from the bottom) *read* विणिवादिदे वो.
- „ 9 („ „) „ वर्गस्य जस्यात्र for वर्गस्य यस्यात्र.
- „ 64 „ 8 *read* कुलण' for कुलूण'.
- „ 16 „ पलिग्वाह्वा'.
- „ 21 „ हशिभ for हशिभा.
- „ 66 „ 11 „ स्याद् व्यस्ययः.
- „ 13 „ पैशाचिकधी०.
- „ 67 „ 15 „ यण्ट for यण्ट.
- „ 68 „ 6 „ युक्ते परेऽपि.
- „ 5 (from the bottom) *read* हट्ठ तुट्ठ for हट्ट तुट्ट.
- „ 69 „ 6 („ „) *read* शा for सा.
- „ 7 („ „) केहि' for केहि'.
- „ 72 „ 16 *read* साहुली for साहुलिः.
- „ 83 „ 8 *read* (२१) for १ (२).
- and add at the bottom the following : and so also the first line.
- „ 92 line 10 *read* Pu. III. 1.
- „ 111 „ 2 „ ud-dhmā for ud-dham.
- „ 14 „ vāvā „ vāva.
- „ 112 „ 14 „ dh for ḍh.
- „ last „ lu „ tu.
- „ 113 „ 1 „ luva for tuva.

- Page 114 line 4 „ *tira* „ *tira*.
 „ 8 „ *ksudh* „ *krudh*.
 „ 15 „ *khuda* „ *khuda*.
 „ 18 „ *jīṅgha* „ *jighra*,
 „ 7 (from the bottom) read *mil* for *mil*.
 „ 3 („ „) „ *āllhūḍha* for *ullhūḍha*.
 „ 115 „ 5 „ *tim* for *timya*.
 „ 22 „ *virav* „ *vi-ru*.
 „ 115 „ 2 „ *ni* and *abhi*
 „ 25 „ *avasāa*.
 „ 120 „ last „ in the case of *a*.
 „ 127 „ „ „ Pu. XI. 7 for Pu. XI.
 „ 142 „ 18 after [thus] *add* for *bālā*.
 „ 143 „ 10 *read* For the suffix *ka* we have *hu'* for Sometimes
 we...[in this case].
 „ 11 read *vr̥kṣako'troccaḥ* for *vr̥kṣo'troccaḥ*.
 „ 18 add '*vanūti*' after *we have*
 „ 27 *read* '*bālāhiṃ*'
 „ 28 „ *vahūhiṃ*
 „ 35 „ '*haṃ*' for *ham*
 „ 36 „ '*hum*' for '*hum*'
 „ 144 „ 3 *read* [*nadyāḥ*]
 „ 8 „ *hu* for *hū*
 „ 2 (from the bottom) *vahūhe*
 „ 9 („ „) *jujjhe* for *jene* ; *yuddhe* for *jena*.
 „ 11 („ „) *vr̥kṣaś ca*.
 „ 145 „ 19 *read jadrum*
 „ 5 (from the bottom) *omit* are and *read* go back for
 misreading.
 „ 6 (from the bottom) *read* to *jatra* and *tatra* ; *instead*
of to *ṣahu* and *tahu*.
 „ 146 „ 8 *read* These for There.
 „ 147 „ last but one ; read 83 after 82.
 „ 151 „ 15 *put* 2 after Pu. XIX. and *abso put* 5 before Mk. XIX,
 „ 152 „ 18 *read* XX for XIX.
 „ 20 „ *ahuni* for *ahuni*.
 „ 153 „ 2 „ end in *e* for end in *i*.
 „ 163 „ 20 „ 28 for 24.
 „ 167 „ 7 „ इति पुरुषोत्तमस्यापन्नं शानुशासने
 „ 182 „ 4 (from the bottom) 4 *read* माणंसिणी I. 1. 6; 9.
 „ 183 „ 24 „ इदित for इदित

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मुसूरी
MUSSOORIE

अवाप्ति मं०

.....

कृपया इस पुस्तक को निम्नलिखित दिनांक या उससे पहले वापस
कर दें ।

Please return this book on or before the date last stamped
below.

दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.	दिनांक Date	उधारकर्ता की संख्या Borrower's No.

GL SANS 491.35
RAM

126492
LBSNAA

Saw

491.35

रामश

अवाप्ति सं०

~~14746~~

ACC. No.....

वर्ग सं.

पुस्तक सं.

Class No..... Book No.....

लेखक

Author... रामशरमण .....

शीर्षक

Title... प्राकृत कल्परत्न - .....

Saw

491.35

रामश

LAL BHADUR SHASTRI

National Academy of Administration
MUSSOORIE

Accession No. 125492

1. Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
2. An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
3. Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
4. Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
5. Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Please to keep this book fresh clean & moving